

Олена
МІЩЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

7

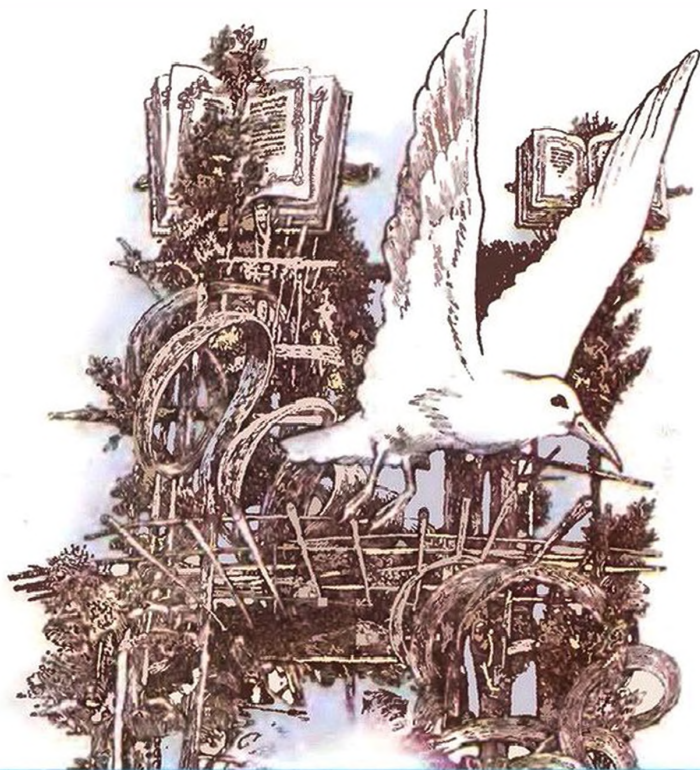

*«Книги ж учать і наставляють нас на
путь покаяння, і мудрість бо, і стрима-
ність здобуваємо ми із словес книжних,
бо се ріки, що напоюють Всесвіт увесь.
Се є джерела мудрості, бо є у книгах
незмірна глибина».*

Літопис Руський

Розділ 1. Із пісенних скарбів

Розділ 2. Про далекі минулі часи

Розділ 3. Ти знаєш, що ти – людина

Розділ 4. Ми – українці

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*
(лист Міністерства освіти і науки України
№ 1/11-2159 від 28.04.2007 р.)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Рецензенти:

Дмитренко В.І., кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка;

Ліпатова Р.М., учитель-методист Одеського навчально-виховного комплексу № 90 імені О.С. Пушкіна.

У мовні позначення:

Запитання і завдання по літературах світу   Подорож по літературах світу   Творчі завдання   Літературна п'ятихвилинка   Ваш літературознавчий словник   Дізнайтеся більше про письменника

Мищенко О.І.

М71 Українська література. Підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2007. – 288 с.: іл.
ISBN 978-966-504-621-9.

Підручник створено згідно з чинною Програмою з української літератури для 12-річної школи. Усі художні твори розглядаються в межах чотирьох тематичних розділів. Кожен підрозділ включає коротку біографічну довідку про письменника, текст програмового твору, його аналіз, позбавлений ідеологічних нашарувань і здійснений відповідно до найновіших досягнень літературознавства; до обов'язкових рубрик також належать чотирирівневі «Запитання і завдання», «Твій літературознавчий словник», у якому подано інформацію про визначені Програмою теоретичні поняття.

Серед додаткових рубрик – «Творчі завдання», «Подорож по літературах світу», «Дізнайтеся більше про письменника», «Літературна п'ятихвилинка». Підручник враховує вікові, психологічні особливості учнів 7-го класу, необхідність постійно підтримувати мотивацію до навчання.

ББК 83.34УКР.я721

© Мищенко О.І., 2007
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2007

ISBN 978-966-504-621-9

<http://shkilniypidruc.ucoz.ru>

ЗМІСТ

<i>Дорогі семикласники!</i>	9
-----------------------------------	---

ВСТУП. Найбільше диво з див, створених людством	10
--	----

Розділ 1. ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ

Діамантові розсипи українських народних пісень	16
--	----

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ	18
---------------------------------------	----

<i>Козацькі пісні</i>	18
-----------------------------	----

Гомін, гомін по діброві	18
-------------------------------	----

Ой на горі та женці жнуть	19
---------------------------------	----

Стоїть явір над водою	20
-----------------------------	----

<i>Чумацькі пісні</i>	21
-----------------------------	----

Ой у степу криниченька	22
------------------------------	----

КОЛОМИЙКИ	24
------------------------	----

Дозвілля молоді	24
-----------------------	----

Жартівливі коломийки	26
----------------------------	----

<i>Тестування до розділу «Із пісенних скарбів»</i>	32
--	----

Розділ 2. ПРО ДАЛЕКІ МИНУЛІ ЧАСИ

ІВАН ФРАНКО. «До відважних світ належить...»	34
---	----

Захар Беркут (<i>Скорочено</i>)	38
---	----

«Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти!»	50
---	----

ТАРАС ШЕВЧЕНКО. «Щоб слово пламенем взялось...»	56
--	----

«Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села...»	57
--	----

Дитинство поета	57
-----------------------	----

N. N. («Мені тринадцятий минало...»)	58
--	----

«Той, що дивиться на людей душею...» Юність поета.	61
--	----

Перебування в Петербурзі. Початок літературної творчості	61
--	----

Тополя	64
--------------	----

«Кругом неправда і неволя...» Другий період творчості поета	69
---	----

Заповіт	70
---------------	----

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ. «Сюжетів я не видумую...»	79
--	----

За сестрою (Оповідання з козацької старовини) (<i>Скорочено</i>) ...	80
--	----

«А ми, їх нащадки, кращі за наших дідів?»	97
---	----

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ. «Поки людина живе – повинна чекати чогось великого»	102
Гуси-лебеді летять... (<i>Скорочено</i>)	104
«Стою перед вами, зачарований людською красою...»	118
ГРИГІР ТЮТЮННИК. «З його біографії народжувалися біографії його героїв...»	123
Климко (<i>Скорочено</i>)	124
«...Я ніколи нікому не казав неправди...»	139
Тестування до розділу «Про далекі минулі часи»	142

Розділ 3. **ТИ ЗНАЄШІ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА**

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО. «Ще передають діди онукам його оповідання»	146
Скарб	147
«Мова квітчаста, склад сміливий, малювання розкішне»	153
БОГДАН ЛЕПКИЙ. «Мов одна велика казка, весь Господній світ»	156
Цвіт щастя	158
«І в мене був свій рідний край»	160
Мишка (Казка для дітей; для малих і великих)	162
«Я чую радість, чую болі...»	166
ЛІНА КОСТЕНКО. «Мене не можуть люди не почути...»	169
Крига на Одрі	171
Крила	171
«Моє завдання – дати імпульс до думання»	173
БОРИС ХАРЧУК. «Пахне древній слов'янський корінь...»	175
Планетник (Повість-легенда) (<i>Скорочено</i>)	176
«Нічого красивішого більше не треба...»	189
ЄВГЕН ГУЦАЛО. «Таке страшне, таке солодке життя»	192
Сім'я дикої качки	193
«Такі ми є, як хочем...»	198
ЛЮБОВ ПОНОМАРЕНКО. «Станьмо на коліна перед Всесвітом...»	200
Гер переможений	200
«Минуло років та років...»	202
Тестування до розділу «Ти знаєш, що ти – людина»	206

Розділ 4. **МИ – УКРАЇНЦІ**

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО. «Щось у мене було від діда Шевченка і від прадіда Сковороди»	210
Лебеді материнства	212
«Поезія – це прекрасна мудрість...»	213

«Гей, нові Колумби й Магеллани...»	214
«Ти знаєш, що ти – людина...»	215
Перехожий	216
АНДРІЙ МАЛИШКО. «Буду те говорити, що у серці записано мною»	220
Пісня про рушник	222
«Бо во ім'я любові...»	222
Стежина	223
Вогник («В вечірню годину, де в зорях долина...»)	224
Вогник («До тих країв щоденно поїзди...»)	226
«Приходять предки...»	228
АНАТОЛІЙ ДІМАРОВ. «Буду ходити по місточку моєї пам'яті...»	231
Блакитна дитина (<i>Скорочено</i>)	231
«Не переносу, коли хтось журиться...»	253
ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО. «Надія української літератури»	258
Наша мова	259
«Слова у вишиваних сорочках»	259
Ми йдемо	260
«Гордо йдемо шляхами України...»	260
З дитинства: Дощ («Я уплетений...»)	261
Біла лелека: птах, що має чорний знак на білому (<i>Фрагмент</i>)	262
ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ. «Світ вже змужнів – йому ляльок не треба!»	267
«Стати б хоч на менти лічені...»	268
«Щоб я пізнав основ основу...»	268
«Земля така гаряча...»	268
Додому	269
«Додому час...»	270
Катерина	271
«До свого народу, до людей...»	271
<i>Тестування до розділу «Ми – українці»</i>	275
ЗАВЕРШАЛЬНИЙ РОЗДІЛ	277
СЛОВНИК ЕРУДИТА	279
Рубрика «Ваш літературознавчий словник»:	
Література	12
Пафос твору	29
Коломийки	29
Історична повість	54
Сюжет	54
Балада	75

Романтичний пейзаж	75
Мотив	76
Контраст	76
Метаморфоза	76
Ідея	76
Героїко-романтична повість	100
Романтичний герой	100
Композиція	101
Автобіографічний твір	117
Символ	117
Художня деталь	141
Засоби гумористичного зображення	155
Диптих	173
Повість-притча	190
Новела	204
Ліричний герой	219
Вільний вірш	265

Дорогі семикласники!

Цього року ви маєте чудову нагоду продовжити розпочату в попередніх класах мандрівку сюжетними лабіринтами найкращих творів українських письменників. На вас чекають прозові й поетичні історії про хоробрих і полохливих, веселих і сумних, кумедних і страшних, реальних і фантастичних героїв. Ви зможете вивчити напам'ять вірші й пісні, ознайомитися з біографіями письменників, додати нові записи до свого літературознавчого словника. Попрацювавши з текстами творів та критичними матеріалами, самостійно спробуйте дати відповідь на багато запитань, що обов'язково виникнуть у процесі навчання. Серед авторів, із творчістю яких ознайомитеся цього року, є вже відомі для вас імена. Це Тарас Шевченко, Іван Франко, Ліна Костенко, Євген Гуцало, Василь Симоненко, Григорій Тютюнник. Дізнаєтесь і про таких письменників, як Андрій Чайковський, Михайло Стельмах, Олекс Стороженко, Богдан Лепкий, Борис Харчук, Любов Пономаренко, Андрій Малишко, Анатолій Дімаров, Василь Голобородько та ін.

Ваш підручник має чотири розділи: «Із пісеньних скарбів», «Про далекі минулі часи», «Ти знаєш, що ти – людина», «Ми – українці». Також у ньому є шість рубрик: *«Дізнайтесь більше про письменника»*, *«Ваш літературознавчий словник»*, *«Подорож по літературах світу»*, *«Творчі завдання»*, *«Запитання і завдання»*, *«Літературна п'ятихвилинка»*, які допоможуть кожному з вас досягти відмінних результатів при вивченні української літератури, зрозуміти всю її красу і глибину. Обов'язкові рубрики – «Ваш літературознавчий словник» та «Запитання і завдання». Решта рубрик – додаткові. Проте вони є дуже цікавими і нададуть можливість вам не лише краще вивчити запропоновані твори, а й виявити свої найліпші якості – кмітливість, розсудливість, вміння швидко міркувати й аналізувати прочитане.

А ще зверніть особливу увагу на рубрику «Запитання і завдання». Вона має чотири рівні складності. Якщо ви подолаєте перший, матимете право зватися «Знайко» і наберете від 1-го до 3-х балів. Якщо ж впораєтесь з другим рівнем, то ваш титул – «Багатознайко», і вчитель може «присудити» вам від 4-х до 6-ти балів. Якщо ж вам підкориться третій рівень, то зватиметься «Всезнайко» і отримаєте від 7-ми до 9-ти балів. А той, хто досягне вершини піраміди знань, буде пошанований званням «Ерудит» і найвищою сумою балів – від 10-ти до 12-ти!

Кожен із чотирьох розділів завершується підсумковим тестуванням. Крім того, авторські статті та художні тексти час від часу перериваються навідними запитаннями, завдяки яким ви пригадаєте раніше вивчене, замислитесь над особливо важливими моментами твору чи найбільш показовими фактами біографій письменників. Завершальний розділ містить матеріал, який допоможе вам підготуватись за літні канікули до курсу української літератури у 8-му класі.

А щоб ви пригадали теоретичну інформацію з попередніх класів, наприкінці підручника вміщено «Словник ерудита».

Тож рушаймо в нову подорож сторінками літературних творів!

Олена Міщенко

ВСТУП

Найбільше диво з див, створених людством

А. Мільковицька.
Київ древній

*Якщо пошукаєш у книгах
мудрості уважно, то знай-
деш велику користь для
душі своєї.*

Нестор Літописець

ратурні твори усвідомлюються нами за допомогою розуму.

Об'єктом мистецтва є життя, світ матеріальний і духовний. «Оволодіти всім світом і знайти йому вираження» – такою є мета письменника, на думку німецького мислителя Й.-В. Гете. Тому ми з вами, починаючи розмову про сутність і природу мистецького твору, повинні серйозно задуматись над тим, що таке «весь світ», який він, чи можна знайти йому вираження і художньо його відтворити?

**А чим є книга для вас?
Спробуйте сформулю-
вати свою думку од-
ним-двома реченнями.**

Життя в літературному творі, як маленький світ, відображає у собі Всесвіт, повноту людського буття. А зустріч автора і читача в такому художньому просторі стає незамінною формою залучення до твору,

Освітлені м'яким розсіяним світлом, на полицях поблискують тьмяно-золотаві корінці сотень книг. Вони розташувалися на стелажах, як воїни у шерензі. У кожній – своя історія, своя доля, своя мета. Є серед них книги-маршали і книги-генерали, авторитет яких переходив від покоління до покоління. Є і книжки-рядові, що вершать тихі й непомітні щоденні подвиги. А всі разом вони нагадують армію, що володіє наймогутнішою на землі зброєю – мудрістю.

Як ви гадаєте, які книги можна назвати книгами-маршалами, або книгами-генера-лами, або ж книжками-рядовими?

Література – мистецтво Слова. Саме такий глибинний зміст вклало людство в це поняття. Справді, якщо інші види мистецтва (живопис, музика, кіно) мають предметно-чуттєве вираження (фарба, звук, рух), то літе-

Що означає для нас книга? Давайте прислухаємось до слів українського письменника Миколи Гоголя: «Книги ми купуємо і не шкодуємо на них грошей, тому що їх потребує душа і вони йдуть їй на внутрішню користь, якої не може побачити ніхто зі сторонніх».

виховання і формування цілісної, всебічно розвиненої особистості. Знаєте, як визначити справді якісний художній твір, що має і завжди матиме найвищу естетичну вартість? На це запитання дав відповідь класик російської літератури Лев Толстой: *«В істинно художньому творі читач так зливається з художником, що йому здається, ніби предмет, який він сприймає, зроблений не будь-ким, а ним самим».*

Отже, це означає, що життя літературного твору можливе лише на основі гармонії автора і читача. А ще – повірте, кожен, хто бере до рук книжку, є особистістю неповторною. Адже так важливо залишити після себе в скарбниці людських знань щось особливе, значуще, а в цьому дуже допомагає художня література.

Поміркуйте, чи кожен із вас однаково сприймає один і той самий твір. Обговоріть цю проблему зі своїми однокласниками і сформулюйте власну думку щодо неї.

Справді, література дає нам можливість поринути або в сьогодення, або в історичне минуле, або помандрувати в майбутнє і поміркувати: чи буде воно таким, як ми прогнозуємо? Чи здатен письменник силою свого таланту зазирнути за лаштунки того самого світу, який він змальовує?

Напевне, ви вже читали пригодницькі романи знаменитого Жуль Верна, який випередив свій час, як мінімум, на сотню років. А хочете довідатись про твори української фантастики? І не лише про подорожі в майбутнє, а й, як не дивно, також у минуле! У бібліотеці можете знайти книжки, автором яких є український письменник Володимир Владко, – і таємниць про минуле і про майбутнє у вас поменшає! Ви вже знайомі з подіями нашої історії, з її героями завдяки тому ж Іванові Нечую-Левицькому і його «Запорожцям», оповіданням Олександра Олеся з «Княжої доби», творам Тараса Шевченка та Миколи Вороного. А тепер вас чекає зустріч з героями

Бібліотека Львівського національного університету імені І. Франка

Скульптурне зображення на стіні каплиці Боїмів у Львові

Які твори, вивчені в попередніх класах, вам особливо запам'ятались?

історичної повісті Івана Франка – мужніми і самовідданими Захаром Беркутом, Мирославою, Максимом, і оживе для вас козацький

звитяжний дух прози Андрія Чайковського. Загадковий світ, який прихований у творах українських письменників, відкриє вам таємниці добра і правди, навчить людинолюбству і щирості, ви точно знатимете, на кого в житті можна розраховувати, у кого вчитись, кому вірити.

Поміркуйте-но й над вікопомними словами біблійного мудреця Еклезіяста: *«При многості мудрості множитьс'я й клопіт, хто ж пізнання побільшує, той побільшує й біль!»* Цього болю не треба боятися, адже це своєрідне випробування для душі. Лише пройшовши його, людина матиме право зватися Людиною!

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Літерату́ра (з латинської – «буквенне письмо», нинішнє значення терміна – сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства) – це вид мистецтва, що відображає дійсність у художніх образах і створює нову художню реальність; підсумок тривалої творчої праці письменника. Література може розмежовуватися за змістом. Наприклад: філософська, художня, наукова тощо.

Які ще різновиди літератури вам відомі? Чи автори будь-яких текстів можуть називатися письменниками?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Які види мистецтва ви знаєте?
2. Коли ви вперше познайомились із книгою і як вона називалась?
3. Які твори української літератури вам найбільше запам'ятались?

Багатознайко

1. Яким мистецтвом ми називаємо літературу?
2. Про що можна довідатись із літературного твору?
3. Якими є функції читача? Чи важливою є його роль для життя літературного твору?

Всезнайко

1. Яку важливу роль виконує мистецтво, зокрема література, в нашому житті?
2. Якою є взаємодія автора твору і читача? Чи можна назвати їх спілкування діалогом? Аргументуйте свою думку.

1. Поміркуйте, в добу розвитку високих технологій повинен чи не повинен послаблюватись вплив мистецтва на людину. Чому? Доведіть свою точку зору.
2. Чи можна сказати, що без читача літературний твір гине? Чому? Аргументуйте свою відповідь.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Влаштуйте цікавий літературний вечір, на якому кожен бажаючий зможе виступити з історією, віднайденою ним, про той чи той літературний твір, його задум, написання, події, що могли лежати в його основі, пригоди, які з ним траплялись. Найзахопливіша розповідь повинна бути нагороджена. Для того щоб відшукати такі відомості, вам доведеться (за змогою) зазирнути до Інтернету, побувати в бібліотеках, музеях, книгозбірнях знайомих.

Якими ж можуть бути ці історії?

Ось, наприклад, поцікавтесь долею «Слова о полку Ігоревім», однієї з найдавніших літературних пам'яток. Як цей твір віднайшов родич Олександра Сергійовича Пушкіна, як загинув рукопис під час пожежі в Москві у 1812 році. І ще дуже-дуже багато цікавого...

А ось вам історія, що лягла в основу знаменитого роману Даниеля Дефо «Робінзон Крузо». Навіть якщо хтось із вас не читав книжку, то фільм напевно бачив. Самого Робінзона Крузо насправді не існувало. А прототипом¹ його став голландський матрос Олександр Селкірк, що єдиний вижив після корабельної аварії і потрапив на безлюдний острів Хуан-Фернандес біля узбережжя Чилі в 1704 році. Він прожив там 4 роки і 4 місяці. А пізніше люди побудували на цьому острові невелике поселення задля того, щоб добувати тут одну з найцінніших порід дерева – сандалове дерево. І знаєте, як склалась... ні, не доля Робінзона, а доля острова? Нині ця місцина наводить сум на всіх, хто її бачить. Люди не залишили на поверхні жодного сандалового кущика. Натомість мальовнича земля, на якій колись була прісна вода, буяла зелень, жили різні звірі, тепер нагадує мертву, кам'янисту пустелю, якій вчені пророчать швидке зникнення...

Ось такими розповідями ви можете наповнити шкільний вечір. І хто знає, а раптом віднайдені вами відомості будуть настільки цікавими, що хтось із вас вирішить присвятити своє життя вивченню самих книг, їх загадковим пригодам або пригодам тих, про кого вони...

Т. Шевченко.
Робінзон Крузо

¹ Прототип – конкретна особа, життя або риси характеру якої лежать в основі образу літературного героя.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

У нас з вами склалася доволі серйозна розмова про таку важливу річ, як її величність Література. І завдання на сьогоднішню п'ятихвилинку буде відповідним. До вашої уваги – висловлювання геніальних мислителів світу про літературу й книги. Прислухайтесь до цих слів, поміркуйте над ними.

«Я не знаю більш доброго сусіди, більш справедливого друга, більш покірного супутника, більш слухняного вчителя, більш обдарованого товариша; я не знаю нікого менш нудного і набридливого і в той же час нікого, чий характер був би глибшим і повнішим...» (Аль-Джахіз (767–868), видатний арабський письменник).

«З чим можна порівняти насолоду, яку отримуєш на самоті, коли, відкривши при світлі лампади книгу, запрошуєш до дружнього спілкування людей невидимого світу» (Кенко-хосі (1283–1350), японський поет).

«Людина, для якої не існує літератури, музики, мистецтва, – це не людина, а тварина, з тією лише різницею, що в неї немає хвоста чи ріг. Тварини і птахи опікуються лише харчуванням, людська ж свідомість відкриває шлях до свободи в цьому світі, обіймає Всесвіт; і література – найважливіший засіб для його саморозкриття...» (Рабіндранат Тагор (1861–1941), індійський (бенгальський) письменник).

А тепер ваше завдання: спробуйте за п'ять хвилин скласти цікавий вислів про літературу, книгу, її значення в житті людини. І не забувайте: якщо ви станете знаменитими, вас цитуватимуть! Тож будьте мудрим!

Розділ 1

ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ

Під що засинає маля у колисці? Що не має кордонів, линучи від серця до серця, від домівки до домівки? Що є тим неоціненним скарбом, який кожен народ плекає в душі з покоління в покоління?

Звісно, це пісня, яка супроводжує людину від народження. Вона є джерелом духовності, любові, національної самосвідомості, особливо для українців. Тому нашим пісенним багатством захоплювався і захоплюється весь світ, тому з'являються такі чудові рядки:

*Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне,
Як віщий білокрилий птах,
Печаль і радість, наша пісне!*

Максим Рильський

С. Кириченко,
Н. Клейн. Наша дума,
наша пісня

*Це – народна історія,
жива, яскрава, сповнена
барв, істини, історія, яка
розкриває все життя на-
роду...*

Микола Гоголь

Діамантові розсипи українських народних пісень

Разом із легендами, міфами і казками українські пісні є неперевершеними взірцями народної творчості. Маючи свої витoki з давнини, з початків діяльності людської, пісня супроводжує людину будь-якої пори року, під час праці й відпочинку, у народно-визвольних змаганнях, у випробуваннях, на зламі епох. Вона, весела й сумна, грайлива й запальна, – своєрідний місток між минулим і сучасним. А в нашій країні народні пісні – чи не найпопулярніший жанр фольклору, бо звучать вони в містах і селах, на півночі й півдні, на заході й сході.

А що ви знаєте про народні пісні? Які групи пісень вже вивчали? Наскільки важливий цей вид народної творчості для українців?

Є люди, які професійно займаються вивченням народних пісень, збирають їх, записують, укладають і видають окремими збірочками. Вони називаються фольклористами, етнографами. Серед цих людей багато письменників, що не здається дивним: адже чия ще душа зможе так щиро захоплюватися ліризмом пісенної мелодики?

Скільки в дитинстві ввібрали життєдайної сили материнських пісень Тарас Шевченко та Іван Франко, Олександр Довженко і Василь Симоненко! Скільки було зібрано й записано пісенних рядків Лесею Українкою з уст простих селян! І в своїй творчості всі вони уславили неповторну українську народну пісню.

«Наша пісня, наша дума не вмере, не загине» – такими пророчими виявились слова Тараса Шевченка.

Ви вже знайомі з творами Тараса Шевченка. Проаналізуйте, яку роль у них відіграє народна пісня. Які поезії Кобзаря стали народними піснями?

А з якою любов'ю звучить поезія М. Рильського:

Вони в тобі, вони в мені,
В житті – до заходу від сходу,
Народу рідного пісні,
Пісні великого народу,
Кохання й битва, труд і грім...
Народу слава – слава їм!

«Українська пісня – це бездонна душа українського народу, це його слава», – писав О. Довженко.

Що саме об'єднує висловлювання Максима Рильського та Олександра Довженка? Які особливі риси народної пісні вони відзначили?

Один із найвидатніших дослідників народної творчості, зокрема української народної пісні, Іван Франко сказав про неї так: *«...І серед суспільності, і в науці вони мають вироблену славу. Це одно з найцінніших наших національних надбань і один із предметів оправданої нашої гордості».*

А засуджений на довічне сибірське заслання український поет Павло Грабовський підкреслював, що пісня – *«се джерело, з якого на здоров'я довго ще будуть пити нащадки».*

Узагальніть усі щойно наведені цитати і спробуйте зробити висновок: що ж для українства означає народна пісня?

У шостому класі ви вже дізнались, що пісні бувають літературного і фольклорного походження. Зміст кожної пісні фольклорного походження дає нам підказки щодо подій, що зображуються у таких творах, їх виконавців, часу і місця дії. На цій підставі можна виділити такі жанрово-тематичні групи народнопісенної творчості:

- календарно-обрядові;
- історичні;
- лірично-побутові;
- балади;
- коломийки

та ще багато інших.

З календарно-обрядовим циклом ви вже знайомі, історичні та баладні пісні вивчатимете пізніше, а от цього року маєте можливість відкрити для себе всю різноманітність і багатство українських лірично-побутових пісень та коломийок.

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Лірично-побутова пісня – це словесно-музичний твір, призначений для співу, відтворює настрої, почуття, мрії людини в певній ситуації, розкриває її внутрішній світ. Виділяють дві великі групи цих пісень: родинно-побутові та соціально-побутові.

Найбільш потужна група – соціально-побутова. До неї належать козацькі, чумацькі, заробітчанські, рекрутські, солдатські, кріпацькі, бурлацькі, наймитські пісні. У них віддзеркалено важливі соціальні явища, які хвилюють більшість людей, настрої, думки та переживання, пов'язані з працею та діяльністю.

Поміркуйте і скажіть: про що саме може йтися у названих різновидах соціально-побутових пісень.

КОЗАЦЬКІ ПІСНІ

Найбільш цікаві, проникнуті могутнім пафосом, – пісні козацькі. У них навіки закарбувалися славні сторінки національної історії, пов'язані з подвигами козацького лицарського війська.

ГОМІН, ГОМІН ПО ДІБРОВІ

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина проганяє:
«Іди, сину, геть від мене –
Нехай тебе турки візьмуть!»
«Мене, нене, турки знають –
Мене кіньми наділяють!»

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина проганяє:
«Іди, сину, геть від мене –
Нехай тебе орда візьме!»
«Мене, нене, орда знає –
Сріблом, злотом наділяє!»

Старша сестра коня веде,
А підстарша зброю несе,

А меншая випитує:
«Коли, брате, з війська прийдеш?»
«Візьми, сестро, піску жменю,
Посій його на каменю –
Ходи к ньому зіроньками,
Полий його слізеньками;
Коли, сестро, пісок зійде –
Тоді брат твій з війська прийде!»

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває,
Мати сина прикликає:
«Вернись, синку, додомоньку,
Змию тобі головоньку!»
«Мене, нене, змиють дощі,
А розчешуть густі терни,
А висушать буйні вітри!..»

Який епізод із пісні, на вашу думку, можна проілюструвати цією картиною?

О. Сластіон. Проводи на Січ

Це одна з найвідоміших козацьких пісень, у ній відбилися найхарактерніші мотиви цього фольклорного жанру: і патріотичні почуття, і готовність захищати Батьківщину, і безмежна материнська любов, і сестринська підтримка, і туга за козаком. Бо все те, що відбувається в житті людини, що складає його сутність, починає жити у пісні, а пісня передається від серця до серця. Справді, навіть не можна собі уявити, що українці не співали б, не складали б пісень!

У пісні «Гомін, гомін по діброві» переплелася ціла гама почуттів – щирі родинні почуття сестер і брата; з одного боку вимоглива, а з іншого – ніжна і незрадлива любов матері; сум від розлуки і біль від усвідомлення невідворотності загибелі воїна-лицаря. Зменшувальні суфікси тільки підкреслюють зворушливість звертання матері до сина. Загалом пісня не переобтяжена художніми засобами, натомість ті, які використані, доволі скупі (постійні епітети), підкреслюють загальну тональність пісні, її провідний мотив.

Які саме художні засоби використані в цій пісні? Що саме вони підкреслюють? Наведіть приклади.

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою,
Попід зеленою,
Козаки йдуть.

Гей, долиною,
Гей, широкою,
Козаки йдуть.

А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде запорізьке
Хорошенько!
Посередині пан хорунжий¹.
Під ним кониченько,
Під ним вороненький

¹ Хорунжий – представник генеральної старшини Запорізького війська, охоронець великого полкового і малого прапора.

М. Дерегус. Козак

Чи співпадають ваші уявлення про запорізького козака із зображенням на цій картині?

Сильне-дужий!
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний!
«Гей, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!»
«Мені з жінкою не возиться;
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!»

Гей, хто в лісі, озовися!
Та викрешем огню,
Та потягнем люльки,
Не журися!

Гей, долиною,
Гей, широкою,
Не журися!

Яка широчінь і розмаїтість емоційних переживань українців, їх високої моральної культури засвідчена в цих рядках! Зверніть увагу, в цій пісні, як і в багатьох інших, жодного разу не згадується слово «Україна», проте вона сповнена сильним патріотичним пафосом, великою повагою до козаків і ватажків Запорізького війська – гетьманів, які стали справжніми національними героями. У творі їхні образи возвеличені, опоетизовані, кожна деталь підкреслює їхню вірність лицарській присязі. Ставиться великий наголос на тій винятковій ролі, яку відіграло козацтво в історії України.

А чи знаєте ви, що навіть існує легенда про створення тієї пісні, яку ви щойно прочитали? Її оповіла у своєму романі про гетьмана Сагайдачного відома українська письменниця Зінаїда Тулуб.

СТОЇТЬ ЯВІР НАД ВОДОЮ

М. Дерегус. Прощання

Стоїть явір над водою,
В воду похилився;
На козака незгодонька,
Козак зажурився,

Не хилися, явороньку,
Ще ти зелененький!
Не журися, козаченьку,
Ще ти молоденький!

Не рад явір хидитися –
Вода корінь мис;
Не рад козак журитися –
Так серденько нис!

Ой поїхав в Московщину
Козак молоденький –
Оріхове сіделечко
І кінь вороненький.

Ой поїхав в Московщину
Та там і загинув,
Свою милу Україну
Навіки покинув.

Гадав собі: насипали
Високу могилу...
Казав собі: посадили
В головах калину...

Будуть пташки прилітати
Калиноньку їсти,
Будуть мені приносити
Од родоньку вісти!..

Багато в скарбниці українського фольклору пісень тужливих та сумних. Безліч знаних і безіменних героїв віддали життя за волю й незалежність України. Саме за одним із них – молодим козаком – плаче мати, сумує Вітчизна. Ліризм пісні досягається насамперед стислістю вислову, використанням зменшувально-пестливих форм, повтором ключових слів. Також тут використано традиційні для українського фольклору символи, що увиразнюють твір, роблять його близьким і зрозумілим кожному. Це і калина, що символізує Україну для її дітей, які змушені поневірятися світом; і явір – дерево, що завжди асоціювалось із молодим хлопцем, козаком, лицарем; і могила – своєрідний обеліск козацької слави.

За кожною українською народною піснею, яку можна порівняти з самоцвітом, – реальне життя народу, істинні цінності, котрі люди прагли зберегти для нащадків.

ЧУМАЦЬКІ ПІСНІ

Не менш цікаву сторінку українського фольклору складають і пісні чумацькі. Це зараз ви можете зайти до першого-ліпшого магазину і купити звичайну сіль. А ген-ген у далекому минулому, щоб її добути,

С. Васильківський. Чумацький Ромоданівський шлях

ладналися у неблизьку дорогу до Криму чумаки – одні з найбільш шанованих в Україні людей. Адже без солі неможливо було прожити – можливість прохарчуватися довгу й холодну зиму залежала від того, чи вдалося достатньо насолити м'яса, риби, овочів. І рушала довга чумацька валка в непросту й небезпечну подорож, бо могли зустрітись на шляху й лихі татари, й озброєні загони польської шляхти, та й знайти воду у нескінченному степу, що лежить по дорозі до Криму, не завжди вдавалося.

ОЙ У СТЕПУ КРИНИЧЕНЬКА

Ой у степу криниченька,
З неї вода протікає. (2)
Гей, там чумаки сиві воли пасе
Та з криниці напуває.

М. Кочубей.
Народні джерела.
Чумацькі пісні

Воли ревуть, води не п'ють,
Бо в Крим доріженьку чують. (2)
Ой Бог знає, та Бог і видає,
Де чумаченьки ночують.

Ой ночують чумаченьки
В чистім степу при долині, (2)
Розпустили сірі воли пасти
При зеленій муравині.

Умер, умер чумаченько
Та в неділеньку вранці, (2)
Поховали того чумаченька
У зеленому байраці.

Ой прилетіла сива зозуленька,
Та все «ку-ку» та «ку-ку». (2)
– Ой подай, чумаче, та подай, голубе,
Та хоч правую руку!

– Ой рад би я, моя мила,
Хоч обидві подати: (2)
Насипано та сирої землі,
Що не можу підняти.

Пісня складена з пошаною до нелегкої чумацької долі, сумне зозулине «ку-ку» зазвичай супроводжує в Україні драматичні ситуації. Недаремно ж зозулі навіть «доручають» визначати вік людини...

Повторюються у пісні рядки, на які виразно падає логічний наголос: вода зі степової криниці – символ життя; дорога до Криму – вічна чумацька дорога. Одна з галактик навіть дістала в Україні назву Чумацький Шлях, бо тягнеться вона широкою срібною стежкою, зіткнутою з міріад¹ зірок, із півночі на південь, туди, де виблискують на сонці кримські солончаки й зеленкуваті води солоного озера Сиваш...

Навіть неділю зустрічає чумаки на шляху, у неділю його й смерть спіткала. І вториться над ним зозулин крик, немов плач рідних людей.

Будь-кого, навіть сильного духом, загартованого у безкінечних подорожах чумака, могла б зламати постійна небезпека, туга за домівкою

¹ Міріади – незліченна кількість, безліч.

та сім'єю. Але вони вистояли, зберегли традиції свого народу. Бо з ними завжди була вірна супутниця-пісня, завдяки якій линули думки туди далеко-далеко, де було тепло, радісно й затишно...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Назвіть дві групи, на які поділяються лірично-побутові пісні.
2. До якої групи лірично-побутових пісень належать козацькі та чумацькі пісні?
3. Які з прочитаних вами пісень належать до козацьких, а які – до чумацьких?

Багатознайко

1. Перекажіть зміст козацьких пісень. На чому в них зосереджується увага?
2. Поясніть, чому козацькі пісні проникнуті таким потужним пафосом.
3. Хто виступає героєм козацьких пісень? Кого уславлювали невідомі автори?

Всезнайко

1. Згадайте, до яких жанрів народної творчості подібні козацькі пісні. Аргументуйте свою думку за допомогою цитування.
2. Визначіть, які особливості чумацького життя підкреслюються в народній пісні.
3. Узагальніть відомості про козацькі пісні і з'ясуйте, які риси характеру героїв, особливості їх життя та побуту, історичні деталі частіше за все підкреслюються.

Ерудит

1. Порівняйте козацькі та чумацькі пісні. Знайдіть у них спільні та відмінні риси. Поясніть, чим зумовлені ці відмінності та подібності.
2. Спробуйте віднайти традиції давніших за часом козацьких та чумацьких пісень у тих піснях XIX–XX століть, що ви вивчали у попередніх класах: стрілецьких і літературного походження.
3. Чому, на вашу думку, такі твори українського фольклору, як козацькі та чумацькі пісні, популярні дотепер? Що робить їх такими важливими для духовного виховання українства?

Коломийка... така легенька... що від неї за плечима виростають крильця.

Михайло Коцюбинський

Фотоколлаж зі збірника
«Як зачую коломийку»

Ці запальні, жартівливі пісеньки, що можуть виступати не лише супроводом до танцю, але й існувати як окремий жанр, давно здобули в народі заслужену шану й любов. Дійшли вони до нас із глибини віків, але й донині є одним із найпоширеніших фольклорних жанрів в Україні. Об'єднуючись у цикли, які прийнято називати в'язанками, вони мандрують і досі від краю до краю, несучи у степову Україну відгомін бистрих карпатських річок.

Коломийки – величезний масив інформації про людей, що їх виконують, про світ, в якому вони живуть, про те, що вони люблять і ненавидять, за чим сумують і чого прагнуть.

Ці пісні неповторні за щирістю висловлених у них почуттів, за влучністю сатиричних і гумористичних деталей.

Надзвичайно гарно сказав про коломийки Іван Франко, підкресливши, що «... вони складаються на широкий образ нашого сучасного народного життя, безмірно багатий деталями й кольорами, де бачимо сльози й радощі, і спочивки, турботи і забави, серйозні мислі й жарти нашого народу в різних його розверстуваннях, його сусідів, його соціальний стан, його життя громадське й індивідуальне від колиски до могили, його традиції і вірування, його громадські й етичні ідеали».

ДОЗВІЛЛЯ МОЛОДІ

Ой співанки-коломийки, в'язанку з них в'яжу,
Як попросять заспівати, я ся не відкажу.

Коломийка, коломийка, весела співанка,
Не раз її над колисков заспівала мамка.

Як я стану коломийки співати, співати,
Засмієшся, і затужиш, і станеш гадати.

Ой дрібонька коломийка, дрібонька, дрібонька,
Одна мила, друга люба, третя солодонька.

– Звідки мої співаночки! – питаються люди.
В полонинах, буковинах ростуть вони всюди.

Та я собі заспіваю, тоненько засвищу,
Стільки знаю співаночок, як трави та листу.

Ой повіяв буйний вітер, повіяв, повіяв,
Та він мої коломийки по горах розсіяв.

Коломийку заспіваю, як ми веселенько,
Коломийку заспіваю, як болить серденько.

Коли собі заспіваю, то жура чезає,
Бо то наша коломийка такі чари має.

Ой Матію та Матію, відколи тя прошу,
Зроби мені коновочки, най співанки ношу.

С. Гебус-Баранецька.
Танок гуцулів

Зроби одну, зроби одну та зроби ще й другу,
Одна буде про веселість, а друга про тугу.

Ой я собі заспіваю двома голосами.
Один піде понад лугом, а другий лісами.

Ой щебече соловейко у мене на груші,
Кожен так собі співає, як йому на душі.

Співаночки-складаночки, я вас не складала,
Складали вас парубочки, а я переймала.

Я посію пшениченьку, вродиться льоночок,
Коби таки до роботи, як до співаночок.

А я годна льонок брати та годна стелити,
А я годна заспівати та й годна робити.

Ой коби ми, подружечко, голосочки склали,
Ми би своїх коломийок не переспівали.

Ой коби ми, подружечко, голоси зложили,
Ми би своїх легіників співанками вкрили.

Та хоч би всі зорі впали й писарями стали,
Ще би наших співаночок не переписали.

Ось вам приклад справжньої в'язанки коломийок (сама коломийка складається з двох рядків), що народилась в Західній Україні.

Є в ній усе: і завзяття талановитої молодой дівчини, що «в'яже» цю чудову в'язаночку,

Зверніть увагу також на ілюстрації і скажіть, що саме вказує на регіон створення коломийки.

О. Овчинникова.
Троїста музика

і розповідь про тих, хто живе поряд із нею, і про настрій, і про селянську працю, звичну й щоденну. Традиційний віршовий розмір (він так і зветься – коломийковий) надає співаночці неповторного колориту. Секрет розміру коломийкового вірша полягає в тому, що у дворядкових творах у кожному рядку має бути лише чотирнадцять складів. Перший рядок виступає немовби заспівом, зачином, а другий завершує висловлену думку.

Проаналізуйте в'язанку «Дозвілля молоді» і з'ясуйте призначення першого і другого рядків кожного з двовіршів-коломийок.

ЖАРТІВЛИВІ КОЛОМИЙКИ

В. Кушнір.
Трембітарі

Ой смійтеся, дівчаточка, та й ви, молодиці,
Посіяв я файку жита, а цибух пшениці.

На припічку молотив, у запічку вівяв,
Під припічком наорав, пшениці насіяв.

Ой Іван-подолян ходив з посторонком,
Вперезався комишем, підпирався ворком.

Тримав став на печі, черпав воду саком,
Ловив рибу грабельками, стріляв птахи маком.

Як ся став запалив, риби погоріли,
Попалені щупаки до лісу летіли.

Ой дівчино, дівчинонько, вмієш ся пишити,
А не вмієш до сорочки рукава пришити.

– Ой ти, білява, білявино, чого така біла?
– Бо на мені пудерику до півтора кіла.

Ой ішов я з вечорниць та попід городи,
Замотався в гарбузи та й наробив шкоди.

Як зачали старі баби кочергами гнати,
То я мусив гачі¹ дерти, гарбузи латати.

Утікав я од Параски через перелазки,
Якась біда ударила по штанах три разки.

А я кричу: – Гвалту, люди, чого біда хоче? –
А по мені четвертий раз: – Не ходи поночі!

¹ Гачі – штани.

Як ішов я через село, курка мене вздріла,
Якби не та паличенька, була б мене з'їла.

Ой скрипочка би не грала, якби не той смичок,
Не була би жінка бита, якби не язичок.

Та журюся, хлоп молодий, що ми жона скупне:
Доки зварить дещо їсти, то уже полудне.

Ой мала я миленького, ой мала я, мала,
Поставила на ворота, та й ворона вкрала.

Ой мала я хлопця, ой хлопця Андруха,
Посадила над водою, та й украла муха.

Роботящий легінище, нема що казати:
До півночі за дівками, до полудня – спати.

Егей, файна дівка, файна, шкода, що лінива:
Штири днини горшки мокли, а п'ятої мила.

Та чотири легіники сіно обертали,
Миша в сіні шелеснула – вони повтікали.

Ой скажіть, добрі люди, чим Андрій хворіє:
На роботі – замерзає, коло миски – пріє.

Ми вже говорили про те, що коломийки часто мають гумористичний і навіть сатиричний характер. Ось вам і приклад: у цьому творі щиро й дотепно висміяно ті людські вади, за які завше в Україні брали на кпини: лінощі, нечупарність, байдужість до праці.

Ф. Манайло.
Танець біля вогню

А спробуйте-но відповісти: які саме людські вади висміюються в кожній коломийці в'язанки «Жартівливі коломийки»?

Зверніть увагу на особливу лексику коломийок, художні засоби, що традиційно в них використовуються. Постійні епітети та гіперболи, яскраві антонімічні пари та пестливі форми звертань роблять коломийки абсолютно неповторним, живим і сучасним явищем нашого життя.

Годі шукати по світах чогось подібного до українських коломийок: не знайдете!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Перерахуйте, які життєві явища змальовані у коломийці «До-звілля молоді».
2. Визначіть, від імені кого звучать прочитані вами коломийки і хто виступає їх героями.

Багатознайко

1. Опишіть, яким ви уявляєте собі життя людей, що є виконавцями, авторами і героями коломийок. Яка інформація про них є безпосередньо в самих в'язанках?
2. Виразно прочитайте коломийки і вкажіть, з якою інтонацією повинна виконуватись кожна з них або вся в'язанка.

Всезнайко

1. Які риси традиційних народних пісень мають коломийки?
2. Чи можливе, на вашу думку, застосування елементів гумору чи сатири у традиційних коломийках? Підтвердіть свою відповідь цитатами.

Ерудит

1. Спробуйте створити власні коломийки про явища сьогодення. Які саме ознаки цього жанру ви повинні обов'язково врахувати?
2. Поміркуйте і скажіть: завдяки чому коломийки залишаються сучасними і часто співаними творами українського фольклору? Можливо, хтось із вас поцікавиться додатковими матеріалами і зможе навести приклади більш сучасних коломийок, аніж ті, які запропоновані вам для вивчення.

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Сьогодні ми здійснимо уявну подорож за піснею, що стала народною не лише в Україні, а й у далекій Шотландії. Подолавши кордо-ни й мовні бар'єри, вона підкорила всю Європу, звучала й звучить чеською і французькою, польською та болгарською, угорською і сербською мовами. І ви її прекрасно знаєте.

Це пісня «Іхав козак за Дунай». Ось що писав про неї та її автора Михайло Максимович, перший

Ф. Стовбуненко.
Козак-бандурист

ректор Київського університету імені Святого Володимира (тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка), видатний український вчений-фольклорист: «Сія пісня складена козаком Семеном Климовським, якому, напевно, належить і чимало інших, що лишилося невідомим, як і взагалі ми не знаємо творців народних пісень. Климовський жив близько 1724 року... Пісня сія переходить з одного пісенника в інший зі сторонніми наростами, які ледве чи можна приписати Климовському».

Звісно, що при перекладах іншими мовами текст пісні втрачав первинну сюжетну основу, кожен

народ доповнював його елементами з власного життя: і на світ з'явився цілком новий твір.

Німецький фольклорист і письменник Георг Коць зібрав незаперечні докази того, що саме згадана українська пісня стала основою схожих народних співанок у різних країнах. Вчений детально дослідив історію її подорожей, зібрав чимало даних про життя Семена Климовського і щиро дивувався, що в Україні про цього талановитого автора широка громадськість майже нічого не знає.

Виявляється, пісню Климовського перекладали кращі європейські поети, до неї зверталися найвідоміші композитори. Тільки Бетховен створив аж дві музичні варіації на тему пісні «Їхав козак за Дунай»!

Ясна річ, що шотландець чи француз, співаючи цю пісню, можливо, не знає про її справжнє походження. Швидше за все він вважає її народною. І це прекрасно! Адже, як пригадуєте, найвище визнання таланту автора – це коли його пісні летять по світу і люди вважають їх своїми, рідними.

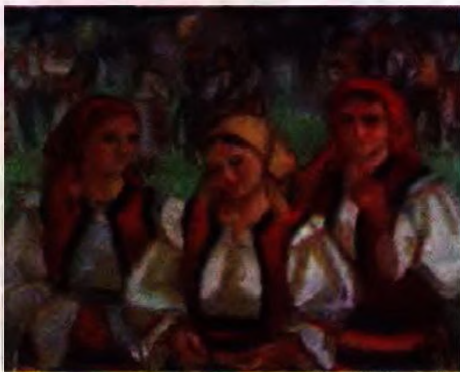
Проте ми мусимо пам'ятати, що українська культура – предмет гордості нашого народу, і повинні зберегти рідкісні зразки українських народнопоетичних творів, які примхлива доля розсипала по світу, передати у спадок слова пісень та розказати нащадкам про їхніх творців, таких як козак Семен Климовський.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Па́фос (з грецької – «почуття», «пристрасть») **твóру** – всі ті високі почуття, натхнення, душевне піднесення, викликані певною подією, явищем, ідеєю. Вони (ці емоції) продиктовані, по суті, внутрішнім переконанням і станом самого автора. У пафосі емоційна напруга і думка складають єдине гармонійне ціле і становлять душу художнього твору.

Пригадайте твори, які ви вже вивчали. Спробуйте визначити, яким саме пафосом вони перейняті.

А. Коцка.
Дівчата з Верховини

Коломи́йки – жанр української пісенної лірики, чия ритмолодика пов'язана з однойменним народним танцем. Походження цієї назви пов'язують із містом Коломия – адміністративним і культурним центром Гуцульщини. Поширений цей жанр здебільшого в Західній Україні. Традиційна жанрова структура коломийки

складається з дворядкової строфи, кожен рядок якої містить прикінцеву риму і налічує 14 складів. Така віршова структура називається ще коломийковим віршем. Зародження коломийок датується XV–XVI століттями, а перші їхні записи були зроблені в XVIII столітті.

Часто декілька коломийок об'єднані спільною темою, ідеєю, образами. Така низка коломийок дістала назву «в'язанка», або «віночок».

Щодо змісту цих пісень, то вони містять чималий спектр настроїв, переживань, почуттів людини. Ліричність у коломийках гармонійно поєднується з комічними елементами, причому в таких творах зустрічаються як зразки теплового добродушного гумору, так і жорсткої, відвертої сатири. Коломийкам властива яскрава образність, дотепність і стислість висловлення, використання багатьох засобів фольклорної поетики, найчастіше – порівнянь.

Знаючи будову коломийкового вірша, спробуйте проаналізувати прочитані вами в'язанки. Хто з поетів користувався віршовим розміром, що зветься коломийковим віршем?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Козацькі пісні повертають нас до славного минулого України, до часів Запорізької Січі. А щоб ви більше дізнались про героїв нашої землі – козаків, вашій увазі пропонуються різноманітні творчі завдання.

Ті, хто любить живопис, спробуйте в бібліотеці, Інтернеті, спеціальних енциклопедіях і довідниках знайти репродукції¹ картин, написаних українськими (і не тільки) художниками, присвячених

О. Мурашко. Похорон кошового

¹ Репродукція – картина, малюнок тощо, відтворені поліграфічним способом (найчастіше, у фотоальбомах).

історії українського козацтва, гетьманам України, особливим подіям у житті запорожців. Прикладом такого живописного полотна може слугувати картина Олександра Мурашка «Похорон кошового».

Той, хто цікавиться атрибутикою (ознаками), особливо військовою, може скласти своєрідний тлумачний словничок козацького спорядження, одягу, зброї. Для цього вам теж необхідно буде скористатись Інтернетом, тлумачними словниками, довідниками.

В одній із пісень згадуються гетьмани Петро Дорошенко та Петро Сагайдачний. Підготуйте реферати-доповіді про цих ватажків козацького війська. Обов'язково з'ясуйте, чим саме прославились вони в нашій історії.

А також цими відомостями ви можете поділитися з друзями, рідними у день християнського свята Покрови (святкується 14 жовтня), який традиційно був днем українського козацтва. Влаштуйте тематичний вечір, присвячений нашим предкам, виконайте козацькі пісні, вивчені вами, продемонструйте зібраний ілюстративний матеріал, прокоментуйте його.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

До вашої уваги – в'язанка коломийок, у якій переплутані закінчення других рядків. Спробуйте протягом п'яти хвилин виправити їх так, щоб коломийки зазвучали, як потрібно:

Ой послухай, моя мати, що буду казати:
Не дай мені три дні їсти, а дай похворівся.

Пішли кози поза лози, і ягнята бляють,
Та пусти ня, люба мамко, де хлопці Іванко.

Пусти мене, моя мамко, мало погуляти.
Та я прийду додолоньку, як буде на вшитко.

Пусти мене на гуляння, моя рідна мамко,
Бо там сидить і чекає на мене солома.

Упав спіжок на обліжок, дуже забілівся.
Не є любка на гуляння, ачей, понеділка.

Не йде Іван на гуляння, сидить Іван дома,
Хижа би 'му ізгоріла, як суха зоряти.

Ой гуляла відданиця, ой гуляла дівка,
Та гуляла від суботи аж до погуляти.

Й. Бокшай. Бокораші

Можете влаштувати змагання: хто швидше розгадає цю коломийку-ребус.

Вчора гулі, і десь гулі, і на завтра гулі,
Та доти я догуляла – ні кобіт, ні гуні.

Бгей, поле широке, кінця 'му не видко,
Та кого є на гуляння, того є гуляють.

ТЕСТУВАННЯ ДО РОЗДІЛУ «ІЗ ПІСЕННИХ СКАРБІВ»

Одним із найцікавіших і найефективніших способів перевірки своїх знань є, як відомо, тестування. Тож з'ясуймо, чи засвоїли ви матеріал із цього розділу, своєрідним підсумковим тестуванням. Запропоновані тести будуть як відкритої, так і закритої форми. При закритій формі ви повинні тільки зазначити правильний варіант відповіді. Тести відкритої форми передбачають виконання письмових завдань у зошиті.

1. Визначте різновид пісні «Ой у степу криниченька»:

- А) козацька;   В) чумацька;
- Б) колискова;   Г) стрілецька.

2. Козацькі та чумацькі пісні належать до:

- А) історичних;   В) літературного походження;
- Б) побутово-ліричних;   Г) легенд.

3. Оберіть правильне твердження:

- А) козацькі пісні складались і виконувались виключно для розваг на родинних та обрядових святах;
- Б) козацькі пісні складали гетьмани про подвиги свої і запорізького війська;
- В) козацькі пісні проникнуті високим пафосом громадянського обов'язку, честі, гідності, відповідальності за долю Вітчизни;
- Г) козацькі пісні призначені виключно для хорового співу.

4. Коломийки виникли на:

- А) Полтавщині;   В) Поліссі;
- Б) Поділлі;   Г) Гуцульщині.

5. В'язанкою коломийок називається:

- А) збірка творів, до якої входять коломийки, складені певною людиною;
- Б) група коломийок, об'єднана спільною темою, смаками виконавця та обставинами, за яких вони виконуються;
- В) коломийки, об'єднані тільки римуванням;
- Г) окрема група коломийок, створених у давні часи.

6. Трагічний і героїчний пафос, потужний ліризм, наявність відомих і безіменних героїв, жартівливі елементи, образи матері, коханої дівчини, сумний або оптимістичний настрій – усі ці характеристики властиві фольклорному жанру:

- А) чумацькі пісні;   В) козацькі пісні;
- Б) колядки та щедрівки;   Г) коломийки.

7. Намалюйте в зошитах схему під назвою «Древо фольклору», де стовбуром виступатиме власне весь масив народної творчості, а гілками – фольклорні жанри, з якими ви вже знайомі. До кожного з відгалужень додайте приклади – назви вивчених вами творів.

8. Напишіть твір-мініатюру на тему: «Народна пісня в житті українців».

9. За мотивами однієї із вивчених вами пісень складіть невелике оповідання, намагаючись зберегти її сюжетні лінії.

Розділ 2

ПРО ДАЛЕКІ МИНУЛІ ЧАСИ

Мабуть, ніщо так не вабить своєю таємничістю допитливий людський розум, як загадкова, вкрита туманом віків давнина. І скільки докладається зусиль, аби хоч трішечки відхилити предковічну завісу! В усіх куточках планети працюють невтомні археологи, шукаючи надійно сховані скарби стародавніх цивілізацій. Немов захоплюючи книжку, читають вони історію людства по залишках осель і черепках посуду, вибагливих старовинних прикрасах і зброї. Там, у минулому, здійснювали наші предки славні подвиги і клали буйні голови за свою землю. Там, у лабіринтах сивої давнини, народжувались пісні і легенди, що бентежать нашу уяву й донині...

«Коли я хочу зобразити якийсь клптик минулого, я стаю поважним, як астроном, який вивчає шляхи мандрівок різних зір».

Юліан Опільський

І. Труш. Портрет Івана Франка

ІВАН ФРАНКО (1856–1916)

«До відважних світ належить...»

*Живи, незламаний за гра-
тами,
Розп'ятий на твердій
журбі;
Твори! Тебе народ чита-
тиме
І воскресатиме в тобі!*

Д. Павличко

Ви вже мандрували в 5-му класі стежка-ми дитинства Івана Франка, сміялися над пригодами хитромудрого Фарбованого Лиса. А сьогоднішня наша розмова про творчість цього письменника – ніби приємна зустріч зі старим добрим другом. Адже перед вами – нова сторінка його життя і творчості, новий прекрасний твір про...

Яким, на вашу думку, може бути герой із таким промовистим ім'ям – Захар Беркут?

Навіщо ми знову звертаємося до життєпису людини, яка на довгі роки визначила шляхи розвитку нашої літератури і взагалі українського мистецтва? А послухаймо самого Івана Яковича: «*Майже всі мої писання (...) напоєні, так сказати, кров'ю мого серця, моїми особистими враженнями і інтересами, усі вони є частина моєї біографії*». Тому ми й відкриваємо нові сторінки його життя і творчості, аби кожне нове покоління читачів знаходило у них відповіді на одвічні питання.

Пам'ятаєте, хлопчиною І. Франко був допитливим і непосидючим, і часом цілими днями пропадав у кузні батька-коваля. Де ж би ще він наслухався тих «веселих та сумних оповідань», які зранку до пізнього вечора, мов струмок, жебоніли у батьковім «царстві вогню й заліза» і які глибоко западали в його дитячу душу? І саме там сформувався і постав перед людьми «...невеликий, хоч сильний мужчина. Високе чоло, сірі, трохи холодні очі, енергійно зачерчена¹ борода. Рудувате волосся непокірно пнеться, вуси стирчать. Скромно одягнений, тихий і непомітний, поки мовчить. А заговорить, – і вас здивує, як ця невисока фігура росте й росте перед вами, мов у казці. Вам стане тепло й ясно од світла його очей, а його мова здається не словом, а сталлю, що б'є об кремін'я і сипле іскри. Сильна, уперта натура, яка цілою вийшла з життєвського бою». Так змалював Івана Франка один із визнаних класиків нашої літератури Михайло Коцюбинський.

На жаль, щасливе дитинство письменника тривало недовго – рано пішов з життя батько, мало пестила улюбленця й мама, чий піснi, згадував

¹ Зачерчена – закручена.

І. Франко, були «красою єдиною бідного мого тяжкого життя». Коли він дізнався, що неня помирає в Нагуєвичах, біг усю дорогу від Дрогобича до свого рідного села, просидів біля ліжка цілу ніч, а на ранок назавжди попрощався з найдорожчою у житті людиною, залишившись на світі круглим сиротою.

Роки в Дрогобицькій гімназії були добою справжнього змужніння. Презирливе ставлення однокласників до себе й сидіння на найгіршій – «ослячій лаві» (такою зазвичай була доля більшості обдарованих українських школярів із бідних родин) долав уперто – відмінним навчанням, захопленням читанням вітчизняної та зарубіжної літератури та блискучими перекладами останньої.

Коли ж у 1875 році І. Франко їхав до Львівського університету, його літературний багаж вже був заповнений творами Шекспіра, Гете, Шиллера, Міцкевича, Словацького, власними перекладами Софокла і Гомера. А «Кобзар» Т. Шевченка талановитий юнак знав напам'ять.

Іван Франко – школяр

Як ви гадаєте, твори яких саме письменників справляли на молодого Івана Яковича найбільше враження?

Ще зі студентських років Іван Франко зрозумів найголовніше: «*До відважних світ належить!*» – і намагався бути таким і в полум'яних поезіях, і в синівському обстоюванні прав українського народу. Лишень вслухайтесь у щирі рядки поетичної збірки «З вершин і низин», виданої в 1887 році:

Ні, хто не любить всіх братів
Як сонце Боже, всіх зарівно,
Той щиро полюбить не міг
Тебе, кохана Вкраїно!

ДІЗНАЙТЕСЬ БІЛЬШЕ ПРО ПИСЬМЕННИКА

Західна Україна, де жив Франко, перебувала тоді під владою Австро-Угорської імперії. Потужний талант і активна громадянська позиція не раз ставали причиною ув'язнень молодого письменника. Але й за ґратами він залишався вірним своєму покликанню. З-під пера Франка в ті нелегкі роки вийшло безліч прекрасних творів, з якими у вас буде можливість познайомитись у старших класах.

Серед них – «Іван Вишенський», поема про видатного письменника-полеміста українського середньовіччя, що своїм запальним словом будив у серцях людей почуття честі й гідності. Інший незабутній образ – біблійний пророк Мойсей (поема «Мойсей»), легенду про якого Франко

переповів своєму народові з метою нагадати, що навіть із віковичного рабства завжди є вихід. Тому й самого Франка часто називали українським Мойсеєм.

Михайло Коцюбинський писав: *«У Франка є прекрасна річ – лірична драма “Зів’яле листя”. Це такі легкі, ніжні вірші, з такою широкою гамою чувства і розуміння душі людської, що, читаючи їх, не знаєш, кому оддати перевагу: чи поетові боротьби, чи поетові-лірикові, співцєві кохання і настроїв».*

Цікаво, а чи знаєте ви, що вже багато разів чули неповторні, мелодійні, трепетно-ніжні пісні, які належать Франкові? Давайте-но пригадаємо:

Чого являєшся мені
У сні?
Чого звертаєш ти на мене
Чудові очі ті ясні,
Сумні,
Немов криниці дно студене?

Або ось такі щемливі рядки:

Ой ти, дівчино, з горіха зерня,
Чом твоє серденько – колюче терня?
Чом твої устонька – тиха молитва,
А твоє слово остре, як бритва?

Ну що, згадали? А це ж лише невеличка цеглинка із величезної будівлі храму, ім'я якому – поезія Івана Франка. Лише з великої любові могли з'явитися такі зворушливі слова!

Ви вже знаєте, що Іван Франко писав дитячі казки. А ще – оповідання, у яких легко можна знайти його спогади про власне дитинство. Хочете довідатись, яким було навчання українських дітей в Австро-Угорщині? Тоді почитайте «Олівець», «Грицеву шкільну науку», «Schonschreiben» («Чистопописання»), «Отця-гумориста» та інші твори цього автора.

На сценах наших театрів ось уже багато років з незмінним великим успіхом іде спектакль «Украдене щастя» за однойменною п'єсою Івана Франка. Існують класичні кіноекранізації цього твору, проте у 2005 році створено ще й український міні-серіал за його мотивами. І знаєте, вражаюче сучасними виявилися герої цієї Франкової трагедії...

Чи бачили ви екранізацію хоч би одного твору І. Франка? Якщо ні, тоді саме на часі слідкувати за телепрограмою і дочекатись демонстрації фільму «Захар Беркут»!

Іван Франко був, окрім того, великим авторитетом у справі книговидання й редагування. Багато українських письменників, із творами

яких ви вже знайомі, зокрема Леся Українка, були вдячні Іванові Яковичу за допомогу й підтримку, за щирі й справедливі критики. Його ім'я – серед видавців таких поважних часописів та альманахів, як «Громадський друг», «Літературно-науковий вісник», «Перший вінок» і багатьох інших.

Письменника ніщо не могло зламати: ані перебування за ґратами, ані презирливе ставлення пихатого чиновництва, ані важка недуга, що часто приковувала до ліжка. Здавалося, що смерть старшого сина, Андрія, його улюбленця, батько пережити не зможе. Але не схилив він гордого чола й тоді, коли забрано було на Першу світову війну двох молодших синів, Тараса й Петра. У дні найважчої розпуки писав роботу важливу, «сердечну» – статтю «Тарас Шевченко». Тоді ж, у 1914 році, залишив у спадок нашій фольклористичній науці найбільший скарб – «Студії над українськими народними піснями».

Один із його найближчих друзів, поет Петро Карманський, згадував, що Франко тоді був подібний до *«підстреленого орла, що впав з високої скелі на долину, волоче за собою підтяті крила і поглядом жакливого передсмертного суму дивиться на вас та кривавить вам серце»*.

28 травня 1916 року пішов із життя І. Франко, вірний син України, що все життя і творчість присвятив своєму народові. Преса понад 50 країн світу відгукнулася на цю трагічну звістку. Лише львівська влада не знайшла місця, щоб поховати його у рідному місті. І до 1921 року стояла Франкова труна в чужому склепі на Личаківському цвинтарі Львова, аж поки він не був перепохований на тому місці, де зараз височить гранітний Каменяр, що розбиває молотом скелю. Ця фігура ніби символізує життєвий шлях незламного духом Івана Франка.

А знаєте, чому саме Каменяр?

Бо «Каменярі» – один із найвідоміших віршів Франка. У нього він уклавав усю пристрасть громадянина, усю палкість патріота, увесь талант поета:

І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт.
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Пам'ятник письменникові було встановлено у 1933 році на кошти, зібрані шанувальниками його таланту з усієї України.

Пам'ятник на могилі І. Франка на Личаківському кладовищі у Львові

У 1956 році за рішенням ЮНЕСКО¹ 100-літній ювілей І. Франка відзначав увесь світ. А 2006 рік ця організація також оголосила роком його пам'яті.

Творчість Івана Франка становить унікальне явище, цілу духовну епоху у вітчизняній історії і водночас є вселюдським надбанням. Видатний письменник, критик, перекладач, журналіст, соціолог, фольклорист, етнограф, історик, філософ – його багатющу спадщину не вмістить і сотня томів! І завершити розповідь про цю велику людину варто так само словами Івана Яковича: *«Вкраїна воскресне!»*

ЗАХАР БЕРКУТ

(Скорочено)

I

Було се 1241 року. Весна стояла в тухольських горах.

Одної прегарної днини лунали лісисті пригірки Зелеменя голосами стрілецьких рогів і криками численних стрільців.

Се новий тухольський боярин, Тугар Вовк, справляв великі лови на грубу звірину. Він святкував почин свого нового життя, – бо недавно князь Данило дарував йому в Тухольщині величезні полонини і ціле одно пригір'я Зелеменя; недавно він появився в тих горах і побудував собі гарну хату і оце першу учту справляє, знайомиться з довколичними боярами. По учті рушили на лови в тухольські ліси. (...)

Тугар Вовк був мужчина, як дуб. Плечистий, підсадкуватий, з грубими обрисами лица і грубим, чорним волоссям, він і сам подобав на одного з тих злющих тухольських медведів, яких їхав воювати. Але ж бо й донька його Мирослава була дівчина, якої пошукати. Не кажемо вже про її уроду й красу, ані про її добре серце – в тім згляді багато її ровесниць могло стати з нею нарівні, хоч і небагато могло перевищити її. Але в чім не мала вона пари між своїми ровесницями, так се в природній свободі свого поводження, в незвичайній силі мускулів, у смілості й рішучості, властивій тільки мужчинам, що вирости в ненастанній боротьбі із супротивними обставинами. Зараз із першого разу видно було, що Мирослава виросла на свободі, що виховання її було мужеське і що в тім прегарно розвиненім дівочім тілі живе сильний, великими здібностями обдарований дух. Вона була в батька одиначка, а до того ще зараз при народженню втратила матір. Нянька її, стара мужичка, відмалку заправляла її до всякої ручної роботи, а коли підросла, то батько, щоб розважити свою самоту, брав її всюди з собою і, щоб задоволити її палку натуру, привчив її владати рицарською зброєю, зносити всякі невігоди і сміло стояти в небезпеках. І чим більші труднощі їй приходилось поборювати, тим охітніше бралась вона за діло, тим краще проявлялася сила її тіла і її рішучого, прямого характеру. Але попри все те Мирослава ніколи не переставала бути

¹ ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

женщиною: ніжною, доброю, з живим чуттям і скромним, стидливим лицем, а все те лучилось в ній у таку дивну, чаруючу гармонію, що хто раз бачив її, чув її мову, – той довіку не міг забути її лица, її ходу, її голосу, – тому вони пригадувалися живо й виразно в найкращих хвилях його життя, так, як весна навіть старому старцеві пригадує його молоду любов. (...)

Від самого досвіта в ловецьким таборі великий рух і тривожне дождання. Боярські слуги від півночі звивалися, приготавляючи для гостей їду на цілий день, наповнюючи шипучим мідом і яблучником подорожні баклагги. Тухольські пасемці¹ й собі готовились, острячи ножі та тесаки, обуюючи міцні жуброві² постолі і складаючи в невеличкі дорожні бисаги³ печене м'ясо, паляниці, сир і все, що могло

понадобитися в цілоденній трудній переправі. Максим Беркут, який аж нині, супроти найважливішого і найтяжчого діла, почув себе вповні самим собою, вповні начальником сеї невеличкої армії, заряджував із правдиво начальницькою уважливістю й повагою все, що належало до діла, нічого не забуваючи, ні з чим не кваплячись, але й ні з чим не опізнюючись. Усе в нього виходило у свій час і на своїм місці, без сумішки й сутолоки; всюди він був, де його потрібно, всюди вмів зробити лад і порядок. Чи то між своїми товаришами-тухольцями, чи між боярами, чи між їх слугами, Максим Беркут усюди був однаковий, спокійний, свобідний у рухах і словах, мов рівний серед рівних. (...)

Мирослава все ще стояла на місці, держачи руку гарного парубка у своїй руці й дивлячись у його хороше, сонцем опалене і здоровим рум'янцем осяяне, одверте, щире лице. В тій хвилі вона не почувала нічого, крім вдячності за рятунок від нехибної смерті. Але, коли Максим, трохи осмілившись, стиснув її ніжну, а так сильну руку, тоді Мирослава почула, як щось солодко защеміло її коло серця, як лице її загорілось стидливим рум'янцем – і вона спустила очі, а слово подяки, котре готове було вилетіти з її уст, так і завмерло на губах і розіллялось по лиці дивним чаром розгоряючого сердечного чуття. (...)

II

(...) Стародавнє село Тухля – се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтора тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище

І. Дубіш. Верховинка

Чи такою ви уявляєте собі Мирославу?

¹ Пасемці – мисливці.

² Жуброві – зроблені з міцної шкіри.

³ Бисага – подвійна торба.

Ф. Манайло. Гірська річка

Чи співпадає, на вашу думку, опис улоговини в селі Тухлі із картиною українського художника?

на півтора сажня водопадом, прориваючи собі дорогу поміж тісні, тверді скали, і, обкрутившись вужакою по долині, впливав на захід у таку ж саму тісну браму, розбиваючись поміж гладкі кам'яні стіни і гуркотячи ще кількома водопадами, поки чверть милі пониже не впав до Опора. Високі, стрімкі береги тухольської кітловини покриті були темним смерековим лісом, що надавав самій долині позір ще більшого заглиблення і якоїсь пустинної тиші та відрубності від усього світу. Так, справді, се була величезна гірська криївка, з усіх боків тільки з великим трудом доступна, – але такі були в тих часах ненастанних війн, усобиць і нападів майже всі гірські села, і тільки дякуючи тій своїй неприступності, вони змогли довше, ніж подільські села, охоронити своє свобідне, староруське громадське життя, яке деінде силувалися чимраз більше підірвати горді, війнами збагачені бояри. (...)

III

(...) Захар Беркут – се був сивий, як голуб, звиш 90-літній старець, найстарший віком у цілій тухольській громаді. Батько вісьмох синів, із яких три сиділи вже разом із ним між старцями, а наймолодший Максим, мов здоровий дубчак між явориною, визначався між усім тухольським парубоцтвом. Високий ростом, поважний поставою, строгий лицем, багатий досвідом життя й знанням людей та обставин, Захар Беркут був правдивим образом тих давніх патріархів, батьків і провідників цілого народу, про яких говорять нам тисячолітні пісні та перекази. Невважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний. Правда, він не робив уже коло поля, не гонив овець у полонину, ані не ловив звіра в лісових нетрях, – та проте працювати він не переставав. Сад, пасіка й ліки – се була його робота. Скоро лишень весна завітає в тухольські гори, Захар Беркут вже у своїм саду, копле, чистить, підрізує, щепить і пересаджує. Дивувалися громадяни його знанню в садівництві, тим більше дивувалися, що він не

крився з тим знанням, але радо навчав кожного, показував і заохочував. Пасіка його була в лісі, і кожної погідної днини Захар Беркут ходив у свою пасіку, хоч дорога була утяжлива і досить далека. А вже найбільшим добродієм уважали тухольці Захара Беркута за його ліки. Коли було настане час, між Зеленими святами і святом Купайла, Захар Беркут з своїм наймолодшим сином Максимом іде на кілька неділь у гори за зіллям і ліками. Правда, чисті та прості звичаї тодішнього народу, свіже тухольське повітря, просторі та здорові хати і ненастанна, та зовсім не надсильна праця – все те вкупі хоронило людей від частих і заразливих хороб. Зате частіше лучалися каліцтва, рани, на які, певно, ніякий знахар не вмів так скоро і так гарно зарадити, як Захар Беркут.

Але не в тім усім покладав Захар Беркут головну вагу свого старечого життя. «Життя лиш доти має вартість, – говорив він частенько, – доки чоловік може помагати іншим. Коли він став для інших тягарем, а хісна¹ не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене, Боже, щоб я коли-будь мав статися тягарем для інших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб!» Ті слова – то була провідна, золота нитка в життю Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав, те робив, говорив і думав він із поглядом на добро і хосен інших, а поперед усього громади. Громада – то був його світ, то була ціль його життя. (...)

Мов стародавній дуб-велетень, стояв Захар Беркут серед молодого покоління і міг тепер бачити плоди своєї довголітньої діяльності. І, певно, не без радості міг він глядіти на них. Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанню, в радощах і в горю. Громада була для себе і суддею, і впорядником у всьому. Громадське поле, громадські ліси не потребували сторожа – громада сама, вся і завсіди, бачно берегла своє добро. Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку для всіх, а громадські шпихліри² та стодоли стояли завсіди отвором для потребуючих. Князі і їх бояри зависливим оком гляділи на те життя, в яким для них не було місця, в яким їх не потребували. Раз у рік з'їздив у Тухольщину князівський збірщик податків, і громада старалась якнайборше позбутися немилого урядового гостя: через день або два він виїздив, обвантажений усяким добром – бо податки у великій мірі платили тухольці натурою. Але в Тухольщині збірщик князівських податків не був таким самовладним паном, як по інших селах. (...)

Тихий шепіт вдовolenня і радісної рішучості пройшов по громаді. Захар сів на своє місце. Хвилю стояла мовчанка на майдані, поки Тугар Вовк не наблизився до ради.

– Здорові були, громадо! – сказав він, дотикаючи рукою свого шолома, але не знімаючи його з голови.

– Здоров будь і ти, боярине! – відповіла громада. (...)

– Ми закликали тебе, боярине, перед суд громадський, щоб, заким осудимо твої поступки, вислухати твого слова. Яким правом і в якій цілі ти робиш кривду громаді?

¹ Хісна – користі; хосен – користь.

² Шпихлір – комора.

В. Литвиненко. Ілюстрація до твору
І. Франка «Захар Беркут»

– На суд громадський? – повторив, немов зачудований, Тугар Вовк, обертаючись лицем до Захара. – Я княжий слуга і боярин. Ніхто не має права судити мене, окрім князя і рівних мені бояр. (...)

При тих словах боярин гордим рухом руки вийняв із-за широкого ремінного пояса княжу грамоту і підняв її вгору, показуючи громаді.

– Сховай свою грамоту, боярине, – сказав спокійно Захар, – ми не вміємо її читати, а печать твого князя для нас не закон. Радше сам ти скажи нам, хто се такий, той твій князь?

– Як то? – крикнув здивований боярин. – Ви не знаєте князя Данила?

– Ні, не знаємо ніякого князя. (...)

– Ти помилився, старче! – сказав Тугар Вовк. – Усі ми – власність князя, зі всім, що маємо, з худобою і землею. Князь один вільний, а ми його невольники. Його ласка – то наша воля. Він може зробити з нами, що хоче.

Мов удар обуха в тім'я, так оглушили ті слова Захара Беркута. Він похилив свою сиву голову додолу і довгу хвилю мовчав, не знаючи, що й казати. Мертвецьки понуро мовчала й уся громада. Вкінці Захар устав. Лице його ясніло. Він підніс руки догори, до сонця.

– Сонце преясне! – сказав він. – Ти, благодотворне, вольне світило, не слухай тих огидних слів, які осмілюся сей чоловік сказати перед твоїм лицем! Не слухай їх, забудь, що вони сказані були на нашій, досі й помислом таким не оскверненій землі! І не карай нас за них! Бо безкарно ти не пропустиш їх, то знаю. І коли там, у тім Галичі, довкола князя наплодилось багато таких людей, то ти зітри їх із лица землі, але за кару не погуби разом із ними всього нашого народу! (...)

– Постій, боярине, я ще не скінчив, – сказав спокійно Захар Беркут. – Отсе ти згадав про свою честь, і раз у раз говориш про свої великі заслуги. Будь ласкав, скажи нам, які се твої заслуги, щоб і ми могли вшанувати їх! (...)

– Я воював і проти монголів над Калкою. (...)

І за тим словом Захар устав і, звертаючися до громади, сказав:

– Чи може хто свідчить за ним або против нього? (...)

Перед громаду вийшов нестарий ще чоловік, каліка, без руки і ноги, навхрест перекалічений. Лице його було порите глибокими шрамами. Се був Митько Вояк, як звала його громада. (...)

– Мовчи, підлий рабе! – скрикнув, побліднівши, боярин. – Мовчи, а то тут буде й кінець твому нужденному життю!

– Боярине, я тепер не раб твій, але вільний громадянин, і тільки моя громада може веліти мені мовчати. Я досі мовчав, але тепер мені велять говорити. Чесна громадо! Свідोцтво моє прбти боярина Тугара Вовка велике і страшне: він зра...

– Мовчав досі, то мовчи і далі! – ревнув боярин, блиснув топір, і Митько Вояк з розлупаною головою, окровавлений, упав додолу.

Охнула громада й зірвалася на ноги. Страшний крик залунав довкола.

– Смерть йому! Смерть! Він зганьбив святість суду! На раді забив мужа нашого!

– Смерди погані! – скрикнув до них боярин. – Не боюсь вас! От так буде кождому, хто поважитесь торкнути мене чи рукою, чи словом. Гей, мої вірні слуги, сюди, до мене! (...)

– Боярине, – сказав Захар, – ти смертельно провинивсь проти Бога і громади. Ти на суді забив свідка, нашого громадянина. Що він хотів проти тебе свідчити, ми не дізналися і не хочемо знати, – нехай твоя совість судить тебе. Але своїм убійством ти признався до вини і поповнив нову вину. Громада не може тебе терпіти на своїй землі. Віддалися з-між нас! За три дні віднині прийдуть наші люди, щоб розвалити твій дім і загладити навіть слід твого буття у нас.

– Нехай приходять! – крикнув люто боярин. – Побачимо, хто чий слід загладить. Я плюю на ваш суд! (...)

Як виявив себе в цій ситуації Захар Беркут, а як – Тугар Вовк?

IV

Широкою рікою плили по Русі пожежі, руїни та смерть. Страшенна монгольська орда з далекої Азії налетіла на нашу країну, щоб на довгі віки в самім корені підтяти її силу, розбити її народне життя. Найперші міста: Київ, Канів, Переяслав упали і були зруйновані до основи; їх слідом пішли тисячі сіл і менших городів. Страшний начальник монгольський Бату-хан, прозваний Батием, ішов на чолі своєї стотисячної орди, женучи перед собою вчетверо стільки всяких полонянників, що мусили битися за нього в перших рядах, – ішов поздовж руської землі, розпускаючи широко свої загони і бродячи по коліна в крові. (...)

В тій хвилі монголи почули прихід чужих людей і з диким криком похопали за луки та окружили їх.

– Хто їде? – закричали різними голосами, то по-нашому, то по-свому.

– Поклонник великого Чингісхана! – сказав по-монгольськи Тугар Вовк. Монголи стали, витріщивши очі на нього. (...)

З рабським ушануванням розступилися монголи перед незнайомим приїжджим, що говорив їх мовою та ще й таким певним тоном, до якого вони привикли від своїх ханів та бегадирів¹. В одній хвилі начальник варти здав своє місце на другого, а сам, допавши коня, погнав до табору, якої, може, чверть милі віддаленого від вартового огнища. (...)

– Від якого царя приносиш нам вісти? – спитав його Пета².

¹ Бегадір – звання в монгольському війську.

² Пета – один з монгольських ватажків.

– Я не знаю ніякого царя, крім великого Чингісхана, пана всього світа! – сказав боярин. Се була звичайна формула піддання. Пета тоді поважно, але радо, простяг бояринові руку.

– Впору приходиш, – сказав Пета, – ми дожидали свого союзника.

– Я знаю свій обов'язок, – сказав Тугар Вовк. (...)

– Які шляхи і в чийх руках? – спитав коротко Пета.

– Один шлях дуклянський, горі Сяном-рікою, а потім через низький гірський провал. Шлях широкий і вигідний, топтаний уже не раз руськими й угорськими воєнними силами. (...)

– Другий шлях, тухольський, хоч вужчий і не так рівний, але зате ближчий і рівно безпечний. На тім шляху засіків нема, ані княжих бояр нема. Самі хлопці пильнують його.

– Хлопів ваших ми не боїмося! – сказав з погордою Пета. (...)

– Позволь мені слово сказати, великий бегадире, – сказав один із начальників монгольських, мужчина величезного росту й геркулесової будови тіла, з лицем темно-оливкової барви, одітий у шкіру степового тигра, що все разом аж надто свідчило про його походження з туркменського племені. Се був страшний, безтямно смілий і кровожадний войовник, Бурунда-бегадир, супірник у славі з Кайданом¹. Монгольські загони, які він провадив, лишали по собі найстрашнішу руїну, найбільше число трупів, найширшу ріку пожеж. Він безмірно перевищав Пету своєю відвагою; перед його шатром кожного вечора було два рази більше свіжих голів, ніж перед шатром усякого іншого вояка. Але Пета не зазидів йому тої смілості, чуючи надто добре свою перевагу над Бурундою у штуці ведення великих мас і кермування великими битвами та походами. (...)

– Говори, брате Бурундо! – сказав Пета.

– Дозволь мені з десятитисячним відділом іти тухольським шляхом, а ти сам простуй на дуклянський. Перейшовши на арпадський бік, я вдарю зразу на тих, що стережуть дуклянського шляху, і прорівняю тобі дорогу.

Пета з подивом глянув на Бурунду, немов се перший раз вирвалось тому рубаці з уст таке розумне слово. І справді, план Бурунди був хоч і смілий, та зате дуже розумний, і Бурунда був єдиний смільчак до виконання сього плану. (...)

Як ви гадаєте, який план зародився у Бурунди?

VI

(...) – Що діяти? Що починати? Як боронитися? – гуло в народі. Одна думка переважала всі інші: вийти громадою перед тіснину і боронитися від монголів до останньої краплі крові. Особливо молодіж наставляла на те. (...)

Далі, коли гамір трохи втишився, заговорив Захар Беркут.

– Хоч то воєнне діло – не моє діло і не мені, старому, радити про те, до чого не можу приложити своїх рук, – але все-таки я думав би, що не велика наша заслуга буде, коли відіб'ємо монголів, особливо зваживши, що се нам не так-то й трудно зробити. Сини наші погибли з їх рук, кров їх

¹ Кáйдáн – один із монгольських ватажків.

обagriла нашу землю і кличе нас до пімсти. Чи пімстимось ми на ворогах наших, на нищителях нашого краю, коли відіб'ємо їх від свого села? Ні, а тільки, відбиті від нашого села, вони з подвійною лютістю кинуться на інші села. Не відбити, але розбити їх – се повинна бути наша мета! (...)

Мирослава довго, з увагою і пошаною гляділа на нього.

– Дозволь, чесний батьку, – заговорила вона тремтячим з внутрішнього зворушення голосом, – сказати поперед усього, що син твій живий і здоров.

– Мій син! – скрикнув Захар. – Здоров і живий! О Боже! Де ж він? Що з ним діється?

– Не лякайся, батьку, тої вісти, котру скажу тобі. Твій син у монгольській неволі.

– В неволі? – скрикнув, мов громом прошиблений, Захар. – Ні, то не може бути! Мій син радше дасть на кусні порубати себе, аніж узяти себе в неволю. Се не може бути! Ти хочеш налякати мене, недобра дівчино!

– Ні, батьку, я не лякаю тебе, воно справді так. Я ж тепер просто з монгольського табору, бачила його, говорила з ним. Силою і підступом узяти його, закували в залізні пута. Хоч без рани, а весь облитий був кров'ю ворогів. Ні, батьку, твій син не подав ім'я твоє в неславу!

– І що ж він говорив тобі?

– Казав мені йти до тебе, батьку, потішити тебе у твоїй самоті й тузі, стати тобі за дочку, за дитину, бо я, батьку (тут голос її ще дужче затремтів), я... сирота, я не маю вітця!

– Не маєш вітця? Невже ж Тугар Вовк погіб?

– Ні, Тугар Вовк живий, але Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи... зрадив... свій край і пристав... у службу монголів. (...)

– Говори, говори! – сказав Захар, поглядаючи знов на неї.

– Максим радив тухольській громаді не спиняти монголів перед тісніною, але впустити їх у кітловину. Тут можна їх обступити й вирубати до остатнього, а коли ні, то виморити голодом. Треба тільки поробити засіки у вивозі при водопаді й повиносити із села все добро громадське, все збіжжя, весь хліб, усю худобу, а потім замкнути їх тут зо всіх боків. «Тут, – казав Максим, – побідите їх, або ніде інде!» Так радив Максим. (...)

– Доню моя! – сказав він. – Тепер я бачу, що ти варта бути дочкою Захара Беркута! Се правдиві слова могого сина, – з них віє його смілий дух! Тими словами ти здобула моє батьківське серце!

В. Литвиненко. Ілюстрація до твору І. Франка «Захар Беркут»

VIII

(...) Монгольське військо стояло довгими рядами, по кістки у воді, сумне, безрадне. Хоч і як мілка була вода, але тота її маса, що вкрила вже всю долину, гладка, прозірчаста, мов блискуче розтоплене скло, і той водопад, що, мов світляний стовп, стояв над водяною площею і раз у раз доливав до неї нової води, – от що лякало монголів. Але годі було стояти! Сама тривога, сам вид грізної небезпеки побуджували тих людей до якогось діла, хоч би й безплідного, до руху. Конечно треба було щось зробити, стрібувати¹ щастя, бо інакше, – Бурунда чув се добре – вся та маса монголів піде врозтіч, розбігнеться, гнана власною тривоگو. Бурунда велів цілому війську зібратися докуп, збитися в тісну масу. (...)

IX

(...) Вся тухольська громада зібралася тепер перед тим остатнім ворожим становищем. Спустили ще дві плоті, щоб, окружаючи ворогів, турбували їх іззаду стрілами; але і спереду, з берегів, градом летіли тухольські стріли й каміння на ворогів. Та більша часть тих стріл не долітала навіть до становища Бурунди; інші, хоч і долітали, не могли зробити туркоманам ніякої шкоди. Ближче ж підступати тухольці боялися задля затроєних стріл, а швидко, видячи нешкідливість свого стріляння, покинули тоту роботу і стояли спокійно. Високо на скалі стояв старий Захар, не зводячи очей зі свого сина, що стояв між ворогами і зручними рухами обминав густі стріли та каміння. А віддалік, серед тих, що стріляли, стояла Мирослава, а погляди її летіли бистріше, ніж її стріли, у ворожу купу, серед якої тепер стояло все, що було найдорожче їй у життю: батько й Максим. За кожною пушеною з тухольських луків стрілою завмирало її серце. (...)

– Бегадире, – сказав до Бурунди Тугар Вовк, – чи не можна нам як-небудь спасти своє життя?

– Нащо? – сказав понуро Бурунда.

– Все ж таки життя краще, ніж смерть! (...)

– Спробуймо! – сказав Бурунда і, вхопивши рукою за груди Максима, витяг його перед себе. Біля нього став Тугар Вовк і почав махати білою хусткою. (...)

– Кажі їм, що, коли хочать мати сього раба живого між собою, нехай дарують нам життя і пустять свобідно! Коли ж ні, то ми зуміємо загинути, але і йому, тут-таки перед їх очима, смерть буде.

– Тухольці! – кричав Тугар Вовк. – Начальник монголів обіцяє вам віддати вашого полоняника живого й здорового і жадає, щоб ви за те нас, кілько нас іще лишилося, випустили живих і здорових із сеї долини! В противнім разі жде вашого сина неохибна смерть.

¹ Стрібувати – спробувати.

Немов хочачи доочне показати їм усю правдивість тої погрози, Бурунда підняв свій страшний топір над головою безоружного Максима. (...)

– Захаре, – сказали старі тухольці, обступаючи його, – ми думаємо, що можна прийняти се предложення. Сила монгольська знищена, а тих кілька людей не можуть нам бути страшні.

– Не знаєте ви, браття, монголів. Між тими кількома людьми є їх найстрашніший начальник, і сей ніколи не дарує нам загибелі свого війська. Він наведе нову силу на наші гори, і хто знає, чи ми тоді другий раз розіб'ємо її.

– Але твій син, Захаре, твій син! Уважай, що його жде загибель! Глянь, сокира над його головою!

– Нехай радше гине мій син, ніж задля нього має уйти хоч один ворог нашого краю! (...)

– Можеш обіцяти їм на словах усе, щоб лише віддали тобі сина, – сказав один із загірних молодців. – Скоро тільки Максим буде свободний, ти лише кивни на нас, а ми всіх інших пішлемо на дно раків годувати.

– Ні! – сказав обурений Захар, – се було б нечесно. Беркути додержують слова навіть ворогові і зрадникові. Беркути ніколи не сплямують ні своїх рук, ні свого серця підступно пролитою кров'ю! Досить, діти, тої бесіди! Заждіть, я сам пішлю їм відповідь своєю рукою! (...)

– Е, що нам так довго ждати! – скрикнув наостанку Бурунда. – Раз мати родила, раз і гинути прийдеться. Але поперед мене гинь ти, рабе поганій!

І він із страшенною силою замахнувся, щоб сокирою розлупати Максимову голову.

Але в тій хвилі блиснув меч Тугара Вовка понад Максимовою головою, грізна, вбійча рука Бурунди враз із топором, відтята одним замахом від рамені¹, впала, оббризкана кров'ю, мов сухе поліно, у воду.

Чому Тугар Вовк в останню хвилину вирішив врятувати Максима?

Ревнув із лютості і з болю Бурунда і лівою рукою стис Максима за груди, а його очі з виразом пекельної ненависті звернулися на зрадливого боярина.

Але в тій самій хвилі Максим похилився і з цілою можливою натугою вдарив страшного туркомана головою і плечима в лівий бік так, що Бурунда від сього удару стратив рівновагу і покотився у воду, потягнувши за собою й Максима.

А в слідуючій хвилі зашуміло повітря, і величезний камінь, кинений з тухольської метавки руками Захара Беркута, з лускотом грюкнув на купу ворогів. Бризнула аж до хмар вода, загуркотіло каміння, роздираючий серце зойк залунав на березі, – і за кілька хвилин гладка й тиха вже була поверхня озера, а з Бурундової дружини не було ані сліду. (...)

– Максим живий! Максим живий! Гурра, Максим! – залунали громові окрики і понеслися широко по лісах і горах. – Батьку Захаре! Твій син живий! Твій син вертає до тебе!

Тремтячи з глибокого зворушення, зі сльозами на старечих сідлах піднявся Захар. (...)

¹ Раменіо – плече.

, чому саме

К. Устиянович. Бойківська пара

– Батьку мій, що тобі такого? – скрикнув Максим, бачучи смертельну блідість на його лиці і чуючи ненастанну дрож, що потрясала його тілом.

– Нічого, синку, нічого, – сказав потихо, з усміхом Захар. – Сторож кличе мене до себе. Чую його голос, синку. Він кличе до мене: «Захаре, ти зробив своє діло, пора спочити!» (...)

Мирослава мов пробудилась і здивованими очима дивлялася в Максимове лице. (...)

– Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти! – сказав Захар. – У тяжких днях звела вас доля до купи і злучила ваші серця, і ви показалися гідними перестояти й найстрашнішу бурю. Нехай же ваш

зв'язок у нинішню побідну днину буде порукою, що й наш народ так само перебуде тяжкі злигодні й не розірве свого сердечного зв'язку з чеснотою й людяним норовом!

І він холодними вже устами поцілував у чоло Мирославу й Максима.

– А тепер, діти, встаньте і підведіть мене крихіточку! Я хотів би ще перед відходом сказати дещо до громади, якій я старався щиро служити весь свій вік. Батьки і браття! Нинішня наша перемога – велике діло для нас. Чим ми перемогли? Чи нашим оружжям тільки? Ні. Чи нашою хитрістю тільки? Ні. Ми перемогли нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю. Уважайте добре на це! Доки будете жити в громадським порядку, дружно держатися купи, незломно стояти всі за одного, а один за всіх, доти ніяка ворожа сила не перемогне вас. Але я знаю, браття, і чує се моя душа, що се не був остатній удар на нашу громадську твердиню, що за ним підуть інші і вкінці розіб'ють нашу громаду. Погані часи настануть для нашого народу. Відчужиться брат від брата, відмежиться син від батька, і почнуться великі свари і роздори по руській землі. Пожруть вони силу народу, а тоді понаде весь народ у неволю чужим і своїм наїзdnикам, і вони зроблять із нього покірного слугу своїх забагів і робучого вола. Але серед тих злиднів знов нагадає собі народ своє давнє громадство, і благо йому, коли скоро й живо нагадає собі його: се ошадить йому ціле море сліз і крові, цілі століття неволі. Але чи швидше, чи пізніше, він нагадає собі життя своїх предків і забажає йти їх слідом. Щаслив, кому судилося жити в ті дні! Се будуть гарні дні, дні весняні, дні відродження народного! Передавайте ж дітям і внукам своїм вісти про давнє життя і давні порядки. Нехай живе між ними тота кльм'ят серед грядущих злиднів, так, як жива іскра не гасне в попелі. В прощання, іскра розгориться новим огнем! Прощайте!

Ітхнув старий Захар, зирнув на сонце, всміхнувся, і по хвили

¹ Стрібувало.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Які факти біографії І. Франка вам найбільше запам'ятались?
2. Назвіть головних і другорядних героїв повісті «Захар Беркут».
3. Яка епоха (період) в історії України зображена в повісті? Від якої ворожої сили боронилась тухольська громада?
4. Хто з героїв твору є уособленням справжнього патріотизму?
5. Чим відрізняється мова героїв твору від сучасної літературної мови? Згадайте, як називаються такі елементи мови.
6. Визначіть основні події повісті.

Багатознайко

1. Перерахуйте галузі науки, літературні жанри, у яких працював Іван Франко.
2. З'ясуйте, у чому головне значення подвигу тухольців.
3. Поясніть, що стало причиною зради Тугара Вовка. Чому його вчинки виглядають такими ганебними? Чи має він у тухольській громаді послідовників?
4. Що засуджує письменник у повісті «Захар Беркут»?
5. Які спільні риси можна віднайти в образах Захара Беркута й Максима?
6. Чим приваблює образ Мирослави? Як вона поставилась до негідного вчинку свого батька?
7. Перекажіть близько до тексту уривок повісті, який вам сподобався найбільше.

Всезнайко

1. Складіть цитатні плани до характеристики образів усіх головних героїв твору. Визначте спільні художні засоби, якими автор змальовує героїв-однодумців.
2. Що об'єднує двох, на перший погляд зовсім несхожих ватажків монгольського війська – Пету і Бурунду? За допомогою яких художніх засобів вони зображені?
3. Розгляньте образ Захара Беркута. Які саме риси характеру дозволили йому бути очільником громади?
4. Чому Максим назвав Мирославу «спасителькою Тухольщини»?
5. Які епізоди з твору свідчать про те, що Захар Беркут інтереси громади ставив вище за особисті? Процитуйте відповідні уривки з тексту і прокоментуйте їх.
6. Як мова Захара Беркута допомагає розкрити такі риси його характеру, як урівноваженість, почуття власної гідності, велика сила волі?
7. У яких словах Захара Беркута розкрита провідна ідея повісті?

Ерудит

1. Дайте загальну характеристику життєвого і творчого шляху Івана Франка, користуючись усіма відомостями, одержаними за час навчання в школі.
2. Поясніть, опираючись на відповідні цитати з тексту, чому саме таким було ставлення Бурунди до Тугара Вовка.

3. Чому Захар Беркут радив тухольцям не відбити, а розбити татаро-монгольських завойовників?

4. Як ви розумієте слова відомого письменника Миколи Гоголя: *«Бий в минулому сучасне, і потрібної сили набере твоє слово, минуле виступить живіше, сучасне з'ясується ясніше»*? Поясніть свою думку, опираючись на текст повісті «Захар Беркут».

5. Поясніть, на яких принципах базувалось життя тухольської громади, як саме причетний до нього Захар Беркут.

6. Якою, на вашу думку, є роль пейзажних малюнків у повісті? Що у кожному конкретному випадку хотів підкреслити автор?

«Нехай боги дідів наших благословлять вас, діти!»

Давайте-но, перш ніж починати розмову про повість «Захар Беркут» та її героїв, знову прислухаємось до слів Івана Франка: *«Праця історична має вартість, коли факти в ній представлені докладно і в причиновім зв'язку; повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе заняти сучасних живих людей, то значить, коли вона сама жива й сучасна»*.

То чи зрозуміли ви, сучасники ХХІ століття, вартість прочитаної історичної повісті?

Адже легенди і перекази про це віками мандрують у Карпатських горах і полонинах, а в історичних хроніках 1241 року зафіксована кривава й жорстока навала кочівників на Карпатську Русь. Письменник говорив,

Славний вчинок громади невеличкого села Тухля, що зупинила й потопила у підступній гірській улоговині монгольське військо, не випадково зацікавив І. Франка.

що основа його повісті *«взята почасти з історії (напад монголів і їх ватажок Пета), а почасти з переказів народних (про витоплення монгольської ватаги і ін.)*. Дійові особи зрештою *вигадані, місцевість описана по можливості вірно*». Та й чого б не описати Франкові мальовничого села Тухля, коли він сам не раз бував у ньому, а біля криниці, де колись пив воду, милувався гірськими краєвидами, зараз стоїть пам'ятник письменнику.

Тож у далекому ХІІІ столітті у самому серці карпатського краю жила вільна й щаслива громада на чолі з дев'яностолітнім Захаром Беркутом – людиною мудрою, розважливою і справедливою. Коли Тугар Вовк захотів привласнити тухольську землю, чекав його суд

Пам'ятник І. Франку
в селі Тухля Сколівського району
Львівської області

громади. Пихатий і зарозумілий боярин не визнав присуду, більше того – вирішив помститись гордим горянам, подавшись до ватажків монгольського війська Пети і Бурунди, аби допомогти їм спопелити не лише Карпатський край, а й землю угорську.

Але не дарма тухольська громада обрала своїм очільником Захара Беркута, для якого найбільшим скарбом у житті була честь, найсвятішим – служіння правді і справедливості. Як не краялось його серце від батьківського болю, але у відповідь на пропозицію відпустити рештки переможеного монгольського війська в обмін на життя сина він мужньо промовив: «Міняти одного хлопця за руїну наших сусідів, се була б ганьба, була б зрада». Він розуміє, що громада повинна здійснити майже неможливе: зупинити ворога і знищити його в тухольській улоговині. Адже, якщо не зупинити цю криваву хвилю, вона покотиться далі, до сусідів, спустошуючи, немов сарана, усе на своєму шляху. Гідною Захар Беркут вважає лише самопожертву: «...поги-немо всі до останнього в бою, а тоді по наших трупах нехай собі монголи йдуть, куди хочуть».

Які провідні мотиви твору, на вашу думку, пов'язані з образом Захара Беркута?

Яскравою ниткою у тло повісті вплетена історія кохання юних і чистих душею Мирослави, доньки Тугара Вовка, і Максима Беркута. Дівчина, не пробачивши батькові нищої, підступної зради, стає поряд із Захаром Беркутом на захист рідного села. А юнак, закоханий у Мирославу, вважає, як і батько, найвищими цінностями у світі честь, гідність, любов до батьківщини. Саме вони, ці двоє самовідданих волелюбних героїв, символізують високі ідеали єдності, патріотизму наших далеких предків, ідеали, актуальні й нині, бо становлять предмет гордості й пошани кожного народу.

Яких ще персонажів і з яких художніх творів можна поставити в один ряд із Мирославою та Максимом?

Не менш важливим є образ тухольської громади, що в одному потужному пориві ненависті до жорстокого ворога піднялась пліч-о-пліч на боротьбу з ним: *«Мов одна душа, стояла тухольська громада дружно в праці і вживанню, в radoщах і в горю. Громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому»*. Саме у розкритті цього образу автор реалізує одну з провідних думок твору: сила народу в його згуртованості, лише завдяки єдиному могутньому пориву можна відстояти свою Батьківщину й знищити найсильнішого ворога. Франко хотів продемонструвати читачеві, що справжньою бідою для держави є розбрат, криваві князівські міжусобиці, що зсередини ослаблюють країну, відсутність державницького мислення у тих, хто мусив би найперше дбати про могутність країни.

У яких творах, прочитаних вами раніше, утверджуються подібні ідеї єдності руських земель? Наскільки ця проблема сучасна сьогоденню?

Так само промовистим є образ Тугара Вовка. Ви вже знаєте з історії України, що наша земля завжди була ласим шматком для багатьох загарбників. Вони нещадно шматували її, бо не завжди, як тухольці, боронились наші предки. Тугар Вовк – класичний образ зрадника, що готовий ціною життя своїх співвітчизників здобути владу й багатство. Він демонструє всі риси людини, позбавленої честі й сумління: жорстокість, презирливе ставлення до простих людей, пихатість і разом з тим – плазування перед ворогом; основна мета його життя – гроші, нехай брудні й криваві, здобуті ціною найгіршого злочину – зради. І хоч перед неминучою смертю він покався – усе ж прощення йому немає.

Як ви гадаєте, в чому причина зради Тугара Вовка? Чи міг би він вчинити інакше?

Виразними і повнокровними образами постають монгольські ватажки – Пета і Бурунда. Протягом твору, як ви помітили, ці персонажі дуже змінюються.

Спершу – це хижі звірі, що прийшли на чужу землю палити й нищити, вбивати й брати у полон. Якою страшною постає перед очима читача картина монгольського табору: *«Немов з пекла, неслися з долини дивні голоси, іржання коней, брязкіт зброї, переक्лики вартових, гомін сидячих при огнищах чорних, косматих людей, а геть-геть далеко – роздираючі серце зойки мордованих старців, жінок і дітей, в'язаних і ведених у неволю мужчин...»* А наприкінці твору – принижений і приречений Бурунда, ватажок без війська! Іван Франко справедливо змальовує міць і гартованість монгольського війська та його керманичів. Потужним було військо Бату-хана, що мріяв подолати весь світ, – не просто тухольцям було подолати кращі його загони!

Також дуже важливу роль у творі відіграють художні засоби. Іван Франко добирає настільки влучні епітети й порівняння, що текст повісті набуває одразу потужного динамізму і перед читачем постають яскраві зорові образи й картини: *«Ось нараз щезло сонце за чорною живою хмарою, що стіною тягне з заходу, наповняючи повітря диким вереском і спускаючись над Тухлею. Це віщуні і невідступні товариші орди – гайворони та круки – тягнуть незліченними стадами, чуючи поживу. Зловіще птаство б'ється в повітрі, розривається плахтами і кидається в різні боки, мов хмари, биті бурею. Тухольські сумирні стріхи відразу вкрилися чорними гістьми, а гамір їх клетоків, мов кип'яток у величезній кітлі. Німо, нерухомо стоячи над стрімкими берегами своєї котловини, гляділи тухольці на погане птаство і в душі проклинали тих віщунів смерті й руїни»*.

А які описи найбільше запам'ятались вам?

Напевно, ви погодитесь, що картини карпатської природи, монгольської навали, загибелі ворожого війська виписані автором з неперевершеною художньою майстерністю і пристрастю.

Чи звернули ви увагу на те, що у мові персонажів, авторській оповіді чимало слів, які вам трапляються вперше? Як гадаєте, з якою метою письменник використовує діалектизми?

Використання діалектних слів надає повістуванню особливого колориту, неповторності. Ви немовби переноситеся не лише до Карпат, де відбуваються події, а й до легендарного минулого горян. Адже поряд із діалектизмами автор використовує історизми, архаїзми, а ще – мовні конструкції, характерні для тогочасного мовлення.

Отже, наше знайомство з повістю «Захар Беркут» практично завершилось. Іще кілька запитань і завдань – і ви попрощаетесь із красунею Мирославою і відважним Максимом, відчайдушними тухольцями і зловісними привидами нашого минулого – загарбниками і зрадниками.

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

А чи відомі вам приклади з історії інших народів, де б оборонці Вітчизни під проводом хороброго ватажка вважали за краще віддати життя за рідну землю, але не скоритись ворогові?

Кожен народ має хоч одного мудрого і хороброго очільника-звитязця, а Україна може пишатися багатьма прикладами героїзму своїх предків. Завдяки письменникам та історикам ми й дізнаємось про них. Адже берегти історичну пам'ять – святий обов'язок кожної людини.

На світі багато народів – різних, несхожих, з власною історією, культурою, побутом. Але спільним – і це найголовніше, що їх усіх об'єднує, – є кодекс честі: усюди перед патріотами вдячно схиляють голови, зрада ж вважається найбільшим злочином.

Не лише нашій землі доводилось переживати скрутні часи ворожих набігів. Колись страшна навала сарацинів¹ загрожувала підкорити молоді європейські країни. І склав тоді французький народ героїчний епос XII століття – «Пісню про Роланда». У ній розповідається про те, як мужній граф Роланд, витязь короля Карла, героїчно загинув у боротьбі із сарацинами. Він не визнавав підступності й лицемірства ворога, прагнув відкритої боротьби. Найбільшим скарбом була для нього лицарська честь!

Відчув Роланд, що морок очі криє,
На ноги став, напруживши всі сили, –
В лиці червоної ні краплі крові,
До скелі темнобурої підходить
І десять раз у розпачу і гніві
Мечем об камінь б'є. А сталь дзвенить
І навіть не щербиться. І молить граф:
«О матір Божу, поможи мені!

Мій добрий меч, о, Дюрандале вірний,
Коли я вму, ти більше не потрібний!
А скільки битв з тобою виграв я,
А скільки царств завоював тобою
Для імператора з сідою бородою!
Ти не потрапиш в руки страху нам, –
Тобою володів такий васал,
Яких не зна вже Франція-краса!»

¹ Сарацини – давня європейська назва мусульманських народів.

Історична повість – епічний прозовий твір, сюжет якого побудований на історичному матеріалі. Тут широко представлені важливі події, видатні діячі минувшини на широкому тлі сучасних їм епох. І, звичайно, цим творам притаманний історичний колорит. Він передбачає наявність таких прикмет минулого: імена історичних героїв, давні географічні назви, описи старовинних звичаїв, уживання історизмів та архаїзмів. Наприклад: «В тій цілі *орда* поділилася на три часті: одна, під проводом *Кайдана*, пішла *бессарабськими степами* в *Волощину*, друга, під проводом *Пети*, відділилася від головної *орди* в землі Волинській і поперек *Червоної Русі*, через *Ілліснесько*, змагала до верхів'я ріки Дністра...»

Сюжет (із французької – «предмет») – термін на позначення події чи низки подій, покладених в основу твору. Але це не лише перебіг зображуваних сцен і картин, а й віддзеркалення переживань, думок, емоцій автора. Сюжет також передбачає розкриття характерів героїв під час розвитку подій.

Сюжет складається з п'яти основних елементів:

1. **Експозиція** (з латинської – «опис») – частина твору, яка передуює розвитку подій. У ній окреслюється загальна картина: фіксується час, місце дії, може відбуватись перше знайомство з учасниками подальшого конфлікту, з'ясовуються його умови, причини та обставини.

2. **Зав'язка** – точка відліку конфлікту протилежних сил, визначення проблеми, що впливатиме на хід подальших подій.

3. **Розвиток подій** – ще називається перипетіями сюжету. Це той компонент, що представляє власне перебіг подій, у яких розкриваються заявлені у творі проблеми і характери.

4. **Кульмінація** (з латинської – «вершина») – момент найвищого напруження у розвитку подій, найбільш екстремальна ситуація (випробування) для героїв твору, етап максимального виявлення протиріч між сторонами конфлікту.

5. **Розв'язка** – остаточне вирішення конфлікту, зображеного у творі, завершення основних подій і сюжетних ліній.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

В українського композитора Б. Лятошинського є музичний твір «Золотий обруч». Прослухайте його запис, поміркуйте і дайте відповідь на таке запитання: які з прочитаних вами уривків повісті «Захар Беркут» можна було б продекламувати під цю музику? Обов'язково аргументуйте свою думку. А ще спробуйте виконати таке завдання: поділіть сторінку зошита на дві частини; в одній із

частин запишіть умовні назви уривків повісті (наприклад: «Розмова Тугара Вовка з тухольцями»). А у колонці поруч напишіть назви відомих вам музичних творів, мелодіями яких можна було б супроводжувати читання (декламацію) цих уривків.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Уявіть себе кінорежисером. Вам запропонували знімати рімейк¹ старого фільму «Захар Беркут». І найголовніше ваше завдання – знайти виконавців на ролі героїв твору. Спробуйте протягом п'яти-семи хвилин пригадати відомих вам українських акторів і визначити, хто саме з них зможе виконати ролі Захара, Мирослави, Максима, Тугара, Пети та ін. Кожен із вас може запропонувати свій акторський склад, аргументувавши його підбір. Оберіть конкурсне журі, яке, зрештою, довірить знімати фільм саме тому, у кого буде максимально продуманий вибір акторів на ролі.

---

¹ Рімейк – нова екранізація класичного кіносценарію.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Т. Шевченко. Автопортрет, подарований Я.Г. Кухаренкові

Читайте Шевченка, а там створена вам ціла проява, історія і душа українського народу. Там є найкращі скарби українського народу. І доки наш народ за своє визволення боротися буде, доти той кріпацький син стоятиме перед очима нашими, ваших дітей, внуків і правнуків. Там для всіх мільйонів українського народу велика книга мудрості, книга любові до України

Василь Стефаник

його таким талантом і послав землі нашої. І до сьогодні вчить поет найголовнішому: любові до Свободи і твердій вірі у гарне майбутнє українства!

«Кобзар» Тараса Шевченка – нетлінна книга, до якої ви не раз будете повертатися не лише під час навчання в школі, а й тоді, коли станете дорослими. Адже це духовний храм, за розкриллям поезій якого постають яскраві картини життя людини, що спромоглася стати лідером нації, її пророком, пастирем.

Ви вже знаєте, яким тернистим був шлях малого Тараса до літератури, живопису, власне, до творчості. А зараз згадаємо деякі факти і дати з хронології життя поета, за сухими цифрами яких знаходяться вражаючі події, пристрасні емоції і потужна сила таланту.

«Щоб слово пламенем взялось...»

Життєрадісно сплелися на нашому прапорі кольори синього неба і золотої пшениці. Ллється, як річка, українська мова – і вона для нас наймиліша, бо – рідна. Але не завжди українці мали право на незалежність та власну мову. З попереднього розділу ви дізнались, що в кожного народу є герой, здатний у найскрутніші часи очолити боротьбу проти ворога й готовий віддати життя за Батьківщину. В той же час кожен народ має великого Сина, який зміг зробити те, в чому зброя безсила: об'єднати різні покоління однієї нації, закарбувавши традиції, історію, мову й культуру в найнадійнішому й незнищенному скарбові людства – у Слові, усному й книжковому. В Англії – це Шекспір, у Польщі – Міцкевич, у Росії – Пушкін. А у нас – Тарас Шевченко, Кобзар, що й досі зі свого постаменту на Канівській кручі понад Дніпром пильно дивиться на свою Україну.

Шлях до своєї незалежності українці завжди прокладали через ті духовні орієнтири, які намітив Шевченко. Недаремно Бог наділив

«Мені аж страшно, як згадаю оту хатину край села...» Дитинство поета

Народився Т. Шевченко в селі Моринцях на Черкащині 9 березня 1814 року в кріпацькій родині. Згодом родина переїхала в село Кирилівку. У віці 9 років він втратив матір, у 11 – батька. До 14 років жив у родичів, чужих людей, пас череду, намагався знайти вчителя, аби опанувати мистецтво малювання. У 14 років взятий до панських покоїв, згодом стає козачком у молодшого пана Енгельгардта.

Це просто перелік біографічних відомостей, а за ними – маленький обдарований хлопчина, який думав, що небо тримається на високих залізних стовпах. Він навіть ходив їх шукати, бо дуже вже цікаво було дізнатись, як вони підпирають небо. Які вони, ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів? Тоді його привезли додому чумаки, бо надто далеко забрів допитливий Тарас у пошуках крайнеба...

Дуже рано поет дізнався, що таке сирітська доля і «ласка» мачухи. Коли її син Степанко вкрав у москаля три срібних монети, підозра, звісно, впала на Тараса, і його сікли різками цілих три дні! Лише згодом з'ясувалося, хто справжній злодій.

Помираючи, батько розумів, що з його другою дружиною її нерідні діти будуть нещасливі. Тому спробував наділити кожного бодай чимось зі свого злиденного майна. А коли черга дійшла до малого Тараса, несподівано сказав: *«Синові Тарасу з мого хазяйства нічого не треба; він не буде абияким чоловіком... Для його моє наслідство або нічого не буде значить, або нічого не допоможе...»*

Хто ще з письменників у своїх творах розповідав про власних батьків? Пригадайте, чи завжди в них наголошувалося на тому, що батьки досить добре знають своїх дітей, часто відчувають, що їх чекає в майбутньому.

Але краще за самого поета ніхто не розказав би про його життя, про те, яким гірким був для нього шматок сирітського хліба. Так пекло йому все життя, що матір ще *«молодою у могилу нужда та праця положила»*, що молодим пішов із життя згорьований трудівник батько, важке кріпацьке життя судилося сестрам...

Пригадайте чи пошукайте в «Кобзарі» рядки, які Шевченко присвятив матері, батькові, сестрам.

А потім були роки поневірянь. Мачуха «вирядила» його пасти череду. Талановитий хлопчина мріяв малювати. Тому й пішов учитись до злого і жорстокого дяка, мало не щодня був битий, а проте й за таку науку дякував... Але ніхто не брався по-справжньому вчити

М. Дерегус. Тарас в науці
у дяка-малюра

**Про що свідчить, на вашу думку,
сцена, зображена на картині?**

дитинства – це те ж саме, що в Лапландії підкорити волі людини швидконогого оленя... Мій поміщик, в якості російського німця, дивився на козачка більш практично і, протегуючи моїй народності на свій манер, зобов'язав мене лише мовчати і непорушно сидіти в кутку передпокою, поки не пролунає його голос, що звелить подати негайно люльку, що стоїть саме біля нього, чи налити у нього перед носом склянку води».

Що ще ви пам'ятаєте про ставлення пана до маленького козачка?

Тарасове дитинство неодноразово ставало темою різноманітних художніх творів. Це і повість Степана Васильченка «Дитинство Шевченка», і роман Оксани Іваненко «Тарасові шляхи». Письменники детально вивчали документи, спогади рідних, близьких і просто знайомих Шевченкові людей. І в результаті поставав перед читачами достеменний образ маленького правдошукача, який змалку всім дав зрозуміти: не буде вічним рабом, попихачем, безмовною річчю. Ось що писав про це Степан Васильченко: «Пригадалось малярство, мрії, і з нутра стала підійматись якась могутня, міцна сила, що прагне боротьби... та гаряча, таємна, невиразна надія, що з нього щось вийде... мусить вийти...»

Дуже часто подумки повертався поет до свого дитинства. Ось і поезію «Мені тринадцятий минало...» він написав, відбуваючи заслання в Орській фортеці у 1847 році й будучи вже відомим і визнаним.

N.N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога . . . . .
Уже прокликали до паю,

А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!

І сонце гріло, не пекло!
 Та недовго сонце гріло,
 Недовго молилось...
 Запекло, почервоніло
 І рай запалило.
 Мов прокинувся, дивлюся:
 Село почорніло,
 Боже небо голубеє –
 І те помарніло.
 Поглянув я на ягнята –
 Не мої ягнята!
 Овернувся я на хати –
 Нема в мене хати!
 Не дав мені Бог нічого!..
 І хлинули сльози,
 Тяжкі сльози!.. А дівчина
 При самій дорозі
 Недалеко коло мене
 Плоскінь вибирала
 Та й почула, що я плачу,
 Прийшла, привітала,
 Утирала мої сльози
 І поцілувала .....

Неначе сонце засіяло,
 Неначе все на світі стало
 Моє... лани, гаї, сади...

І ми, жартуючи, погнали
 Чужі ягнята до води.

Бридня!.. А й досі, як згадаю,
 То серце плаче та болить,
 Чому Господь не дав дожити
 Малого віку у тім раю.
 Умер би, орючи, на ниві,
 Нічого б на світі не знав,
 Не був би в світі юродивим,
 Людей і Бога не прокляв!..

І. Іжакевич.
 «Мені тринадцятий минало...»

Чи точно художник проілюстрував, на вашу думку, зміст поезії Т. Шевченка?

Ці згадки про дитинство сповнені тугою за часом, коли краса простого сонячного дня могла хоч ненадовго розрадити малого сироту. Шевченкові завжди було притаманне життєлюбство, і з поезії видно, наскільки душа поета вразлива до всього, що його оточувало: природи, людей, до Бога.

Поміркуйте, в яких із прочитаних вами творах Тараса Шевченка звучить непереможна любов до життя, до краси навколишнього світу.

А яким трагічним контрастом (це один із основних художніх прийомів поезії) лунають його слова про повернення в реальність, яку сповнюють зовсім інші барви. Вірніше, відсутність барв – усе «змарніло» від усвідомлення своєї гіркої долі.

У цій поезії є ще одна поетова таїна – раннє, але велике й щире кохання, що проніс він у серці впродовж усього життя. Це саме вона, Оксана Коваленко, сусідська дівчинка, вміла так приголубити Тараса, так посміхнутись йому, що світ немовби знову розцвітав на очах. Її образ оживав ще в багатьох творах поета:

А я так мало, небагато
Благав у Бога. Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанною мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з горі
На Дніпр широкий, на ярі,
Та на лані золотополі.

Але того щастя – тихого, родинного – Шевченкові не судилося. Обдурив і покинув чорнокошу красуню Оксану проїжджий москаль, пропала занапащена дівчина, а нам залишилися болісні й гнівні рядки ще однієї біографічної поезії «Ми вкупочці колись росли...»:

Ніхто не знає, де поділась,
Занапастилась, одурила.
А що за дівчина була,
Так, так, що краля! і не вбога,
Та талану Господь не дав... –
А може, й дав, та хтось украв,
І одурив святого Бога.

Як ви гадаєте, чи вплинула історія першого юнацького кохання Шевченка на винятковий драматизм образів українських жінок у його творах?

Фінал поезії «Мені тринадцятий минало...» непростий. Напевно, ви вже відчули, що тут ідеться не просто про спогади дитини, а про міркування дорослої людини, що прожила надто важке життя. Тепер страждання малого пастушка видаються йому, знаному поетові, не такими вже й болючими. Бо тоді все ж траплялись хвилини щастя, хотілося радісно молитись Богові, обертати личко до сонця, усміхатись привітній милосердній Оксаночці. А у засланні, де Шевченко писав цей твір, таких хвилин уже не було зовсім:

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім Аралу; і пишу.
Віршую нищечком, грішу,

Бог зна колишній случай
В душі своїй перебираю
Та списую; щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається-таки, та й годі.

Хто знає, може, саме цей «колишній случай» зі свого дитинства, що ліг в основу поезії «Мені тринадцятий минало...», мав на увазі поет? А попереду було ще так багато випробувань, так багато зустрічей і прощань, сліз і горя, розчарувань і надій! Адже ми з вами перегорнули лише першу сторінку поетового життя – коли було «тяжко-важко сиротині, а ніхто не бачить...»

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Коли і де народився Тарас Григорович Шевченко?
2. Що ви знаєте про родину поета?
3. Назвіть головного героя поезії «Мені тринадцятий минало...»
4. Кого згадує у своїй поезії Тарас Шевченко?
5. Про які почуття тринадцятирічного хлопчика йдеться у вірші?

Багатознайко

1. Розкажіть про дитинство Тараса Шевченка. Що вам найбільше запам'яталось?
2. Хто з людей, які оточували Т. Шевченка в дитинстві, мав на нього найбільший вплив?
3. Ким був тринадцятилітній герой поезії, прочитаної вами? Чи важливим, на вашу думку, було для нього спілкування з природою?
4. Подумайте, що саме насправді завдавало хлопчикові найбільшого горя.
5. Як міняються почуття ліричного героя поезії? Поміркуйте, що впливає на їхню зміну.

Всезнайко

1. Проаналізуйте, які факти біографії Тараса Шевченка знайшли віддзеркалення у прочитаній вами поезії.
2. Коли і за яких обставин було написано вірш «Мені тринадцятий минало...»? Чи вплинули ці обставини, на вашу думку, на зміст поезії?
3. Наскільки важливим є образ дівчини, яку згадує Шевченко у вірші? Чому саме?
4. Які відомі вам художні засоби застосував поет у цьому творі? Поясніть, наскільки вони слушні в кожному конкретному випадку.
5. Якими настроями перейнята поезія? Якими засобами поет їх підкреслює?

Ерудит

1. Якими особливостями відзначається твір Т. Шевченка, в якому він розповідає про своє життя? Ілюструйте свою відповідь цитатами.
2. Як можна з'ясувати, що поезія написана людиною дорослою, зі значним життєвим досвідом? Що на це вказує?
3. Яким бачиться поетові його дитинство в цілому?
4. У який період свого життя Шевченко писав «Мені тринадцятий минало...»? З яких саме рядків можна зрозуміти емоційний стан автора? Що ви знаєте з біографії поета про цей період його життя?

«Той, що дивиться на людей душою...» Юність поета. Перебування в Петербурзі. Початок літературної творчості

Навесні 1831 року разом з паном Шевченко потрапив до Петербурга, а згодом був відданий «в науку до майстра живописних справ» Ширяєва. 1835 року відбулася знаменна зустріч із земляком – худож-

ником Іваном Сошенком, який увів хлопця у коло творчої інтелігенції Петербурга. 22 квітня 1838 року Тараса викуплено з кріпацтва. 1838–1845 роки – навчання в Академії мистецтв. Кінець 30-х років XIX століття – початок літературної творчості; 1840 – перше видання «Кобзаря».

Дуже нелегко велося хлопцеві у свавільного господаря. Але попри неволю і збиткування пана, ці роки стали знаковими для Шевченка. Що він почував тоді? Про що мріяв? Якими були найяскравіші моменти його петербурзького життя?

Перша адреса тоді ще кріпака Тараса в Петербурзі – Літєйна частина, другий квартал, будинок Щербакова. Зараз це вулиця Мохова, 26. Тут винаймав квартиру Павло Енгельгардт. І коли набридло зманіженому панові роздавати стусани неслухняному козачкові, він віддав його в науку до художника Ширяєва. Шевченко оселився там на квартирі. Як помічниківі йому довірялося (щоправда, тільки під наглядом самого майстра) готувати трафарети¹ малюнків, створювати композиції орнаментів, розписувати стіни петербурзьких палаців.

Улітку, коли Петербург був огорнутий серпанком білих ночей, Шевченко приходив до Літнього саду малювати. Саме там і побачив його земляк – художник Іван Максимович Сошенко, що також мешкав у Петербурзі. Це була доленосна зустріч, яка круто змінила життя

Чому, на вашу думку, поетові було незатишно у Петербурзі? Що найсильніше гнітило його в той час?

Тараса Григоровича. Адже йому, дуже вразливому юнакові, несила було терпіти душевну та духовну самотину в непривітній російській столиці.

Тарас почав часто бувати у гостинній оселі Сошенка. Художник виклопотав у Ширяєва Шевченкові більшу кількість вільного часу для занять малюванням, для ознайомлення із збірками світового живопису в Ермітажі – одній із найбільших у світі мистецької скарбниці. Зі свого першого знайомства із цим музеєм Шевченко, за власним зізнанням, ніколи «не переставав задивлятися на великі твори мистецтва». Нерідко і відвідувачі, і службовці галереї помічали бідно одягненого юнака з м'якими сірими очима й руським чубом, що непокірно падав йому на лоба. Він годинами простоював перед якоюсь однією картиною і, здається, не помічав ані часу, ані людей, що озиралися на нього. І Сошенко тоді сказав, що ця здатність Шевченка так проникливо сприймати художнє мистецтво є ознакою справжнього митця.

А якими захоплюючими були бесіди про літературу з визнаним уже на той час українським письменником Євгеном Гребінкою, який познайомив молодого Тараса з творчістю І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського!

А ви знаєте, кому з них і які твори присвятив Шевченко?

¹ Трафарет – пластинка з прорізнаними в ній малюнком, літерами або цифрами для їх швидкого відтворення на певній поверхні.

А потім прийшла довгоочікувана воля... Вам уже відомо, що нею поет завдячував видатним представникам російської та української творчої інтелігенції – В. Жуковському, К. Брюллову, Є. Гребінці, О. Венеціанову, В. Григоровичу.

Один із найпильніших Шевченкових біографів, Павло Зайцев, так описував цей момент, посилаючись на свідчення очевидців: *«Раптом у кімнату через вікно вскочив Тарас, звалив образ, що стояв на мольберті, і кинувся Сошенкові на шию, вигукуючи: “Свобода! Свобода!” Сошенко, зрозумівши, в чому справа, і сам почав душити Шевченка в обіймах і цілувати. Сцена скінчилася тим, що обидва приятелі “розплакалися, як діти”».*

Отримавши статус вільної людини, Шевченко вступив в Академію мистецтв і скоро став улюбленим учнем Карла Брюллова. Він навчається не лише живопису, а й слухає лекції в університеті з історії мистецтва, загальної історії, літератури, фізики, фізіології, зоології та інших наук.

Упродовж навчання в Академії його було тричі нагороджено срібними медалями: у 1839 році за малюнок з натури, у 1840 – за живописний етюд «Хлопчик з собакою», у 1841 – за картину «Циганка-ворожка».

Подивіться на картину Шевченка «Циганка-ворожка». Які думки вона викликає у вас? Що саме хотів підкреслити автор на своєму полотні?

Перші літературні твори Шевченка були романтичними, глибоко емоційними. Сошенко вмовляв Тараса Григоровича облишити віршування і братися до серйозних занять живописом. Але все частіше відкладав Шевченко ескізи малюнки і тим самим олівцем на клаптях паперу записував рядки, що немовби рвалися із самого серця. Недарма слово Шевченкове стало живлючим джерелом не лише для нас, українців, але й для всіх народів, уярмлених у величезній в'язниці-імперії.

Саме в цей ранній період творчості, що розпочався у 1837, а закінчився у 1843 році, було створено знамениту поему «Катерина», історичні твори, в основу яких лягли розказані ще дідом козацькі легенди та перекази про славних ватажків Максима Залізняка та Івана Гонту, – «Гайдамаки», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Чимало

Т. Шевченко. Циганка-ворожка

блискучих поезій вийшли з-під його пера саме тоді, у дні чекання волі, у дні її здобуття...

Пригадайте історичні твори Шевченка, які ви вже вивчали. Що саме запам'яталось вам найбільше?

його літературній діяльності. Саме завдяки зв'язкам цього українського письменника у 1840 році побачила світ Шевченкова перша збірка – «Кобзар». Видана вона була в Петербурзі українською мовою в російській транскрипції.

До «Кобзаря» 1840 року ввійшли не лише згадані нами раніше поезії, а й твори, які, власне, принесли поетові першу славу – романтичні балади. Одна з них – «Причинна», загалом вважається першим відомим твором Шевченка. Саме вступ до неї став одним із гімнів України – «Реве та стогне Дніпр широкий». А ми з вами звернемось до балади «Тополя», в якій автор вилив усю свою тугу за Україною, всю любов до тих вічних джерел духовності свого народу, що живили його у далекому чужому краю.

ТОПОЛЯ

По діброві вітер віє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий –
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться – серце ние:

М. Дергус. Негода

На противагу Сошенку – прихильнику малярського таланту Тараса, Є. Гребінка бачив у ньому перш за все поета і наполягав на

Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погибати?
Постривайте, все розкажу,
Слухайте ж, дівчата.

Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила – не спинила,
Пішов та й загинув...
Якби знала, що покине, –
Була б не любила;
Якби знала, що загине, –
Була б не пустила;
Якби знала, не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..

І то лихо –
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...
Не знайте, дівчата!
Не питаєте свою долю...
Само серце знає,

Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобріві,
Карі оченята;
Біле личко червоніє
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтесь ж, любіться,
Як серденько знає.

Защебече соловейко
В лузі на калині, –
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспівує, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитає:
«Чи не била мати?»
Стануть собі, обіймуться, –
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться, –
Обое раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає.
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленьку,
А сказати не вміло.
Не сказало – осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.
Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає, – як сирота,
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати –
Як чужії люде.
Без милого сонце світить –
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється!

Минув і рік, минув другий –
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка, –
Ніхто не питає.
«Чого в'янеш, моя доню?» –
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню, – каже мати, –
Не вік дівовати.
Він багатий, самотній –
Будеш панувати».

«Не хочу я панувати,
Не підую я, мамо!
Рушниками, що придбала,
Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки поплачуть:
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала;
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити:
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щирі правду,
Де милий-серденько?
Чи жив, здоров, чи він любить,
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько,
Скажи, коли знаєш!
Бо видає мене мати
За старого заміж.

Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась –
Жаль душу згубити.
Коли не жив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,

Щоб додому не вернулась...
 Тяжко мені, тяжко!
 Там старий жде з старостами...
 Скажи ж мою долю».
 «Добре, доню; спочинь трошки...
 Чини ж мою волю.
 Сама колись дівовала,
 Теє лихо знаю;
 Минулося – навчилася,
 Людям помагаю.
 Твою долю, моя доню,
 Позаторік знала,
 Позаторік і зіллячка
 Для того придбала».

Пішла стара, мов каламар
 Достала з полиці.
 «Ось на тобі сього дива!
 Піди до криниці,
 Поки півні не співали,
 Умийся водою,
 Випий трошки сего зілля –
 Все лихо загоїть.
 Вип'єш – біжи якомога;
 Що б там ні кричало,
 Не оглянься, поки станеш
 Аж там, де прощалась.
 Одпочинеш; а як стане

Н. Лопухова. «Пошли ж
 ти їй долю, – вона
 молоденька»

Місяць серед неба,
 Випий ще раз; не приїде –
 Втретє випить треба.
 За перший раз, як за той рік,
 Будеш ти такою;
 А за другий – серед степу
 Тупне кінь ногою.
 Коли живий козаченько,
 То зараз прибуде.
 А за третій... моя доню,
 Не питай, що буде.
 Та ще, чуєш, не хрестися,
 Бо все піде в воду.
 Тепер же йди, подивися
 На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
 «Спасибі, бабусю!»
 Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?
 Ні, вже не вернуса!»
 Пішла, вмилась, напилася,
 Мов не своя стала,
 Вдруге, втретє напилася,
 І не оглянулась.
 Полетіла, мов на крилах,
 Серед степу пала,
 Пала, стала, заплакала
 І... і заспівала.
 «Плавай, плавай, лебедонько,
 По синьому морю,
 Рости, рости, тополенько,
 Все вгору та вгору!
 Рости тонка та висока
 До самої хмари,
 Спитай Бога, чи діжду я,
 Чи не діжду пари?
 Рости, рости, подивися
 За синєє море:
 По тім боці – моя доля,
 По сім боці – горе.
 Там десь милий чорнобривий
 По полю гуляє,
 А я плачу, літа трачу,
 Його виглядаю.
 Скажи йому, моє серце,
 Що сміються люде;
 Скажи йому, що загину,

Коли не прибуде.
Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість pomoже?
Мамо моя, доле моя!
Боже милий, Боже!
Подивися, тополенько,
Як нема – заплачеш
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив...
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;

Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило –
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока –
До самої хмари.
По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

С. Шишко. Вітер

Які рядки твору ви можете проілюструвати картинами зі сторінок 64, 66, 67?

Мабуть, нікого не треба переконувати в тому, що кохання – найбільш вдячна тема як для фольклору, так і для літератури. Але ви, напевно, погодитеся з тим, що Шевченко, як ніхто, зміг наповнити її надзвичайно сильною пристрасстю, співпереживанням, яскравою образністю. У його баладі поєдналися ліричне та епічне начала, що є характерним для народної поезії.

Які фольклорні твори про дівочу долю ви можете пригадати? Що спільного з ними має балада Шевченка?

Чому ж таким нестерпним було звичайне життя для сільської дівчини, що стало причиною її перетворення в тополю?

Трагедія головної героїні розгортається на наших очах. Десь поїхав коханий, та й не повернувся – чи то забув чорнобриву красуню, чи загинув у битві.

А тим часом мати по-своєму бачить майбутнє доньки, лаштує шлях зі старим та багатим. Дівчина звертається до ворожки по допомогу і дістає зілля, яке б мало повернути козаченька, а натомість перетворює її на тополя. І стоїть та тополя, як сирота, одна-однісінька серед поля, і тужить так само, як тужила дівчина, виглядаючи свого милого.

Як ви вже знаєте, Шевченкова творчість, власне, й починалася з балад. Але це не були твори поета-початківця. Він геніально переосмислював традиції романтичного баладного жанру, збагачуючи його неповторними ознаками.

Насамперед Шевченко не зловживав фантастичним елементом у структурі балади. Зверніть увагу: усе в «Тополі», окрім одного-єдиного моменту – перетворення дівчини на тополя, абсолютно реальне. Тарас Григорович писав про простих українців, про мальовничі українські пейзажі, його твори базувались на певній соціальній конкретиці і водночас на джерелах національного фольклору.

Про які ще перетворення, фантастичні історії, що віками зберігалися у скарбниці народної творчості, ви знаєте? Які оповіді, легенди є характерними для вашого краю?

Основна думка балади поета – пошуки людиною щастя. Але наша героїня не може переступити через власну гідність і бути щасливою за всяку ціну. Вона не згоджується на компромісний шлюб, що забезпечить її матеріально, але ніколи не зробить щасливою. У цьому образі автор втілює ідею незнищенності справжнього кохання, ідею вірності своїм почуттям.

Скупий пейзажний малюнок – «поле як те море», «могила», «соловейко на калині» лише зосереджує увагу читача на самотній високій тополі. Її видно звідусіль, вона кожного змушує зупинитись, замислитись, поспівчувати. Сам цей образ багато означав для Шевченка, мотив самотності був одним із найбільш болісних у його поезії.

Чому саме мотив самотності, як ви гадаєте, був таким яскравим у творчості Тараса Шевченка?

Балада «Тополя» стала перлиною не лише в ранній творчості Кобзаря, але й в усій українській романтичній літературі. Ця історія нещасливого кохання, зроджена з переказів та легенд, розлетілася народними піснями.

Кожен, хто знає і любить український фольклор, творчість Шевченка, пильно приглядається до тополь на неозорих українських просторах – чи не вона, ота покинута коханим дівчина, тужно шелесить розлогим листям, оповідаючи подорожньому про своє лихо...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Визначіть хронологічні межі першого періоду творчості Т. Шевченка.
2. Які визначні твори і яких жанрів було написано в цей період?
3. Чи має балада «Тополя» зв'язок з фольклором?
4. Назвіть персонажів балади. Визначте головних і другорядних.

Багатознайко

1. Які визначні події трапились у житті Тараса Григоровича в період його життя в Петербурзі?
2. Чому Шевченко почав більше займатись літературною творчістю, аніж малюванням?
3. Схарактеризуйте за допомогою цитат образ головної героїні балади «Тополя».
4. Чому з дівчиною трапилось таке перевтілення?

Всезнайко

1. Назвіть основні риси першого періоду творчості Тараса Шевченка.
2. Визначіть провідну думку балади «Тополя».
3. Наскільки традиційним для українського фольклору, літератури є образ ворожки? Чим можна пояснити звернення до неї сільської дівчини, що опинилась у безвихідній ситуації?
4. Які художні засоби використовує поет для зображення природи?

Ерудит

1. Яку роль відіграв жанр балади у творчості поета?
2. Визначіть і проаналізуйте основні жанрові ознаки балади на прикладі прочитаного вами твору.
3. У чому полягає трагізм долі простої сільської дівчини?
4. Поясніть, як ви розумієте втілену поетом ідею незнищенності справжнього кохання.

«Кругом неправда і неволя...» Другий період творчості поета

1843 року Т. Шевченко здійснює першу після великої перерви подорож в Україну, 1844-го – повертається до Петербурга, продовжує студії в Академії мистецтв, 1845-го – завершує навчання в Академії і приїжджає в Україну на постійну роботу в археографічній комісії, 1846-го – зближується з членами таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства, що мало антицарську спрямованість, і вступає до нього; 5 квітня 1847 року – арешт і ув'язнення поета в казематі III відділу Петербурга після розгрому товариства.

Чи була на той час у Тараса Шевченка мрія більша, ніж та, котра здійснилася, – свобода? Повірте, була. Мріяв повернутися в Україну, навідатися на батьківщину, побачити рідних, вдихнути пахощі квітучого вишневого садка... І це бажання здійснилося...

І. Дубіш. Т.Г. Шевченко
під Києвом

З ким був знайомий Шевченко із цікавих і визначних людей свого часу?

запрошення, яке кріпак проніс 30 верст пішки, та ще й одержав від господаря суворий наказ відразу ж повернутися, Шевченко відмовився від запрошення і перестав взагалі спілкуватися з цим паном.

Багато вражень, значущих знайомств і гірких розчарувань спізнав за цих декілька років подорожей Україною Тарас Григорович. Його романтичні балади поступилися місцем злободенним політичним поемам, а вершиною лірики цього періоду став знаменитий «Заповіт»,

Чи чули ви раніше виконання «Заповіту» Шевченка? Які емоції виникали у вас?

написаний молодого людиною під час тривалої виснажливої хвороби, – твір, що став маніфестом¹ для українства.

Про нього так сказав Іван Франко: *«Поет веде нас натуральним шляхом (...) ідеї від часті до цілості, сю цілість показує знов, як часть більшої цілості, і так піднімає нас, неначе по ступенях, щораз вище, щоб показати нашій уяві широкий кругозір. Вже слово “поховайте” будить в нашій уяві образ гробу; одним замахом поет показує нам сей гріб, як частину більшої цілості – високої могили; знов один замах, і ся могила являється одною точкою в більший цілості, – безмежному степену; ще один крок, і перед нашим духовим оком уся Україна, огріта великою любов'ю поета».*

ЗАПОВІТ

(В автографі² Шевченка заголовка нема)

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,

¹ Маніфест – тут: виклад творчих принципів письменника.

² Автограф – текст, власноручно написаний автором.

На Україні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори –
Все покину і полину
До самого Бога
Молитися... а до того –
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте.

М. Божій. Думи мої, думи

Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Невесела історія написання цього твору пов'язана з перебуванням Тараса Шевченка на Переяславщині, де він лікував запалення легень у свого доброго знайомого, лікаря Козачковського. Напередодні Різдва стан здоров'я хворого різко погіршився, що й викликало сумні думки про кінець життя і про те, що ж залишить після себе поет своїм нащадкам. Взагалі, життєлюб від народження, Шевченко важко сприймав хворобу. І саме тоді, вночі 25 грудня 1845 року при тремтливому світлі свічки лягли на папір пророчі рядки, що стали заповітом усім поколінням українців.

Внутрішня структура цього пристрасного монологу побудована на поступовому підвищенні: від спокійного плинного звертання до слухачів відбувається наростання емоцій. Вони ніби підхоплюють кожного, хто читає або чує «Заповіт», у потужний почуттєвий вир. І він підносить вас аж до тих високостей духу, коли людина усвідомлює свою причетність до долі Батьківщини, її майбутнього, відповідальність перед своїм народом. Поет переносить нас на височинь Чернечої гори, звідки, мов на долоні, видно Україну – від краю до краю. Він дає кожному з нас відчути себе патріотом, адже поезія пронизана його власними враженнями від подорожі українськими землями.

На вашу думку, лише хвороба стала причиною написання Шевченком «Заповіту»?

Як гадаєте, якими емоціями сповнений цей твір? Чи вони однакові за рівнем напруження?

Кульмінація «Заповіту», як ви вже зрозуміли, зосереджена в заклик «*вставайте*», «*кайдани порвіте*», у передбаченні української «*сем'ї великої*», «*сем'ї вольної, нової*». Усе життя поет прагнув побачити свою країну вільною і соборною серед рівних їй держав Європи. Тому фінал твору звучить особливо хвилююче: це не лише заклик до співвітчизників, це справжнє послання особистості, яка заслужила право адресувати його всьому народові. У ньому висловлена надія, що автор не марно прожив своє життя, що нащадки його почують і згадають у великій щасливій родині.

Чи збулися, на вашу думку, передбачення Шевченка?

«Заповіт» – твір унікальний. Апостолом Правди і Свободи назвуть Шевченка нащадки. Бо Правдою пронизаний кожен рядок, у якому великий Кобзар закликав своїх сучасників до Свободи!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Які трагічні картини побачив Шевченко, коли повернувся в Україну?
2. Що саме відбувалося з поетом на Батьківщині?
3. Коли і де написаний вірш? Який факт став поштовхом до його написання?
4. З яким проханням звертається поет до народу?

Багатознайко

1. Що запам'яталося вам найбільше з періоду перебування поета в Україні?
2. Чому Шевченко бажав бути похованим лише в Україні і про що це свідчить?
3. Про що найбільше мріяв поет? Кого він вважав ворогами для України?
4. До чого закликає поет свій народ? Яким чином він пропонує здобути волю?

Всезнайко

1. Чи має значення, як виконується (декламується) «Заповіт»? Чому?
2. Поясніть слова Шевченка «в сем'ї великій... вольній, новій». Що мав на увазі поет?
3. Що саме можна вважати останнім проханням поета, з яким він звертався до нащадків?
4. Визначіть провідні художні засоби, використані автором «Заповіту».

Ерудит

1. Як ви гадаєте, чому саме в цей період Шевченко написав свій «Заповіт»?
2. Проаналізуйте ритміку, інтонацію, емоційне напруження кожної зі строф «Заповіту». Чим вони різняться? З яким авторським задумом це пов'язано?
3. Чому цей твір має таке важливе значення для кожного з нас, для всього українського народу?

ДІЗНАЙТЕСЬ БІЛЬШЕ ПРО ПИСЬМЕННИКА

Як ви вже зрозуміли, творчість Тараса Шевченка поділяється на кілька періодів. Два ми вже розглянули, але є ще два: період так званої «невольничої поезії», коли поет перебував на засланні, і останній, пов'язаний з його поверненням до Петербурга, де й закінчилися дні Кобзаря. Твори, написані в цей час, ви вивчатимете в наступних класах, а зараз до вашої уваги – цікава історія, уривок з роману Оксани Іваненко «Тарасові шляхи», в якому розповідається про тяжке життя поета на засланні.

«Тарас тільки глянув на Потапова, і в нього завмерло серце... З таким треба було тільки мовчати.

– Як ранець тримаєш! – гримнув він для першого знайомства. – Як стоїш! Я тебе вивчу стояти і відповідати як слід.

Він покликав одного із солдатів і наказав взяти Тараса під особливий нагляд. Цей “дядька”, як звали таких наглядачів, мусив стежити за Тарасом на роботах по форту, на муштрі, муштрувати додатково, навчати всіх військових премудростей, які так старанно намагався забути Тарас в Аральській експедиції і в Оренбурзі.

– От бідолаха, – зітхнув у казармі, куди привели Тараса, один солдат. – Одразу такому недолюдкові в пазури потрапив.

Не тільки вся рота солдатів ненавиділа Потапова, навіть інші офіцери не любили бути в його товаристві, і тільки що не є найгірші пропіяки випивали з ним разом після получки.

Треба було мовчати. Тільки цим можна було зберегти в собі людину. Він зціпив зуби і мовчав.

– Я таки зроблю з нього солдата! – похвалявся, набундючившись, Потапов, і щоранку починав свої звичайні знущання.

– Виверни кишені! – гримав він, викликавши Тараса перед строєм. – Може, ти там якісь недозволені віршики чи малюнки ховаєш? Відповідай голосніше! Дивись прямо, коли начальство з тобою розмовляє. Витягни носок ще! Іще раз! Іще!

Тарас робив. Але як!

– Дивіться, – звернув увагу коменданта офіцер Мостовський, дивлячись з ним у вікно на гарнізонний плац. – І сміх і горе з цим Шевченком. Погляньте на його постать! Ну, просто видно, що людина зовсім не здібна до цього. Ну, аж ніскільки не здібна.

– Вона здібна до іншого, – тихо проговорив комендант, закусивши сивий вус, і почервонів від досади, від безсилля, від простого людського сорому».

Про що свідчить цей уривок з роману Оксани Іваненко? Які риси характеру Тараса Шевченка тут підкреслено? Наскільки очевидно є несправедливість до поета?

Лише через два місяці після смерті поета, у травні 1861 року його друзям вдалося виконати заповіт Шевченка і перепоховати його в Україні, на Чернечій горі в Каневі.

Багато поетів відгукнулися на смерть великого Кобзаря проникливими поезіями. Але особливо глибокими, сердечними й зрозумілими кожному прозвучали слова Богдана Лепкого, із творчістю якого ви вже познайомились:

Умер поет, далеко на півночі,
У городі непривітнім, чужім,
А хто ж йому накриє сонні очі
Китайкою? Заплаче хто по нім?

Не клопочись! Як північна година
Мине, хтось двері втворить на розтір.
Прийде Петрусь, Оксана, Катерина
І Найми́чка – найде їх повний двір.

Ярина з Степаном при домовині,
Двох хлопців сотник Гонта приведе,
Палій Псалтир читає; свято нині –
Ясновельможний гетьман тут іде.

За гетьманом полковники на конях,
І куреннями виступає Січ,
Булави, пірначі мигтять в долонях,
І від шабель розвиднюється ніч.

А там народ, цілий народ, як море,
Бентежиться, іде вперед, шумить.
Не вмер поет – його втомило горе,
Схилив чоло і задрімав на мить.

Яких героїв із прочитаних вами Шевченкових творів ви впізнали? Як ви гадаєте, чому саме їх згадав у своєму вірші «Умер поет» Богдан Лепкий? Пригадайте, які ще твори, присвячені Кобзареві або його пам'яті, ви знаєте. Що саме підкреслюють їх автори?

Ми з вами ще не раз повертатимемося до творчості Тараса Шевченка. Як спрагли мандрівники, припадатимемо до цієї живлющої криниці. Бо, як сказав Василь Симоненко:

У росяні вінки заплетені суцвіття
До ніг тобі, титане, кладемо,
Ми чуємо тебе, Кобзарю, крізь століття,
Тебе своїм сучасником звемо.

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

На світі небагато поетів, що могли б дорівнятися до Шевченка величию духовної місії, котру він прийняв як Боже благословення. Його «Кобзар» повністю або частково перекладений багатьма мовами світу, і це свідчить про те, що в усіх куточках земної кулі ідеали свободи й гуманізму, покладені в основу цієї книги, знаходять відгуки в серцях людей. Кожен народ читатиме Шевченка по-своєму. Як, зрештою, по-своєму читає його кожне наступне покоління, беручи з невичерпно щедрої спадщини те, що є найближчим для людей сучасності. І багато світових майстрів поетичного слова складають нашому Кобзареві шану.

Видатний білоруський поет Янка Купала присвятив Тарасові Шевченку такі щирі рядки:

Його «батьком» охрестила
Пам'ятна Україна.
Ех, і нам будь батьком милим,
Українцю славний!

Спів твій, линучи здалека,
Прозвучав не вузько,
Він луною відгукнувся
В серці білоруським.

А ось рядки класика туркменської літератури Махтум-Кулі:

Вірші твої нетлінні, мій собрате,
Вони летять по світу крилато,
Вони давно живуть в туркменській хаті, –
Твій віщий вірш безсмертя вже здобув.

Пошанував Шевченка і грузинський поет Георгій Леонідзе:

... І хоч твої вірші сльозами змити,
Але народ в них сили здобува.

Російський поет Микола Некрасов так оплакував Шевченка у по-
смертному вірші:

...Все он изведаль: тюрьму петербургскую,
Справки, доносы, жандармов любезности,
Все – и раздольную степь Оренбургскую,
И ее крепость...

Ви й самі можете пошукати в різних літературах твори, присвячені
великому Кобзареві!

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Балада (з латинської – «танцюю») – це ліро-епічний твір історич-
ного або героїчного змісту, часто з елементами фантастики. Баладами
в давнину супроводжувались танці. Згодом спів відділився від танцю
і балада стала самостійним жанром народнописенної творчості, а згодом –
літератури.

Для балади характерними є такі елементи, як напруженість компо-
зиції, трагічна розв'язка, відчутне емоційне напруження, у центрі
сюжету – лише одна подія з життя головного героя, лаконічність
оповіді, незначна кількість героїв.

**Спробуйте знайти кожен з елементів, притаманних жанру балади,
у творі Т. Шевченка «Тополя».**

Ви вже знаєте, що термін «пейзаж» використовують на позначення
одного з компонентів сюжету, а саме – опису природи, її проявів або ж
об'єктів зовнішнього світу (міста, будівлі). **Романтичний же
пейзаж** є ніби віддзеркаленням душі, внутрішнього світу героя-
бунтівника, нерідко він бурхливий, незвичайний, дуже яскравий.
У такому зображенні завжди зосереджується увага на одній художній
деталі, найбільш виразній і важливій. Це центральна деталь роман-
тичного пейзажу.

Ми з вами продовжуємо аналізувати твір «Тополя». Якою є центральна деталь романтичного пейзажу в ньому? У чому виявляється співзвучність пейзажного малюнку і стану душі героїні твору?

М о т и в (з латинської – «рухаю») – це неподільний смисловий елемент сюжету. Сукупність, тісне переплетіння цих елементів лежить в основі композиційної побудови ліричного твору. Вони рухають вчинками головних і другорядних героїв, відображають їхній внутрішній світ і спонукають до роздумів. Найбільш поширені в романтичній літературі такі мотиви: самотності, жертвності, розлуки, туги за коханим. Але один і той самий мотив може набувати різних змістовних відтінків залежно від того, який сюжет відображає.

Поміркуйте, якими мотивами керуються персонажі в баладі Тараса Шевченка? Чи характерні вони для романтизму загалом?

К о н т р а с т (із французької – «протилежність») – художній прийом, побудований на різко окресленій протилежності в чомусь: рисах характеру, властивостях предметів чи явищ. Відомий ще із фольклору, цей прийом став для романтичної літератури ніби «візитною картою», оформившись у напруженому протистоянні протилежних сторін: бажаного з реальним або ідеалу з буденністю.

Ось характерний приклад із «Тополі»:

«Без милого сонце світить –

Як ворог сміється...» – а решту прикладів знайдіть самі!

М е т а м о р ф о з а (з грецької – «перетворення») – це художній прийом, який передбачає перетворення однієї форми образу на іншу, його видозміну. Характерна ще для міфологічних творів, у яких явища, предмети й самі персонажі мали здатність до перевтілення, взаємопереходу; метафора у своєму образотворенні охоплює весь сюжет ліричного твору, а метаморфоза – лише певний її епізод.

Знайдіть у тексті балади «Тополя» відповідний епізод, де відбувається перевтілення героїні, зміна образу.

І д е я (слово грецького походження з досить багатим первинним значенням: і «початок», і «основа», і «першобраз») – це провідна думка у художньому творі, ядро задуму автора, яко-

му підпорядковуються картини, образи, художні засоби на всіх етапах творчого процесу. Ідея має нерозривний і органічний зв'язок з темою твору. Із уже вивченого вами можна пригадати повість І. Франка «Захар Беркут», її тема – боротьба українців проти монгольської навали, а ідея – незнищенність духу мужньої громади, яка здатна подолати найстрашнішого ворога.

Спробуйте самостійно й максимально повно визначити тему та ідею в прочитаних вами творах Тараса Шевченка. Як вони пов'язані між собою?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Давайте разом пригадаємо, що ми знаємо про мистецтво декламації. Це майстерне виконання (читання вголос) того чи іншого літературного твору. А ви вмієте це робити? Чи замислювались над тим, чому, коли справжній актор декламує досить знайомий для вас текст, слухаєте його, як зачаровані? Натомість, коли хтось нудно і сонно щось бубонить собі під ніс, той самий твір видається абсолютно нецікавим. Тож давайте з'ясуємо, як народжується неперевершене виконання того чи іншого літературного твору.

Кого з видатних українських декламаторів ви знаєте? Слухали по телевізору? Зверніть увагу: вірші Тараса Шевченка найкраще читає український артист Анатолій Паламаренко!

А вчитись мистецтву декламування ми почнемо із «Заповіту» Тараса Шевченка. Давайте проведемо невеличкий конкурс на найкраще читання вголос цієї поезії. Для початку умовно поділіть її на окремі частини і спробуйте зрозуміти, що саме, які думки й почуття прагнув передати поет в тих чи інших рядках. Коли потрібно читати їх тихо, неквапливо, а коли – з емоційним підвищенням, виразною інтонацією?

Як будете готові, нехай кожен із вас по черзі продекламує цей твір. Обов'язково створіть журі на чолі з учителем, яке обере трьох переможців. Але будьте готові прокоментувати, пояснити своє виконання поезії – адже саме це повинен буде зробити кожен із фіналістів нашого змагання. Тож, чому, коли читають або співають «Заповіт», будь-яка зала у будь-якій країні світу, не змовляючись, піднімається?..

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

А чи відомо вам, що Тарас Шевченко був людиною веселою, дотепною, із надзвичайним почуттям гумору? Історія, яка, за словами очевидців, трапилася із Шевченком-художником, дасть змогу нам у цьому переконатись:

«Коли Тарас Григорович жив у Києві, то малював там картини. Він був відомий художник. От зайшов до нього один великий пан і просить, щоб Шевченко змалював його. Балакаючи з ним, Тарас Григорович швидко накладав олівцем портрет того пана. От пан став питати Тараса Григоровича:

– Скільки коштуватиме змалювати з мене портрет?

Тарас Григорович запросив з нього сто п'ятдесят карбованців. А пан йому каже:

– Що це ви так дорого хочете?

– Дорого? Тоді це буде коштувати триста карбованців.

Пан розсердився й пішов од нього. А Тарас Григорович узяв портрет, що накидав олівцем з того пана, приставив до нього ослячі вуха, поніс у магазин і сказав прикажчикові:

– Постав цей портрет на вітрині, а хто купить, нехай заплатить п'ятсот карбованців.

От іде пан вулицею, дивиться – на вітрині його портрет, тільки з ослячими вухами. Він до прикажчика, а там купець стоїть і питає:

– Скільки коштує осел, що на вітрині?

– П'ятсот карбованців.

Пан підійшов і каже:

– Цей портрет я заберу.

Витяг п'ятсот карбованців і заплатив. А покупець стоїть і каже:

– Гарний осел, та не мені дістався».

Як ви гадаєте, про які саме риси характеру поета свідчить ця кумедна історія?

А ось іще один випадок із життя Шевченка, що теж дуже влучно його змальовує:

«Розповідають, що, перебуваючи в Яготині в Рєпніних, Тарас Григорович користувався загальною увагою як відомий уже на той час український поет. Один панок, що був тут у гостях, усе ж ставився з погордою до недавнього кріпака. Знайомлячись із ним, подав йому мізинець. Шевченко весело промовив: “Ой, та навіщо мені так багато? Нате вам півпальця здачі” – і простяг панові дулю».

Чи згодні ви, що це була єдина можливість провчити хвальковитого панка?

Ось таким він був, справжній Шевченко! Можливо, ви читали про поета щось цікаве, знаєте про веселі й дотепні епізоди з його життя? Підготуйте розповідь про це.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

(1857–1935)

«Сюжетів я не видумую...»

Любі семикласники! Вам дуже пощастило жити в незалежній країні, яка поступово повертає забуті й навмисно замовчувані імена своїх великих громадян для прийдешнього покоління вільних українців. Таким є ім'я і Андрія Яковича Чайковського, чия прозова спадщина стала відома широкому загалу аж по Другій світовій війні. Сторінки його книг – це «живі сторінки історії», пройняті атмосферою Запорозької Січі, збагачені точним описом життя козацтва – нашої національної гордості.

Тож вирушаймо в мандрівку творами Андрія Чайковського, яка обіцяє бути захоплюючою і неповторною.

Справді, мав рацію відомий український літературознавець Олександр Барвінський, передіраючи творам А. Чайковського належне поцінування в майбутньому.

Тяжкі випробування випадали на долю наших письменників ще з раннього дитинства. Як і І. Франко, і Т. Шевченко, А. Чайковський теж рано осиротів. Але, як і вони, не втратив здатності любити людей, щиро захоплюватись усім навкруги, особливо мальовничими краєвидами Наддністров'я. Заслуховувався бабусиними казками і пильно брався до шкільної науки. Хоч «наукою» для українського хлопчини її годі було називати – спогади про Самбірську гімназію були скрушними: «...з тодішніх підручників навчитися української мови я не міг...»

Андрій Чайковський

Пригадайте, які історичні твори української літератури ви вже вивчали? Які з них – про козаків?

Його оцінка в майбутньому, і з плином часу його цінуватимуть все більше і більше. Цей митець переживе багатьох, навіть більш талановитих прозаїків...

О. Барвінський

Хто з українських письменників теж переймався відсутністю справжньої національної освіти? Пригадайте твори, у яких про це йдеться.

Активна життєва позиція завжди була притаманна Андрієві Чайковському. По закінченні правничого факультету Львівського університету він став досвідченим адвокатом, захисником українців Галичини. Про те, що був справжнім патріотом, свідчить його безпосередня участь у діяльності Центральної Ради, членство в уряді Західноукраїнської

Народної Республіки. Адже все своє життя А. Чайковський мріяв про «сповнення наших самостійницьких ідеалів».

Але найбільше він проявився як письменник, хоча й дуже довго переймався сумнівами щодо свого літературного хисту. У його творах ніби ожили персонажі української історії, представники старовинної «ходачкової» шляхти, що вже були позбавлені всіх привілеїв. А в історичному романі «Сагайдачний» Андрій Чайковський немовби змалював яскравими барвами одну з найславетніших митей нашої минувшини. Саме завдяки цим історично-пригодницьким творам прийшла до нього слава.

Назвіть художні твори, прочитані вами, у яких розкриваються образи видатних діячів нашої історії. Які твори про українських гетьманів ви вже прочитали?

Багато творчих задумів лишилися нереалізованими. Важка хвороба обірвала життя письменника 2 червня 1935 року. Але нам залишилися його твори, найважливіша справа усього життя Андрія Яковича Чайковського, його щире зізнання: *«Я поклав собі за ціль мого життя переповісти в белетристичній¹ формі нашу історію з козацького періоду й тим заповнити цю прогалину в нашій літературі. До того часу мало хто до того брався. Праця така вимагає багато труду й студій...»*

ЗА СЕСТРОЮ

(Оповідання з козацької старовини)

(Скорочено)

I

(...) У Спасівці жив славний козацький рід Судаків. Вони славились тим, що не було між ними ні одного, який би не бував на Січі між низовим товариством. Із цього виходило, що їх було мало.

Багато з них полягло головами в битвах, багато пішло в неволю, а жіноцтво переходило до інших родів.

Тому-то ці Судаки, що осталися живими, багатіли на ціле село і через те були в усіх у великій пошані.

Рідня Судаків на той час складалася із старого діда Андрія – сімдесятирічного діда, сина Степана і його жінки Палажки, двох синів – Петра й Павла, та дочки Ганни.

Властиво Петра тоді вже не було дома, на Запоріжжя пішов. Другому синові, Павлові, було п'ятнадцять, а дочці Ганні – тринадцять літ. Поки діти були молодшими, господарством клопоталися Степан із жінкою. Дід Андрій пильнував пасіки, наглядав хату й дітей. Вважав своїм обов'язком привчити Павлуса до лицарського ремесла.

¹ Белетристичний – художній.

Вчив його їздити на коні, кидати списом та арканом, стріляти з рушниць та з лука й орудувати шаблею.

Часом оповідав йому про Запоріжжя, про козаків, їхні звичаї та про всі походи й пригоди зі свого життя.

Діти слухали залюбки оповідання дідуся, а Павлусеві снилися відтак битви з татарвою, степ широкий, і він мріяв про те, коли й він підросте та стане славним козаком.

А. Манастирський. Козацька школа

Павлусь і Ганна дуже один одного любили. Він її вчив потай від діда тих усіх штук, яких навчився від дідуся, бо дідусь часто повторював, що це не жіноче, а козацьке діло.

Від цих оповідань вироблялася у Павлуса завзята козацька вдача. У такому молодечім пориві робив він не одно таке, за що хотіли його батьки покарати. Тоді він утікав або до діда в пасіку, або в тернину, звідки не вийшов би був нізащо в світі, хоч не раз був дуже голодний.

Тоді вже Ганна просила за нього, вже так просила, так плакала, поки не випросила вибачення. (...)

З цього завелась між дітьми така любов, що одне без одного жити не могло і, здається, не було нічого такого, чого б Павлусь для Ганнусі не зробив.

Було це одної літньої неділі в місяці червні. (...)

Серед тихої ночі залунав церковний дзвін на тривогу.

Дід Андрій, який щойно задрімав, схопився перший і поглянув у віконце. Вдарила заграва з другого боку майдану. Значить, пожежа! (...)

– Степане! Зброю бери! В селі татари!

Діти стали плакати, а дід вибіг прожогом з хати... (...)

У цій хвилі з обох боків на майдан сунула чорна валка, збита докупи. Здавалося, що якась чорна як ніч хмара впала на землю і суне лавою з двох боків у село. А з тої хмари без упину лунав чортячий крик: «Аллах, Аллах!» Почулось декілька вистрілів з рушниць, та це їх не спинило. Татари вже були на майдані. Тепер можна їх було при світлі пожежі розпізнати. Вони розбіглися і стали ловити людей.

Дехто був так наляканий, що давав себе без опору в'язати. Деякі стали оборонятися, хто чим міг.

Дід Андрій зі Степаном стали зі списками в руках перед хатою, яка ще не зайнялася. За ними на призьбі сиділи налякані діти, притулившись одне до одного. Палажка поралась ще в хаті. Павлусеві приходило на думку забрати Ганю, скочити в город та сховатися в бур'яні. Та йому здавалося, що за плечима тата й діда безпечніше. Дрижачи зі страху, він голубив і заспокоював сестру.

Коли татарин розігнався до них – висовувався довгий спис, начеб гадючий язик, і той злітав з коня. Перед ними лежало вже декілька

Г. Крушевський. Тривога

татарських трупів. Та в цій хвилі, начеб шуліка на курча, впав татарський аркан на голову Степана і повалив його на землю. Дід Андрій нахилився розмотати сина, та в тій хвилі татарська шабля розчерепила йому голову. Оборона пропала. Діти закричали в один голос і задерев'яніли.

Татари позлазили з коней і зв'язали Степана. Один вхопив налякану на смерть дівчину. За неї вчепився з усієї сили Павлусь. Татарин тягнув обох.

Павлусь у розпуці схопив татарина зубами за руку і вкусив так, що той аж засичав з болю. Він пустив Ганю і вдарив з усієї сили Павлуса кулаком по голові. Павлусь втратив пам'ять і впав на землю. Ганя кинулась прожогом у хату. Другий татарин піймав її за довгу косу і почав тягнути до себе.

Тепер стала на порозі Палажка.

В одній спідниці, простоволоса, виглядала страшно. Очі налились кров'ю з лютості й розпуки. У руках держала сокиру.

Поки татарин зв'язував Ганю, Палажка кинулась, мов поранена левиця, і розрубала йому голову. Відтак скочила перед дитину і, закриваючи її своїм тілом, рубала сокирою на всі боки.

Татари нерадо вбивали жінок. То була для них найкраща здобич, коли впіймали жінку. Один зайшов збоку і схопив Палажку в обійми. Другий вирвав сокиру з її рук.

Тоді Палажка стала оборонятися кулаками, мов довбнями, і зубами. Не могли її подолати, бо коли побачила, як її Ганю таки взяв татарин на руки і поніс, зомлілу, вона, мов несамовита, кусала і била кулаками та розкидала татар, мов околоти.

Не було іншої ради. Татарин добув ножа і вдарив її в груди, в саме серце. Кров жбухнула далеко, Палажка застогнала й повалилася мертва.

У тій хвилі відкрив Павлусь очі й побачив труп матері. Тепер уже нікому його боронити, і він поліз поза хату й сховався в бур'яні.

Звідси міг бачити все те, що тоді діялося. (...)

Цю хвилю використав Павлусь. Він виліз із куца, відв'язав вуздечку, заспокоїв коня, закинув поводи на ший і видряпався на сідло.

Кінь, почувши людину коло себе, заспокоївся.

Тепер Павлусь усівся на сідлі й рушив щосили з місця в степ... Татари, яких воли порозганяли, не помітили цього. (...)

Павлусь почув, як стріли свистіли йому понад голову. Від цього кінь налякався і став гнатись, мов вихор. Хлопець не міг досягти своїми ногами стремен, і вони били коня по ногах. Під час такої шаленої їзди міг він легко злетіти з коня, мов пір'ячко. Тому схилювся і обіруч тримався за його гриву.

Він уже був певний, що татарин його не здожене. Та раптом щось у нього заболіло за лівою лопаткою, начеб ножем різнув. Хлопець помацав рукою. З-за плеча звисала стріла, що зачепилась залізцем за жупан. Павлусь почув, як щось тепле пливло йому по спині, і дуже цього налякався. Але чутно було, як тупіт погоні втихав. (...)

Пригадайте, що вам відомо про монголо-татарські набіги на українські землі? Чи дізнались ви щось нове із щойно прочитаного уривка?

II

(...) Це степ, український степ зі своїми високими могилами. Це самотні дороговкази для людей, що туди заблукають. Деякі могили й називаються своїми іменнями, а про деякі ніхто не знає – ні імені їх, ні звідкіля вони взялись.

Ось над одною з менших річок, які вливаються в Самару, стоїть висока могила. Її прозвали Свиридовою. Ніхто не знав, чому вона так зветься, і ніхто не наполягав на тому, щоб її назвати інакше. Але всі старші козаки знали, де стоїть Свиридова могила, і кожний до неї потрапить, хоч би і вночі. Тому-то частенько козаки умовлялися збиратися на Свиридову могилу як на місце, де можуть напевно з'їхатися. Тут і річка під боком, де можна коня напоїти, і трава тут краща для випасу, і куші над річкою, де при нагоді і сховатися можна. Ось і тепер спить під Свиридовою могилою козак. (...)

Козак швидко поліз на могилу й відразу зрозумів усе. Здогадався, що це якась велика пожежа. Це вже, певно, поганці десь бенкетують. Господи, спаси хрещений народ! (...)

Семен Непорадний – так він звався – був кремезний козак літ тридцяти. Одягнений у широчезні, як море, червоні штани, які підперізував широким шовковим поясом. На ногах добрі шкапові чоботи. Сорочка була подерта й замащена та на грудях широко розхристана, звідки ви-зирали широкі косматі та на сонці засмаглі груди. Микучись, засукав рукави поза лікті і показав жилаві руки з п'ястуками, мов довбеньки.

Непорадний на Січі мав славу неабиякого силача. Згинав залізні шаби, а коня підіймав перед себе, мов барана.

Незважаючи на Семенову лицарську силу, його прозвали на Січі Непорадним за те, що в якійсь стрічі з татариним не вмів собі дати ради, аж поки товариші йому не допомогли.

Та він цим анітрохи не переймався. На Січі не питали нікого, як зветься, там зараз давали кожному ймення, з яким не розлучався вже до смерті. Хоч би як козака негарно назвати, він цього не соромиться. Козаки говорили: «Не ймення тебе красить, а ти його краси». Найбільш чванився козак тим, коли на ділі довів, що він не є таким, яким його при першій нагоді прозвали... (...)

Раптом у траві щось забіліло. Козак побачив мале хлоп'я в білій свитині на чорному татарському коні. Воно держалося обіруч гриви, а кінь мчав прямо до могили. Прийшовши до річки, кінь одним скоком уже був на другім боці. Такого потрясіння не витримав хлопчина і впав з коня в траву по цей бік берега. (...)

Хлоп'я лежало зомліле догори спиною на траві. Це був Павлусь. З плечей у нього текла кров. (...)

Непорадний здогадувався, що бідне хлоп'я втекло з татарських лабет, та цікавий був дещо від нього довідатися. Козак відкрив хлопцеві рота, налявав йому туди трохи горілки зі своєї пляшки та став нею натирати виски.

Хлопець скривився, а відтак відкрив очі: зразу не тямив, що з ним робиться, та згодом опритомнів. Побачивши над собою козака з люлькою в зубах, не знав, що й гадати про це, чи це на яву, чи, може, йому так сниться...

– Скажіть, дядечку, – каже Павлусь слабим голосом, – що зі мною, чи я ще живу?

– Живеш, небоже, і здоров будеш! Ти звідкіля?

– Зі Спасівки... Татарва позграбувала, спалила все, людей вимордувала, мою маму й діда вбили, тата й сестру взяли... – Хлопець скривився на плач і став дрижати, мов у пропасниці.

– На тобі, хлопче, ковток горілки, заспокойся, засни, все гаразд буде. Біля мене ти безпечний.

Павлусь послухав і перестав дрижати.

– Багато було поганців?

– Багато, дядечку, ціла хмара. Вони підпалили село з чотирьох кінців; люди вийшли з хат – вони тоді ловили... Страшно було, ой, як страшно!.. Сестру Ганну взяли... – і хлопець знову став дрижати й плакати... (...)

Непорадний став своїми грубими руками загортати хлопця кожною рукою. (...)

Козак присів біля Павлуса і став до нього пильно приглядатися.

– Стій, козаче! Так не можна, – каже дід Панас. – Наврочиш хлопця, то й умре з того. Ось йому сонце в лице світить. Зле, йому холодку треба. (...)

В ту мить Павлусь прокинувся і сів на лежанці.

Того лише ждав Петро Судак. Він підійшов до хлопця.

– Ти, хлопче, зі Спасівки, це я знаю, – та чи знаєш ти там Судаків?

– Як не знати? Це мій рід. Я Павло Судак.

– Братіку мій рідний! – заговорив Петро і кинувся хлопця обіймати. – Ти й не пізнав мене, я ж Петро.

Павлусь дуже зрадів.

– Скажи, Павлусю, чи живі батько-мати, сестра Ганя вже, мабуть, велика буде. Та й ти виріс неабияк. А що дідусь Андрій?

– Батька й сестру в ясир узяли, дідуса і маму вбили на моїх очах.

Петрові показалися сльози на очах, він їх обер, аби ніхто не бачив, та перехрестився. (...)

– Тепер, панове товариші, нам би подумати ось що, – говорив Тріска¹. – Татарва недалеко, вона тепер вертається з тим, що нагнала. Чи не скочити б на них так зненацька та перерізати, а добычу відбити?

– Воно б гаразд було! – обзивається хтось із гурту. – Тепер татарин, як спутаний кінь або свиня, що добре наїється. Він неповороткий. А воно б пішла слава, що ми відбили християнські душі з ясиру. (...)

III

За той час оба ватажки постановили підійти під татарський кіш. Татарин покаже дорогу. Попереду підуть козаки з Тріскою і стануть татар зачіпати, щоб їх з коша виманити. Тріска зі своїми втікатиме. Татари поженуть за ними, а тут уже стоятиме Недоля² і привітає їх гарненько. Коли ж би татари не рушилися у погоню, тоді значить, що їх небагато й можна на кіш вдарити. Татарина поведе на аркані Непорядний.

Такий наказ виголосив Недоля перед козаками і звелів сідлати коні. (...)

IV

У Павлуся забилося серце, коли почув сотників наказ. Він сьогодні побачить те, про що від дідуся стільки наслухався. Побачить, як козацтво стрінеться з татарами, тими страшними чортами, що цієї ночі так лютували в Спасівці. Його огорнув страх. Чи козаки дадуть раду тим чортам? (...)

Павлусь вийняв щось із кишені.

– Петре, братіку, на тобі.

– Що це?

– Ще вчора мама бублики з медом пекла. Я заховав у кишені та з цим і втік; на тобі, Петре, це мама пекла! – Його лице скривилось, і він став хлипати. У Петра теж сльози з очей капнули. Він узяв бублик з руки брата і розділив надвоє.

– На, брате, разом з'їмо.

Держачи так по півбублика в руках, обидва брати обнялись. (...)

Побачив це сотник Недоля і під'їхав ближче. Він відразу зрозумів, у чому справа.

– Ти, Петре, останешся при мені між посильними козаками, хлопець теж нехай лишається.

Тепер Петро аж зрадів: сталося, як хотів. Тепер ніхто йому докоряти не буде. Це наказ старшини.

А поки що Тріска зі своєю ватагою поїхав уперед. (...)

На могилі вже були татари й побачили козаків. Один зараз повернувся у татарський обоз³.

Козаки завернули коней і погнали вихором до своїх. Козак, що зарізав татарина, розповів усе Трісці. (...)

¹ Тріска – один із козацьких ватажків.

² Недоля – один із козацьких ватажків.

³ Обоз – транспортні засоби для перевезення зброї, продовольства та ін.; табір.

Л. Жемчужников.
Козак іде на Січ

Не знаючи, яка в козаків сила, Мустафа наказав запрягати коней, звивати шатра й готувитися в похід.

Коли Тріска наблизився, застав татар готових до бою. Як їх середина стояла не рухаючись, обидва крила почали завертати кругом, щоб так перетяти козакам дорогу назад.

Це зміркував Тріска відразу. Він підвів шаблю вгору й скомандував:

— Завертай!

Мустафа не хотів пустити їх. Козаків так мало, що можна їх на аркан половити. Йому здавалося, що це вже вся козацька сила, бо більше нікого ж не було видно.

Тепер з усіх боків засвистали по татарській стороні бойові свистілки, й татари з пекельним криком «Аллах! Аллах!» кинулись наздогін козакам. Татарські коні,

витягнувши шиї, як гуси в польоті, з роздутими широко ніздрями гнались так, що животами мало не доставали землі. На них сиділи поганці в сторчатих шапках та вивернених кожухах, похилившись уперед. У кожного блищала в руках шабля. Вони почали козаків доганяти. Віддаль між ними меншала.

Позаду ватаги їхав Тріска. Нараз Тріска завернув півкругом коня і став проти татар. Під час погоні татари замішалися. Деякі їхні коні висунулись трохи наперед.

Тріска першому стрічному татаринowi відрубав голову. Вона впала в траву, а кінь погнався з татарином далі. Він усе ще держав шаблю вгору, поки не звалився з коня. Нога осталась в стремені, і отак поволік його кінь у степ.

Біля Тріски збиралася купа татар, щораз більша. Він рубав на обидва боки.

Частина татар зупинилася.

Втікаючі козаки зміркували, що щось сталося. Один оглянувся й крикнув:

— Проби, хлопці! Ватажок між татарвою! Хто в Бога вірує, не даймо!

Понад десяток товаришів завернули коней і пустилися Тріску виручати. Вони бачили, як Тріска вправлявся, рубаючи поганців. Але й татари роз'їлися, мов оси, і стали рубати козаків. (...)

Козакам стало зле. Татар було чи не триста, козаків осталося всього сорок.

Вони чекали вже на свою смерть, і кожен молився Богові в передсмертній годині. Татари гуртувались у продовгасту валку і вже досягали втікачів. (...)

Козаки заховали списи (бо з великого розгону списи прошибали татарські тіла) і взялися до шаблук. Настала така різанина, що її описати годі.

У козаків аж руки мліли, а татари замішались так, що один другого рубав.

Татари верещали, коні іржали і ставали дуба, а це все заглушив могутній крик з козацьких грудей: «Ріж та бий!» (...)

Сонце вже заходило та освітило своїми червоними променями за-кривавлений степ. (...)

За мить привели татарина перед сотника.

Це був молодий і гарний татарин. Одежа на ньому була багата.

– Як тебе звуть? – питає Недоля по-татарськи.

– Я Мустафа-ага¹, син Ібрагіма, ханського Девлет-гірея², – сказав гордо татарин.

– А я тобі кажу, – обзивається один козак, – що ти чортів син, а твій Магомед³ і твій хан чортові братами доводяться.

– Не смій, гяуре⁴, зневажати його світлість хана ханів, бо він вас усіх переріже, або в полон візьме, – крикнув люто татарин і затупотів ногами.

– А поки ти йому це скажеш, то підеш ік твому дядечкові в пекло, – відрубав козак і брав уже за шаблю.

– Тихо! – гримнув Недоля. – Не твоє діло, не твій бранець, Тихоне! До сотника приступив молодий гарний козак.

– Як засвітає, візьмеш десяток козаків і поведеш цього бранця в Лубни та віддаси його панові полковникові. Розкажеш усе, що було, та не забудь поклонитися гарненько. Гляди, щоб не втік та щоб його приставили живого і цілого. (...)

На те все дивився Павлусь. Він перший раз спостерігав битву з татарами. Він побачив те, що дідусь йому розказував, і це показалося правдою. Тепер татари не здавалися йому такими страшними, як учора. Козаки сильніші. Коли б так було вчора, не вбили б вони дідуса й маму, не взяли б сестру в полон.

І в нього вселилась надія, що козаки відіб'ють ще й тата і сестру. Та коли це буде? Павлусеві бажалося, щоб зараз погналися козаки й розбили татар до решти та звільнили полонених. (...)

Порівняйте опис битви у цьому розділі та описи битв у повісті «Захар Беркут» Івана Франка, у поемі «Іван Підкова» Тараса Шевченка та інших історичних творах. На яких рисах українських козаків завжди наголошують автори?

V

(...) Уже розвиднілось, як втікачі почули якийсь гамір. Усі прокинулись. Один підвів голову з комиша і крикнув:

– Наші!

Посхоплювалися. На те місце, де стояв татарський кіш⁵, приїхали козаки Недолі. (...)

¹ Ага – титул начальника, старшини в Туреччині та Ірані.

² Гірей – ханський наставник.

³ Магомед – в ісламі – головний бог.

⁴ Гяур – у мусульман – людина, яка не сповідує іслам.

⁵ Кіш – тут: військовий табір, обоз.

С. Васильківський.
Козаки в степу

У цю мить скочив з коня Павлусь і прибіг до батька.

– Таточку, тату, де наша Ганна? – він обійняв батька за шию і почав плакати.

– Пропала, синочку, пропала! – говорив Степан, хлипаючи. – Татарва піймала і Ганну, і маму

– Маму – ні, її татарин убив, я бачив.

– А мене ж, тату, не пізнаєш? – обзивається Петро.

Степан не пізнав спочатку, а відтак обняв старшого сина.

– Сини мої, соколи, ось де ми стрінулись!

– Гей, люди добрі! – гукнув сотник. – Хто хоче, беріть коней та зброю і приставайте до нас. Нам ніколи часу тратити.

Небагато спасівчан вернулося додому. Хто сподівався кого зі своїх знайти, той і вертався. Інші взяли зброю татарську і пристали до козаків.

До них пристав і Степан. Йому не було до кого вертатися.

Тепер Недоля оставив одних козаків при таборі, а з другими, вибраними, погнався слідом за татарами.

Слід був значний, бо татари їхали возами.

З тими козаками пішов і Степан. Він надіявся віднайти дитину. (...)

Козаки злетіли на них, мов яструби. Татари не вміли гаразд оборонятися. Деякі з них по одному тікали, та тих половили на аркан. Цілий табір з усім награбованим добром попав у руки козаків. Степан з Петром розглядали поміж возами, де були бранці. На кількох гарбах¹ знайшли кілька спасівських молодниць і парубків...

– Де Ганна? – кричав Павлусь, ідучи вслід за батьком.

– Нема її, синочку! – обізвалась одна молодиця. – Ще вчора забрали татари всіх дівчат і малих хлопців на коні і погнали, мов чорти.

Степан лиш руками сплеснув. Павлусь рвав волосся з голови і страшенно плакав. Уся надія пропала. (...)

Коли Степан з Петром рано прокинулись, Павлуся не було. Їх аж заморозило. Вони відразу здогадалися, що завзяте хлоп'я поїхало шукати сестри, а звідти, напевно, не вернеться, пропаде.

Коли це сказали Недолі, він говорив:

– Як хлопець з цього вийде цілий, то знайте, що з нього кошовий буде.

VI

(...) Він прокинувся вранці від того, що хтось сильно штовхнув його в бік.

Розплющив очі й побачив над собою високого чоловіка з люлькою в зубах.

¹ Гарба – високий віз на двох або чотирьох колесах.

Чоловік був одягнений у подерту, брудну одежу і мав на голові татарську шапку. На ногах у нього були постолі, обв'язані мотузками. Лице чорне, пожовкле та розкуйовджена чорна борода. Не було на ньому нічого, що свідчило б, що це козак. Уся його зброя – довгий ніж за поясом.

– Вставай, козаче, пора в дорогу! – гукнув і сплюнув крізь зуби.

Павлусь присів на лежанці й таки налякався. Та ж це, напевно, харциз¹, розбишака, про яких стільки від дідуса наслухався.

Одного разу в Спасівці піймали парубки такого самісінького харциза коло коней. Він його бачив.

– А хто ви, дядьку, будете? – питає Павлусь і чує, як у його серце затривожилось.

– Не будь надто цікавий, а то в пекло попадеш! Роби що велять, збирайся.

– Куди ж ви мене?

– Побачиш, візьму тебе з собою. (...)

Харциз одною рукою придержував Павлуса, а другою зв'язав йому мотузом руки.

– Дядечку, пустіть мене! – просився Павлусь, аж плакав. – Я так зі страху, ви мене страх налякали... Я, далєбі, нічого... Я за сестрою шукаю... Її татари в ясир² взяли. Пустіть, дядечку... пустіть, Бога за вас молити буду, а то я запізнюся.

– Ну, заспокойся! Я тобі дорогу до татарів покажу, та вибач, що тебе трохи спугав; ти, бачу, кусати любиш. (...)

Харциз скочив на коня і посадив Павлуса наперед себе.

– Ну, тепер поїдемо до татар. (...)

Коло полудня натрапили на невеличку ватагу татарських купців, що вертались із Києва в Крим. (...)

Харциз, в'їхавши між них, почав щось по-татарськи розповідати, показувати на Павлуса. Його взяли татари з коня і стали оглядати. Мацали за руки й ноги, повертали його головою і заглядали в зуби, достоту так, як роблять купці зі скотом на базарі. У Павлуса зродилось лихе передчуття. Він здогадувався, що харциз продає його татарам. (...)

– Продав ти мене, Юдо, Бог тебе певно покарає!

Харциз був дуже задоволений. Добув без труда коня, сідло з червінцями та й за хлопця гроші взяв. Тепер поїде де-небудь у город і загуляє-загуляє, аж чортам стане заздрісно. Він заспівав, аж луна по степу пішла. (...)

Аж ось побачив ватагу козаків, що над'їхали з протилежного боку. (...) То була ватага Недолі.

Харциз приїхав до нього.

– Братіки, козаки! Слава Богу, що я з вами стрівуся.

– Ти звідкіля?

– Я з татарської неволі втік. П'ять літ мене поганці мучили, та вдалось мені на татарському краденому коні втекти. Десять днів степом їхав та хіба сирію рибою живився, бо й кресала в мене нема, щоб вогонь розвести. Дайте, братці, що-небудь їсти. (...)

¹ Харциз – розбійник, грабіжник.

² В ясир – в полон.

– Пане сотнику, – каже Непорадний, – він бреше, цього коня я знаю, це той, що хлопець на ньому втік, і сідло те саме.

Харциз зблід. (...)

– А дивіться, хлопці, – каже один, – далебі, і Петрові пістолі має.

– Признайся, душогубе, де ти хлопця дів? – гримнув Недоля. (...)

– Я продав його татарським крамарям.

– Панове молодці, в сідлі ще є гроші заховані так, як були.

– Панове товариші, – питає Недоля, – зробимо над цим безбожником суд? Він відрікся Христа, пристав до нашого найтяжчого ворога, зраджує братів своїх, продавав християнських дітей поганцям. Що йому за це зробити?

– Смерть! – гукали козаки. (...)

Проклін Павлусів здійснився.

Чи справедливою була кара для зрадника?

Чому козаки саме так поставилися до його вчинків?

VII

(...) «Може, воно так ліпше, – подумав Павлусь, – що я між татар попався. Вони мене завезуть у Крим, то, може, й сестру легше знайду».

– А куди ви їдете, люди добрі? – осмілився спитати.

– Ми їдемо в Крим, і ти їдеш з нами: як будеш добрий, то й тобі буде добре.

Татари видавалися Павлусеві якимись добрячими людьми, не такими, як ті, що Спасівку грабували. Це були крамарі, такі самі, як ті, що не раз у Спасівку заходили.

Хлопець повеселішав і почав татар цікаво розпитувати про все. Він їм сподобався. Через кілька днів освоївся з таким життям. Помагав татарам у всьому і вчився запопадливо татарської мови. Він був тямущий, і татари не могли надивуватись. Інші бранці були якісь недоступні, дикі, все плакали, а Павлусь, вивчивши татарські слова, послугувався ними в розмові. (...)

Павлусь побоювався, що його теж продадуть в Криму на базарі, і спитав раз про те татарина.

– Добрих хлопців ніхто не продає, а держить собі.

Павлусь не хотів з цими купцями розлучатися. Він гадав, що з ними їздитиме по цілому Криму та так і сестру відшукає.

Дорога до Криму тривала дуже довго. Навантажені гарби волоклися поволі, а вже кожна переправа через ріку була дуже тяжка. За той час Павлусь підучився татарської мови настільки, що розумів, як до нього говорили, і знав дещо відповісти.

Хлопець вдавав з себе до всього охочого, щирого і виконував усі роботи вправно.

Татари були ним задоволені й були певні, що він збусурманиться. Хлопець видався їм наївним: розказував прямо, про що його питали. Він розказував їм, як татари зруйнували Спасівку, як він тікав та як потім козаки розгромили татар. Лише не сказав (і це заховав собі на

дні душі), що він їде в Крим, щоб врятувати сестру з полону. Коли б не те, він уже давно був би втік, не задумуючись, бо мав до цього багато нагод. (...)

Сулейман приїхав на своїй гарбі під самий рундук¹ будинку.

Звідси повиходили слуги і почали низько кланятися Сулейманові. Назустріч батькові вийшов його син Мустафа, який під час відсутності батька завідував його цілим майном.

Коли привіталися, спитав Мустафа батька, показуючи на Павлуса:

– Хто це?

– Цього хлопця привіз тобі на гостинець, я його купив. Поклонись новому твому панові, – наказав Сулейман Павлусеві: – Будь слухняний, як і досі, і буде тобі добре.

Павлусь скинув шапку і поклонився по-своєму.

Мустафа сказав щось якомусь татаринові, той узяв Павлуса за руку й пішов між челядь. (...)

Коли того дня рано донесли Мустафі про втечу невільника Павлуса та ще про крадіж найкращого коня, він розіслав гінців і назначив кару сто нагаїв дротяних на спину, а коли від цього не здохне, так продати його першому стрічному татаринові. Але Павлусь вернувся сам. Про це повідомили Мустафу, і він замінив засуд на двадцять дротянок і продати. Кару мали виконати в оселі Сулеймана на очах усіх невільників, аби їм відійшла охота втікати.

Коли Павлусеві сказали про це, він зовсім не злякався.

Ніби нічого й не сталося, Павлусь заснув міцним сном. На другий день рано його привели до оселі. Тут на майдан позганяли всіх невільників. Павлусь поглянув на них і помітив Остапа Швидкого, що стояв у гурті й утирав сльози. Йому жаль було малого земляка. Кару мав виконати потурнак² Ібрагім: у нього була тверда рука.

Він вийшов на середину і почав невільникам виголошувати, за що Павлусь буде покараний, що Мустафа-ефенді засудив його спочатку на сто дротянок, та відтак у превеликій своїй ласкавості зменшив їх на двадцять.

Мустафа-ефенді відчинив вікно і придивлявся, чи його засуд буде як слід виконаний та яке зробить враження на невільників.

Саме тоді в'їхав у ворота якийсь мулла³, а за ним кілька багато одягнених слуг. Усі розступились. Він виїхав на середину й тут виголосив співучим, трохи гугнявим, голосом:

В. Рижих.
Східний Крим

¹ Рундук – ганок.

² Потурнак – людина, що прийняла інше віросповідання.

³ Мулла – мусульманський релігійний служитель.

– Слухайте, невірні гяури! Мій пан, ханський Ібрагім і любимець – нехай йому Аллах дасть довгий вік, – звелів у своїй ласкавості спитати вас, невірних українських бранців, чи не знає хто, де перебуває син його милості Девлет-гірея, славний лицар Мустафа-ага, що цього літа ходив із загоном воювати з невірними на Україну для слави Аллаха і його пророка Магомеда. Хто виявить його місце, стане достойний його ласки й нагороди його милости. Хто ж би це затаїв, може готуватися вже тепер на смерть, бо його обов'язково повісять.

Один татарин брався виголошувати те саме по-українськи. Тоді Павлусь виступив перед муллою і сказав по-татарськи:

– Я знаю, де перебуває твій пан.

Мулла подивився згорда на Павлуса:

– Ти не можеш цього знати, бо ти вже тут довше, а це сталося цього літа.

Потурнак Ібрагім, зігнувшись у три погибелі перед муллою, ствердив, що Павлусь привезений саме цього літа.

– Так? Ну, то говори! А коли збрешеш одно слово, то тобі відріжу язика.

– Не тобі скажу, а твому панові.

Мулла закусив губи.

– Цього невільника забираю зараз до його милості Девлет-гірея Ібрагіма. Відтепер він під моєю рукою.

Яким виявив себе Павлусь у спілкуванні з татарами?

Усі невільники зітхнули. Вони зраділи, що Павлуса обминула кара. (...)

VIII

(...) Заїхали в дворище Девлет-гірея. Воно дуже було схоже на оселю Сулеймана. Слуги вже сповістили Девлет-гірея, що мулла вертається з якимсь молодим гяуром, і він вийшов на рундук та замахав на муллу рукою, що зараз перед нього вийде. (...)

– Вітай, добрий мулло! Що приніс? Алейкум салем!

– Цей молодий гяур, невільник твого слуги Сулеймана з Коджамбака, говорить, що знає, де твій достойний син Мустафа-ага.

– Приклич сюди українського товмача! – заговорив Девлет-гірей до чорного слуги.

За той час міг Павлусь придивитись до Девлет-гірея. Це був чоловік дужий та вже старший, з довгою сивою бородою.

– Не треба, пане, товмача – обізвався сміливо Павлусь і вклонився низько, по-татарськи, Девлет-гіреєві:

– Я сам вмю по-татарськи розмовляти...

– Ти ж недавно між нами.

– Недавно, а ваша мова мені сподобалась.

– Гарний з тебе хлопець. Тобі й віра наша сподобається, коли між нами останешся, а тоді жде тебе гарна будучність.

«Собача ваша віра!» – подумав Павлусь.

– Говори, що знаєш про мого сина, та гляди: коли твої слова будуть правдиві, жде тебе велика нагорода; коли ж збрешеш, так хай тебе Аллах...

– Я скажу всю правду, лише не доповім усього, бо сам не знаю. Я на власні очі бачив Мустафу-агу в битві, а що відтак з ним сталося, це знає вже моя сестра Ганна Судаківна.

Девлетові це не подобалось. Він насупив брови і поглянув на хлопця так, що тому страшно стало.

– Чи ти глузуєш з мене?

– Анітрохи. Вона все бачила. Коли б її лише знайти; вона в Криму між бранцями, Мустафа був у Спасівці, була битва з козаками. Мустафу піймали живого. Де він тепер, це знає Ганна. (...)

Девлет-гірей подобрів. Він сплеснув руками і наказав прикликати свого завідчика¹.

– Слухай! – каже йому. – Випитай цього молодого гяура про його сестру і зараз мені її відшукай між бранцями. Коли б її не було в Криму, то привезти її за всяку ціну хоч би з кінця світу. (...)

Тепер жилось йому дуже добре. Йому подарували волю, зробили те, чого забажав. Виходив, коли хотів, у місто, знайомився з ровесниками з багатих татарських родин, їздив на коні, стріляв з лука та рушниці. Був веселий, і за це його всі полюбили. Девлет-гірей наказав видати

В. Рижих. Чайхана

йому гарну одержу, і тепер годі було впізнати в Павлусеві того обідраного невільника, кінського пастуха.

Девлет-гірей повірив словам Павлуся. Він знав від тих татар, що вернулись із походу, що Мустафа справді грабував Спасівку, що відтак

¹Завідчик – посланець.

була стріча з козаками і там пропав його син-одинак. Більше татари не могли сказати нічого.

Девлет-гірей і Павлусь побоювалися одного: а коли дівчини не знайдуть?

У такій непевності жили три тижні. Аж одної п'ятниці, коли татари молилися в мечеті¹ і з ними був сам Девлет-гірей, появився в його дворищі на запіненому коні гонець зі звісткою, що дівчину знайшли й везуть на татарській гарбі. (...)

Павлусь мало очей не видивив, так шукав між юрбою дорогу сестричку. Її не було видно. Вона сиділа на возі в товаристві якоїсь татарської жінки. Віз був накритий плахтою.

Павлусь став біля воза, зупинив його й миттю зіскочив з коня. Татари, побачивши так по-панськи одягненого хлопця, не противилися йому.

– Ганю, Ганнусенько! Серце моє, чи жива, чи здорова?

На цей оклик Ганна відхилила плахту. Вона пізнала по голосу брата, але, побачивши його в татарському вбранні, не впізнала та видивлялася на нього.

– Ганно, сестро! Хіба ж мене не пізнаєш? Братіка свого, Павлуса?

Ганна закричала не своїм голосом і зомліла. (...)

– Що з тобою сталося?

– Утома, братіку. В тій буді так душно, що нічим дихати. Та я не надіялась тебе або кого-небудь побачити. Звідкіля ти взявся тут?

– Ну, опісля розкажу. Чи ти знаєш по-татарськи?

– Дуже небагато, хоч мені весь час товкли в голову цю татарщину, аж обридло. Били мене, їсти не давали, коли не хотіла вчитися. (...)

– То ми вже вільні?

– Ще ні, та ось послухай: могутній Девлет-гірей Ібрагім шукає свого сина Мустафу. То, знаєш... той самий харчиз, що зруйнував нашу Спасівку. Тоді над Самарою, де татари з бранцями спочивали, зчинилася з козаками битва. Мустафу піймав на аркан козак Семен Непорадний, та сотник Недоля велів козакові Тихонові відвести його до лубенського полковника. Пам'ятай, сестро! Ти вдавай, що нічого по-татарськи не знаєш. Тоді покличуть мене на товмача. Я тобі лише для того кажу, щоб ти знала. Може бути, що на товмача покличуть не мене, а когось іншого, тоді знай, що казати, бо від цього залежить наша воля. (...)

Девлет-гірей стояв на галерії і вижидав гостей.

Павлусь зняв шапку і ще здалеку почав до нього вимахувати.

– Невже ж то ця дівчина так на коні сидить? Справді лицарський народ ті козаки, – говорив гірей до свого завідчика.

Молоді позіскакували з коней і пішли до світлиці.

Вклонилися, а Павлусь заговорив так:

– Могутній лицарю Девлет-гірею! Приносимо тобі добру вістку за твого славного сина Мустафу. Це моя рідна сестра. Вона його бачила наостанку. Звели її ласкаво запитати, хай сама розповість.

¹ Мечеть – мусульманський храм.

Девлет-гірей розпитував її по-татарськи.

Ганна глянула на брата, зробивши вигляд, що нічого не розуміє.

– Питай її ти! – каже до Павлуся.

Павлусь почав її питати по-українськи. Вона відповіла, як чула від нього, а Павлусь розповів це по-татарськи.

– Добре! – каже Девлет-гірей. – Я зараз посилаю послів з багатим викупом до лубенського полковника, на той час ви зостанетесь моїми гостями. Коли ваші вісті справдяться, жде вас велика винагорода, коли ж... – він не договорив, бо сам налякався слів, які мав сказати. (...)

Що значила для братика і сестрички ця довгоочікувана зустріч?

IX

(...) Девлет-гірей розставив гінців від самого Перекопу, щоб зараз звістили його, коли посланці повертатимуться. Нарешті!

Одного дня причвалав гонець з доброю вісткою, що Мустафа їде живий і здоровий. Девлет-гірей звелів сідлати коні й виїхав із цілим почтом назустріч. (...)

Вже сонце стояло високо, а Павлусь ще спав. Він прокинувся від гамору, що зчинився на подвір'ї. Пішов до вікна подивитися. Це Девлет-гірей вернувся із сином. Павлусь пізнав Мустафу зараз. Він сидів бадьоро на гарнім, аж улискувався, коні й усміхався до батька, котрий аж сіяв з радості.

«Бач, який тепер бадьорий! – подумав Павлусь. – А на аркані у Непорядного то скривився, начеб кисллицю вкусив. А що, смакував козацький аркан? Ах, ви, чортові сини! Колись я з вами ще стрінуся». (...)

Та зараз йому стало соромно від тих слів. Це ж не гарно. Ось той Девлет-гірей так повадився з ним, як із сином, а він йому загрожує.

«Еге ж, бо мене йому треба було! А так, то звав би мене християнським псом, як і інші, уся та погань татарська. Чого вони нас зачіпають, мордують? Хіба ж ми їм заважаємо? Ні, ні, ми стрінемось ще!»

Павлусь погрозив до вікна кулаком.

В тій хвилині його прикликали до Девлет-гірея. По дорозі стрінув Ганну. Її теж туди вели. Стали обоє перед ханом, що держав сина за руку, наче боявся, щоб його знову не забрали.

– Ви сказали правду. Тепер я хочу здержати своє слово і винагородити вас. Чого бажаєте? Коли хочете, оставайтесь з нами. Прийміть нашу віру, я вас за своїх дітей прийму.

– Спасибі тобі, могутній пане. Нічого не бажаємо, лиш волі. Пустите нас...

– Хіба ж вам зле в мене?

– Нам тут добре, та за Україною нам сумно. Хочемо своїх бачити.

– Хай буде по-вашому! Їдьте додому, та не тепер, аж з весною. Кого зимовий степ обійме, тому й не жити більше. Оставайтесь ще моїми гостями.

– Та звели, пане, пописати нам грамоти, щоб нас по дорозі не чіпали.

– Авжеж, дістанете грамоти й охорону, поки до своїх не доїдете.

Л. Призонт. У нічному

– Тепер, коли ти вільний, подай мені руку, мій друже! – сказав Мустафа, простягаючи руку до Павлуся. – Мені вже розказували, який ти бравий козак. Та одно скажи мені: яким чином бачила твоя сестра, як мене полонили, коли вона була в обозі?

– Ось я це й хотів сказати, – говорить Павлусь. – Тепер признаюся, що я збрехав. То я все бачив, а навмисне сказав на сестру, щоб ти її наказав шукати. Без цього не бачити б мені її більше.

– Хитрун же з тебе, небоже, хитрун! – каже мурза¹, всміхаючись. – Ну, я тобі це вибачу, подай мені свою руку!

В ту мить Павлусь згадав щось. Він почервонів увесь, мов буряк. Йому соромно стало, що забув, що мав сказати. Взяв це за великий гріх.

– Вельможний Девлет-гірею! Коли ти мене так обласкав... то я про одне тебе прошу, не відкажи мені цього.

– Хоч би ти сьогодні просив половину мого майна, й цього не відмовлю.

– Ні, майна я не хочу, а лиш ось про що прошу: у Сулеймана-ефенді живе невільник Остап Швидкий, українець, земляк мені. Звели його викупити і подаруй мені.

– Хіба ж він тобі родичем доводиться?

– Ні, а лиш земляк. Та він мені був рідним батьком, коли я у неволю попав. Він завивав мені рани, як мене зрізали нагаями. Я поклявся віддячити йому. Хочу йому волю випросити.

– Добре в тебе серце, хлопче! – сказав Девлет-гірей. – Остап Швидкий, невільник, вернеться з тобою в Україну.

Девлет-гірей велів написати грамоту і послав гінця в Коджамбак.

У Павлуся потекли сльози з очей.

Він забув про всі злидні, про всю злість до татар. Простив їм усе відразу...

¹ Мурза – татарський феодал.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. В якому регіоні України народився, жив і працював Андрій Чайковський?
2. Чому прочитана вами повість має назву «За сестрою»?
3. Визначіть головних і другорядних героїв твору.
4. Перекажіть уривок повісті, який вам найбільше запам'ятався. Поясніть, чому саме.
5. Назвіть риси українського козацтва, які підкреслює у повісті автор.

Багатознайко

1. Що думав про написання історичних творів Андрій Чайковський?
2. Які риси характеру стали в пригоді Павлусеві при його небезпечній мандрівці?
3. До якої хитрості вдався хлопчик, щоб розшукати сестру?
4. Чому татари з повагою ставились до хлопчика?
5. Чому діти, Павлусь та Ганнуся, яким було добре у Девлет-гірея, вирішили все ж повернутися додому?

Всезнайко

1. Хто і чому напроорокував Павлусеві майбутнє кошового отамана?
2. Схарактеризуйте родину Судаків. Що саме об'єднує всіх членів цього славного роду?
3. Якими показав татар письменник у своєму творі? Чи всі вони однакові?
4. Про що свідчить прохання Павлуса звільнити Остапа Швидкого?
5. Визначіть основні елементи композиції твору.

Ерудит

1. Чи можна вважати вчинок Павлуса героїчним? Прокоментуйте свою відповідь, підтвердьте її відповідними цитатами.
2. Які ще твори про козацький період української історії ви читали? Що спільного у сюжетах, характеристиці героїв, оцінці подій ви можете зазначити?
3. Чому, на вашу думку, твори на історичну тематику Андрія Чайковського користувалися такою великою популярністю у читачів?
4. Чи є цей твір сучасним з точки зору людських взаємин, моралі, проявів патріотизму?
5. Проаналізуйте фольклорну основу образів козаків-лицарів.

«А ми, їх нащадки, кращі за наших дідів?»

Ось і закінчились пригоди кмітливого і хороброго Павлуса, який не зневірився і зміг визволити свою сестричку з татарської неволі.

Давайте поміркуємо, що ж робить твір Андрія Чайковського таким захоплюючим і цікавим. Мабуть, це виняткове вміння митця тонко і

яскраво змалювати давні часи, вони ніби оживають на наших очах, стають ближчими, а вчинки і душевні порухи героїв, незважаючи на всю їхню незвичність, зрозумілі нам завдяки майстерності автора. То в чому ж її секрет?

Насамперед у тому, що Андрій Чайковський володів неоціненною здатністю зображувати минуле через окремі долі простих українців, звичайних людей, чиї імена не увійшли до жодної з історичних хронік. Ви не знайдете у його повісті хрестоматійних героїв, подій з підручника історії, вони немовби залишені на узбіччі сюжету.

Проте загалом твір письменника сприймається як цілком достовірна розповідь про складний етап української минувшини, сповненої не лише гіркими стражданнями від ворожої навали, а й славними подвигами рядових учасників тих подій, і маленьких хлопчиків, і відважних козаків. І ми маємо змогу відчувати, як пересуваються стрілки на грандіозному годиннику всесвітніх історичних епох.

Хто з відомих вам письменників теж зображав історію через долю звичайних людей?

Від початку захоплює напружений, динамічний сюжет повісті. В образі Павлуса ви, при уважному читанні, помітите риси знайомого з дитинства казкового героя Котигорошка, для якого не було нічого неможливого. Використання фольклорних мотивів, прийоми гіперболізації, застосовані автором, якраз і надають твору такого потужного звучання. Читач вірить у

А які художні прийоми застосовували автори інших прочитаних вами творів на історичну тематику?

силу духу, спритність, винахідливість та мужність головного героя, а разом з тим – і в успіх його благородної місії.

Павлусь – один із найпривабливіших героїв нашої літератури. Автор наділив його усіма можливими чеснотами, за якими можна пізнати не лише гарну дитину із прославленого роду, а й майбутнього лицаря. А як до українського козацтва ставився Андрій Чайковський, ви вже знаєте – завжди з належною шанобою, адже це ті воїни-оборонці, що засвідчили відданість своїй країні, які є зразком для наслідування для будь-якого покоління українців.

П'ятнадцятирічний хлопець успішно долає всі перешкоди, гідно витримує всі випробування завдяки незламній вірі у власні сили, безмежній любові до сестри, вірності своїй рідній землі. Навіть перед обличчям смерті, здавалось би, неминуchoю поразкою він не заціпенів, а навпаки, зреалізував усі свої душевні ресурси, застосував свій розум і кмітливість, аби уникнути лиха. І зробив це, не втративши ані крихти власної гідності. Саме такий герой здатен протистояти страш-

Кого ще з героїв із відомих вам творів можна порівняти із Павлусем?

ному ворогові – татарам, Орді, що наводила жах на всю Європу своїми спустошливими набігами на слов'янські країни.

Порятунок обох дітей немовби запрограмований самим автором у його життєствердній манері оповіді. Та все одно ми, затамувавши

подих, стежимо за надлюдськими зусиллями Павлуся. Та із зітханням полегкості зустрічаємо звільнення дітей. А поміж тим непомітно засвоюємо урок. Бо ця історико-пригодницька повість засвідчує, що з будь-якої складної ситуації завжди є вихід, що неймовірним напруженням волі будь-яке лихо можна перебороти. Лише треба вірити в себе, до кінця зберігати надію і робити все для реалізації високої мети – і тоді ти будеш переможцем.

Слова відомого чеського письменника Карела Чапека ніби сказані про той твір, який ви щойно прочитали: *«Гадаю, кожен народ має книжки, що в якийсь спосіб перестали бути літературою і зробилися просто часткою життя, мов дитяча гра, школа, край, де ми виростили, що їх читав і читає кожен. Їхня цінність так само незаперечна, як цінність національних звичаїв».*

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Напевне, ніхто не заперечуватиме: дуже важливо, щоб поряд знаходилась людина, здатна заради тебе на героїчний вчинок, самопожертву. Це вдячна тема для багатьох літературних творів.

Ви, звісно, пам'ятаєте Кая і Герду із казки Г.К. Андерсена «Снігова королева», де названа сестра була готова на все задля порятунку брата. Такими ж відданими своєму батькові виявились герої знаменитого роману Жуль Верна «Діти капітана Гранта», які здійснили повну небезпек і пригод подорож, розшукуючи свого тата.

Але найближчими до героїко-пригодницьких творів Андрія Чайковського є романи англійця Вальтера Скотта, історичні повісті чеського письменника Алоїза Ірасека, героїко-романтичні оповіді класика німецької літератури Вільгельма Раабе.

Саме в повісті останнього, що називається «Чорна галера», ви знайдете чимало спільного з історією про Павлуся Судака. Головний герой Ян Норріс, як і хоробрий український підліток, сповнений любові до рідної землі, здатен на все задля коханої дівчини Міги Ван Берген, хлопчаків також об'єднує самовіддана вдача і високе змістове наповнення здійснених героїчних вчинків. Як і українські козаки, відчайдушно борються проти іспанських загарбників герої Фландрії – гези (морські розбійники). Ось уривок з «Чорної галери»:

«Двадцять сьомого серпня тисяча п'ятсот вісімдесят п'ятого року обох дітей розлучили, і десятирічний хлопчик та шестирічна дівчинка гірко плакали. Та була війна, а війна розлучає серця, либонь, ще й куди жорстокіше...

Минули роки... (...)

– Ох, Яне, і ти ще кажеш, що кохаєш мене? Що вивезеш мене з цього міста і врятуєш? О Боже праведний! Ти загинеш, і я з тобою... О святий, милостивий Боже, що зі мною буде? Хто мене захистить, хто мені допоможе?..

– Твоя правда. На жаль, правда твоя, бідолашна моя, любя моя Міго! Ось і твій батько помер, а мене тут не було, щоб утішити тебе в тяжку

годину. Ми тоді, мабуть, саме плавали біля Дюнкерка – хотіли пустити на дно отих мародерів... Ох, це так жорстоко, Міго, але... але інакше я не міг і сьогодні ввечері теж не можу. Задля честі нашої Вітчизни ніхто не має права шкодувати свого життя...»

Щоб довідатись про неймовірні морські баталії, в яких брав участь головний герой, та про щасливий фінал цієї історії, прочитайте повість «Чорна галера» – ще ніхто й ніколи не залишався байдужим до карколомних морських пригод...

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Героїко-романтична повість – це твір, як ви вже переконалися, незвичайний. Деякі відомості про жанр повісті ви вже маєте. Тож давайте проаналізуємо, які риси повинні бути притаманні повісті, щоб ми могли визначити її як героїко-романтичну.

Героїчне – одна із форм вияву того, що викликає захоплення, радість, повагу. Головний герой такого твору виявляє мужність і самовідданість у боротьбі за свої високі ідеали.

Письменники-романтики не задовольнялися картинами й описами реальної дійсності. Натомість вони витворювали у своїй уяві незвичайні виняткові ситуації. Романтики опоетизовували щирі людські стосунки, зосереджувались на ідеї визволення людини, ідеї її духовної свободи, надзвичайного значення надавали почуттям, фантазії, духовній неповторності кожної особистості. У повісті такого виду значну роль відіграють романтичні описи, а також використовуються елементи фольклору, музики, живопису.

Тож героїко-романтичним твір ми можемо називати в тому випадку, коли поряд з елементами романтизму в ньому зустрічаються описи героїчних сторінок нашої історії (у повісті – декілька значних епізодів, пов'язаних із життям головного героя), коли весь твір сповнений патріотичними мотивами.

Знайдіть у повісті «За сестрою» характерні ознаки героїко-романтичної повісті. Підтвердіть відповідь цитатами.

Романтичний герой – це образ у художньому творі, побудований на принципі різкого контрасту з рисами пересічного сучасника, тобто це людина високих духовних устремлінь, сильного характеру, здатна на надзвичайні вчинки.

Герої романтичних творів – особистості виняткові, в ім'я високої мети долають усілякі перешкоди, нехтують небезпеками для власного життя, самовіддано стають на захист рідних, близьких, усіх тих, хто потерпає і потребує допомоги.

Якими рисами романтичного героя наділено Павлуса? Чи є ще романтичні герої у повісті Андрія Чайковського? Аргументуйте свою відповідь.

Композиція (з латинської – «складання», «поєднання», «створення») – це будова художнього твору, розміщення і співвідношення усіх його компонентів. Складовими композиції є сюжет і позасюжетні елементи, до яких належать: пейзаж, портрет, інтер'єр, монологи, діалоги, полілоги, ліричні відступи, авторські коментарі, вставні епізоди, пролог, епілог, обрамлення. Доцільність сполучення всіх цих елементів та сюжету вирішується автором на основі єдиного композиційного принципу, який вчені називають *архітектонікою* твору. Це слово походить із грецької і означає «мистецтво будувати». Зверніть увагу: воно дуже близьке до слова «архітектура», бо композиційно довершений літературний твір схожий на прекрасний витвір архітектури – величний палац.

Визначте і перерахуйте у прочитаному вами творі елементи композиції.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Вам, мабуть, не хочеться так швидко розлучатися із відважними героями повісті А. Чайковського. Тож давайте продовжимо це знайомство таким чином: спробуйте коротко, але емоційно та з власним коментуванням, переказати зміст прочитаного вами твору. А творче завдання буде таким – уявіть, що могло б статися з братом і сестрою, коли вони поверталися додому. Можна влаштувати в класі конкурс на найбільш цікаве продовження цієї історії.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Сьогоднішня літературна п'ятихвилинка допоможе вам виявити кмітливість і знання тексту повісті «За сестрою», вміння розумітися на людських характерах. Протягом п'яти хвилин підберіть подані приказки відповідно до характеристики котрогось героя або ситуації у творі. Дві приказки повинні виявитись зайвими.

1. Не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води!
2. Біда вимучить, біда й виучить.
3. Лихо по людях ходить, не по лісі.
4. Яка совість, така й честь!
5. Старого лиса не виведеш з ліса.
6. Пам'ятаю, як нині, що торік десятий понеділок був у п'ятницю.
7. На чужині як у домовині.
8. Сім літ мак не родив, і голоду не було.
9. Без ради і військо гине.
10. Дівка не без щастя, козак не без долі.
11. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче.
12. Яка гребля, такий млин; який батько, такий син.
13. Посієш винок, виросте звичка.
14. Вже ж і в пеклі гірше не буде.
15. Лучче птиці на сухій гілці, чим у золотій клітці.

МИХАЙЛО СТЕЛЬМАХ

(1912–1983)

Михайло Стельмах

«Поки людина живе — повинна чекати чогось великого»

Поверталися з далекого вирію гуси-лебеді, летіли вони над самою стріхою, і майбутньому письменникові, а тоді маленькому Михайликові, здавалося, що вони струшують на землю *«бентежні звуки далеких дзвонів»*. Тоді небо уявлялося дитині неповторним оркестром, у якому можна почути шляхетний спів скрипки і тонке бриніння сопілки, тихі акорди бандури і притлумлений голос кобзи... Світ такий гарний, життя таке прекрасне! І про це Михайло Стельмах протягом всього життя розповідав людям.

*Може, тим без пісні я не
можу
Працювати, жити
навіть дня,
Що округ земля моя
хороша,
А на ній — моя рідня!*
Михайло Стельмах

Як ви гадаєте, чому твір про своє дитинство автор назвав «Гуси-лебеді летять»?

Дітьми всі ми вчимося пізнавати світ, бачити його красу, співіснувати з ним. Але на створення дивовижних історій з дитинства здатні лише письменники, і не всі, а тільки ті, які ще змалку навчилися розуміти мову трав і птахів, усього живого, серцем і душею відчувати, сприймати те, що їх оточує. Таким був Михайло Панасович Стельмах. Інакше як би він міг дізнатись і переповісти нам, як уночі досягають суниці, котрі *«стають схожими на росу, що випала з зірок»*, як *«в саме небо врізались вітряки і намотують на свої крила сонячні нитки і час»*, а *«на сніг рожевими калюжками лягли мерехи світанкової зірниці»*?

Чарівні спогади залишилися у письменника про його дитячі роки: *«Я й досі прислухаюся до світанків! Мене й досі хвилює, як досвіт назбирує ще темні роси, визбирує з крайнеба зорі, солодко позіхаючи, бреде посеред туманів, відчиняє двері якоїсь хати-білянки, посилає дівчину по воду, а далі прочинить оті двері, за якими ночувало сонце, і посміхнеться, вдоволений своєю роботою»*.

Пригадайте, в якому творі вам уже траплялися схожі поетичні описи природи, яка оточує людину в дитинстві.

У пам'яті Михайла Стельмаха навіки закарбувалися слова його діда Дем'яна: «...і він, Шевченко, босоніж до школи ходив». Бо його самого батько носив до школи на руках – чоботи були одні на всю родину. А вчитися хлопцеві, ой, як хотілось!

А найдужче любив хлопчик Коляду та Щедрий вечір – найвеселіші зимові свята! Луною линули над Михайликовим селом щедрівки, а він думав: *«І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі, де є зорі, і добрі люди, і тихі вогники, і щедрі вечори...»* Дуже вражали батькові примовляння, в яких озивалися *«оті великі надії на хліб новий, на рій золотий, на щастя у дворі, на рогову й дрібну худобу в оборі»*. І тоді ще вірив хлопчина, що *«настане той час, коли господар на току буде зорі віяти, господиня в хаті золото прясти, а сиві срібнорогі воли потягнуть за собою срібні плуги»*.

А які щедрівки ви пам'ятаєте? Як гадаєте, які з них співали на батьківщині Михайла Стельмаха, у селі Дяківцях на Вінниччині?

А знаєте, яка знаменна подія сталася в житті майбутнього письменника? Йому довірили жати жито! *«Твій перший сніп, – сказав батько, – твій перший хліб»*. І це була така урочиста хвилина, що Михайлик щиро зізнався: *«Що не кажіть, а вже інакше почуваш себе, коли стаєш женцем!»*

Які жниварські пісні ви вже вивчали? На вашу думку, в ті часи, коли малий Михайлик уперше взяв до рук серпа, ще співали цих пісень?

Т. Яблонська. Дві копички

Ось такими були «університети» М. Стельмаха, який пізніше відтворить у своїх романах і повістях майже всю історію України в буремному ХХ столітті. А поки що він вчиться у школі, *«щоб в голові меншало полови»*. Пише свою першу п'єсу, яку похвалить учителька й інсценізують¹ у хаті-читальні. Він поки що знаходиться під крилом батьківської та материнської ласки, огорнений родинним теплом і любов'ю. Поряд з ним люди, почуття до яких збереже у серці упро-

Г. Меліхов. Письменник
М. Стельмах

¹ Інсценізувати – переінакшити літературний твір для постановки в театрі чи кіно.

довж усього життя. Спогади про дитинство зігріватимуть письменника на нескінченних кривавих дорогах Другої світової війни. Він воюватиме до того часу, поки не зітхне з полегшенням рідна земля, порятована від фашистської навали. А потім, вже в мирні роки, будучи знаним сивочолим письменником, врешті сяде до столу й оживуть під його пером ті коштовні скарби, що не розгубив у боях і зумів зберегти в душі, – найтепліші згадки про батьків, близьких людей, світлі дитячі роки і, найголовніше, мудрість, передану йому ще змалку від могутнього роду Стельмахів:

Небагато літ прожив на світі
У краю лісів, озер і трав,
Там навчився я людей любити
І чудовий світ пізнав.

ГУСИ-ЛЕБЕДИ ЛЕТЯТЬ...

(Скорочено)

Моїм батькам –
Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу
з любов'ю і зажурою

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послушали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таке таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнувся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова – обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, еднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

«Так-так-так», – притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком придивляється до неба і тріпоче єдиним крилом. Їй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: «Так-так-так».

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, деś у білому підхмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені дзвони на дзвіниці?

– От і принесли нам лебеді на крилах життя, – говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг¹, яким він донедавна вистругував шпиці.

– Життя? – дивуюсь я.

– Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнеться сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

– Діду, а які в сонця ключі? – ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

– Золоті, внучку, золоті.

– І як воно відмикає ними землю?

– А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й питає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

– Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

– Що, що, надзигльований²? – мов сіро-блакитнаві, побризкані росю безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, різок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт. У таку хвилину вся дідова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота вириваються клекіт і «ох, рятуйте мою душу», з одежі осипається де-

Михайло Стельмах
у дитячі роки

¹ Струг – інструмент, за допомогою якого стругають деревину.

² Надзигльований – непосидючий.

рев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

– Діду, а куди лебеді полетіли?

– На тихі води, на ясні зорі, – пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги¹ майструвати колеса. (...)

А чи знаєте ви, що й прізвище Стельмах означає назву древнього ремесла: стельмахи майстрували вози.

Вулиця наша насправді вузенька, ще й покарлючена. Весною, коли на її колії й зелені моріжки падає вечір, вона стає схожою то на річку, то на довжелезний міст. Тут з-за хворостяних тинів привітно здоровкаються з людьми веснянкуваті вишняки, а в них то сумують, то веселіють біленькі й блакитнаві хати. Наші вуличани, окрім хліборобства, ще мають і ремесло в руках: столярство, шевство, стельмахівство, бондарство² і мірошництво.

Серед майстрового люду найбільшої слави зажив мій дід Дем'ян, якого знав увесь повіт³. Чого тільки не вмів мій дідусь! Треба десь зробити січка́рню⁴, драча⁵, крупорушку⁶ чи керата, – співаючи, зробить, дайте тільки заліза, дерева і ввечері добру чарку монопольки⁷. А хочете вітряка, то й вітряка вибудує під самі хмари; у кузні вкує сокиру, у стельмашні злагодить воза й сани, ще й дерев'яні квіти розкидає по них.

Фото з альбому В. Школьного «Десна»

Залізо й дерево аж співали в діда, поки сила не повиходила з його рук. Міг чоловік нехитрим інструментом вирізати і просту людину, і святого. Сусіди не раз, сміючись, згадували, як на замовлення він робив нашому панові фігури апостолів Петра й Павла. Вони виходили з дерева не пісними святенниками, а могутніми молодокими бороданями, яким приємно було тримати в руках і книгу, і ключі від раю. (...)

¹ Катра́га – курінь.

² Бо́ндарство – виготовлення бочок.

³ По́віт – одиниця старовинного адміністративного поділу, сучасне – район.

⁴ Січка́рня – пристрій для різання сіна, соломи та ін.

⁵ Драч – пристрій для переробки проса на пшоно.

⁶ Крупо́рушка – пристрій у млині, де переробляють зерно на крупи.

⁷ Монопо́лька – казенна горілка.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

(...) Та є в мене, коли послухати одних, слабість, а коли повірити іншим – дурість; саме вона й завдає найбільшого клопоту та лиха. Якось я швидко, самотужки навчився читати, і вже, на свої дев'ять років, немало проковтнув добра і мотлоху, якого ще не встигли докурити в моєму селі. Читав я «Кобзаря» і «Ниву», казки і якісь без початку і кінця романи, «Задніпровську відьму, або Чорний ворон і закривавлена рука» і «Три дами й чирвовий валет»... (...)

З щедрівок, які взимку виспівувалися під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам Бог ходив, а Богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого із сьогодинішнім днем... (...)

На ярмарку за тоненьку книжечку «Три торби реготу» я віддав безсовісному крамареві аж п'ять крашанок, знайдених на вишках у кубельці отої зозулястої, що завжди норовить потаємно вивести курчат, бо дуже хотілося посміятись. Та недарма кажуть: дасть Бог купця, а дідько розгудця¹. Хтось про мій торг переказав матері, й дома за ці три торби реготу мав я аж сім смутків... Отак і дізнаєшся, що сміх і гріх живуть по сусідству. (...)

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, і тоді в блакитних очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша у світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'яний любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од

А. Коцка. Краєвид

Михайло Стельмах із матір'ю

¹ Розгудець – обманщик.

радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ноче оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем...

Забувши про мене, мати починає тихцем розмовляти з насінням, одне вихваляючи, а друге жаліючи або навіть гудячи.

– Ой гороше, гороше, чого ти минулого літа допустив до себе черву? – докоряє вона добірним горошинам. – Гляди, в цьому році не зроби такого. А ти, бобе, чому почорнів, яка журба тебе поїдом їсть?..

З двору входить дідусь, він дивиться, що робиться на столі, й посміхається:

– Почалось бабське чаклування. (...)

З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтоптаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тулиться босоногий без картузика хлопчак. Їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози...

Я й досі пам'ятаю того, хто пожалів її материнству, її дитині скибку насущного хліба. Це був багатий і богомільний чоловік, через руки якого проходили голодом пригнані катеринки, петрики, золоті імперіали¹ і срібні карбованці з великими головами дрібного царя. Я й досі пам'ятаю опасисту постать цього дукача². Він мав святовищу голову й бороду, в нього завжди добре рили поля, луги, лісові загороди – і тільки під перелогом лежала одна душа. Лише тому, що він уже помер, не називаю його імені...

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулася, шукаючи дворища, яке б не оцирилось на неї собарнею, а дитя недовірливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шії похитувалась заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю і подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою і зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчачого насіння з однієї кишені і взявся за другу. Але жінка зупинила мене.

– Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, – прихилила до мене скорбні очі, розгонисті брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз. – Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її сльози й слова, що я теж мало не заплакав із жалю...

Яким виявив себе Михайлик у ситуації із жebraчкою?

А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене!? (...)

¹ Катеринки, петрики, золоті імперіали – грошові знаки в Російській імперії.

² Дукач – тут: лихвар, здирник.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

(...) Уже сонце потроху почало визбирувати росу, коли я доїхав до Якимівської загорожі. Вона була обнесена веселим свіжообструганим воринням¹, за ним спадисто ішла під сонце висока трава. Тут червоніли хрещики дикої гвоздики, красувався перестріч² гайовий, хвалилася білими віночками ромашка і все з кимсь переморгувалась тендітна віяста метлиця³. А над травом височіли безладно розкидані черешні, яблуні, груші й напатлані кислиці. (...)

Я обернувся. Біля самого вориння з козубом⁴ у руці стояла чорнява худенька дівчинка років восьми, очі в неї карі, з краплинами роси, рум'янці темні, а губи відстовбурчилися рожевим потрісканим вузликом і чогось радіють собі. То чому й мені не посміхнутись дівчині? Я це залюбки й роблю, примруживши очі, в які натрусилося сонця.

– А я знаю, як тебе звати, – довірливо каже дівчина і двома пальцями перебирає скляне з краплинами сонця намистечко.

– Не може такого бути.

– От і може таке бути, – показує чорнява свої рідкуваті зуби.

– Звідки ж ти дізналась?

– А зимою, пам'ятаєш?.. – пирснула вона.

– Що зимою?

– Пам'ятаєш, як спускався на ночовках з горба?..

Тепер ми починаємо сміятися обоє, хоча мені не дуже приємно згадувати, чим закінчилося те спускання. Але цього вже дівчина не знає.

– Я тоді й подумала: сміливий ти!

– А чого ж, – не знаю, що сказати, хоча й приємно стає від похвали: знайшлася-таки хоч одна людина, яка не огудила мене за те спускання.

– Хочеш суніць? – простягає до мене повну козубеньку, посередині скріплену прутиком.

Хто б не хотів поласувати ягодами, але ж не личить хлопцеві брати їх у дівчинки, і я байдуже кажу:

– Ні, не хочу.

– Бери, я ще назбираю. Тут їх багато.

Тоді я збиваю в козуба вершечок і висипаю ягоди в рот.

– Правда, смачні?

– Смачні. – Нарешті пускаю самопасом у ліс коняку. – А як тебе звати?

– Любою.

– І що ти робиш тут?

– Пасіку доглядаю.

– Сама?

М. Дерегус. Околиця Обухова

¹ Вориння – жердини в огорожі.

² Перестріч – однорічна трав'яниста рослина з синюватим листям і жовтими квітками, бур'ян.

³ Метлиця – бур'ян.

⁴ Козуб – невеличкий кошик із лози.

– Сама-самісінька, – посмутніли посіверілі¹ уста дівчини, а бровенятка стали такими, наче хтось їх почав нанизувати зсередини.

– А де ж твої батьки?

– Мати дома пораються, а тато пішли на закладини хати. Напевне, пізно прийдуть за мною. (...)

Вона провела мене за вориння, ще й рукою махнула, коли я вискочив на коняку. Проїхавши трохи, я оглянувся. Люба вже стояла біля куреня і проводжала мене очима. А в цей час від дороги славно-славно обізвався пісня, і дівчинка радісно метнулася їй назустріч. З-за дерев, співаючи, з'явилася струнка жіноча постать, ось вона простягла руки, і в них із розгону влетіла Люба... А далі мене вже наздоганяли два голоси, що журились над долею соловейка, який не знайшов щастя ні в лісі на орісі, ні в долині на калині...

Чи важливою була ця зустріч для Михайлика? Чому?

Дома (...) дідусь сказав, що мій чуб пахне суніцями, а завтра, мабуть, запахне річкою.

– А чого річкою?

– Бо завтра я піду ловити рибу, то, може, й ти пристанеш до мене?

– Таки пристану! – радісно вигукнув я. (...)

– А чого, діду, в небі немає стельмахів?

– Бо там живуть одні святі.

– То й що? – пильно дивлюся, чи не підсміюються з мене. – Хіба святі не їздять один до одного в гості?

– Ні, не їздять – вони пішки ходять. (...)

На сінешньому порозі з'являється бабуса. Вона ще не знає що й до чого, але теж починає сміятися, бо ж чогось сміється її чоловік.

Я ніколи не бачив дружніших людей, як мої діди. У селянстві, та ще й у нестатках, усього доводилось мені надивитись і начутись. Але жодна крихітка житейського бруду не виповзла з двору моїх дідів, недобре слово з їхніх уст не торкнулося жодної людини.

Із незвичайної делікатності дідуся дивувались і потроху підсміювались наші вуличани. Де ж це видано так жалувати в селянстві жінку, як жалував він? Коли дідусь пізно повертався з роботи чи заробітків, то шкодував будити свою дружину, а сідав на призьбі коло її вікна й отут, припадаючи росою, засинав до ранку. За це не раз його сварила бабуня. Дід обіцяв, що більше цього не буде, і знову робив по-своєму. (...)

О. Лопухов. Проня

¹ Посіверілі – пошерхлі.

І наоралися, і насіялися, і накосилися його всі біляві сини й онуки, аж поки не взялися їх косити війни і смерть. Косили вони, не жалуючи, і залишилось тепер з усього нашого великого роду тільки двоє чоловіків... (...)

Я припадаю до подушки, і незабаром під слова молитви і воркування закоханих щось починає злегенька погойдувати нашу хату. То, певне, дрімота підійшла до неї і робить своє ділечко... Ось вона трохи розгорнула темінь, і наді мною зашелестіла росою пісня-черешня, з вечірнього куреня вийшла усміхнена Люба, а побіля нори, прислухаючись до лісу, насторожився борсук.

А далі в мій сон залітають лебеді, їх стільки, скільки може бути лише в сні. Вони підхоплюють мене на крила і летять своїм лебединим шляхом на широку долину, де вже із саком стоїть мій дідусь. (...)

Знайдіть спільні риси в описах дідусів і бабусь у «Зачарованій Десні» Олександра Довженка й у повісті Михайла Стельмаха.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

За хмарами-хмарами куталось сонце; воно зрідка опускало під краї неба імлаві просвітки, і тоді земля трималась на них, мов колиска. Навколо тихо бринів золотий півсон передосіннього степу. Здалеку, наче по блакитній воді, поволі пропливав приломлений до плуга орач, а за ним, біля самого неба, вітряки намотували на свої крила бабине літо і час...

Я і досі завжди із хвилюванням входжу в передосінню золотисту втому полів, я і досі не можу спокійно дивитися на останні, сизі від негоди, вітряки, на ці добрі душі українського степу, що віками вписували в сторінки хмар і неба нелегкий літопис хліборобської долі.

Мені іноді здається, що я теж схожий на вітряка, який основою, хрестовиною тримається чорної, репаної землі, а крилами жадає неба... (...)

Що їй думалось тоді, моїй сільській босоногій Ярославні, перед людяністю, скромністю і мудрістю якої я й досі схиляю свою, вже посивілу голову? Не знаю, як би склалась моя доля, коли біля неї не стояла б, мов благання, моя зажурена мати. Я й досі чую на своєму чолі, біля свого серця спокій і тепло її позазілюваних, потрісканих рук. Може, тому його й було так багато, що воно трималося не на поверхні, а в глибоких шпаринах материнських рук... (...)

Моя мати муром стала між мною і шевством. Вона благала, свари-

Й. Бокшай.
Осінній багрянець

лася, плакала, ночами не спала і батькові не давала спати, наполягаючи, щоб він оддав мене вчитися далі – у школу селянської молоді, що була за двадцять верст од нашого села.

– Коли б ти була трохи розумнішою, то я б тебе недотямком назвав, а тепер уже й не знаю як! – гнівався батько. – З яких статків я його вчитиму, коли таке убожество обсіло нас? Якби можна було руки віддати під заставу, віддав би до останнього пальця, а сам би пішов по ярмарках за жебрацьким хлібом.

– Ти ж сам бачиш, Панасе, як він аж тремтить за наукою. Зроби щось, Панасе!

– Хоч ти мене живцем не пилай. Що я можу зробити, коли, де не стану, на злидні наступаю.

– Тоді продай, Панасе, корову.

– Корову!? Ти що? – У хижці одразу стало тихо, бо хто не знає, що таке корова в бідній селянській сім'ї? Навіть мати примовкла...

У кого ще з героїв відомих вам творів спостерігалась така сама непогамовна прага до навчання?

Згодом батько змирився, що йому й далі доведеться вбожити – продав корівчину, а я пішов учитися... (...)

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

(...) Думки на своїх крилах несуть та й несуть мене до батька, до зустрічі з ним, а тим часом лукава коняга вже поципує траву і наміряється скинути мене.

Я зіскакую на землю, путаю Обмінну й розміркову, куди ж гайнути по гриби: в березину чи в загороду Костюків, де весною бувають сморжі, влітку – суніці, а восени – опеньки. Та опеньки в нас це не гриби, а півгриби, їх, коли вони є, і п'ятилітній малюк назбирає. Інша справа знайти боровика! Він так уміє притаїтися, що не кожний, навіть зіркоокий, побачить його. Для мене зустріч з боровиком чи більш безпечним красноголовцем, який дуже полюбляє хвалитися своєю шапкою, завжди буває несподіваною і радісною. І я не можу, як інші, одразу хапати гриба; мені треба придивитися, присісти, погомоніти з ним, а потім уже орудувати кіскою¹.

А. Янін. За грибами

Я пускаю низом пісню, а мені за дорогою грубіше обзивається луна – їй теж хочеться співати.

Ой диби, диби, диби –
Пішов дід по гриби,
Баба по опеньки.
Дід свої посушив,
Бабині сиренькі.

А чого б їй теж було не посушити? Все б мала собі що кидати взимку в борщ. Та й квашені опеньки смачні, коли їх полляти олією.

¹ Кіска – невеличкий гострий ніж.

А від пирогів з опеньками хто відмовиться! І хоч я лише з пісеньки знаю цю бабу, що полінувалась сушити опеньки, але гуджу її, несхвально похитую головою, а далі подаю голос на другі гони. І знову до мене обзивається луна. Збиваючи росу, я іду до неї, а очима так і пантрую на всі боки. Он біля пенька розпухирилась маремуха¹, червона шапка її блищить, ніби смальцем помащена, а в неї вп'ялися білі крапинки: трохи далі синіють крихкі сирожжки. Але я їх не беру, бо, поки доїдеш додому, вони перетруться на сміття.

Ой гайку, гайку,
Дай мені бабку.

І, гай, не довго думаючи, дає мені бабку. Вона примостилася під розтрісканим кореневищем берези, ніжка на ній темна, лусковита, верх сірениий, а низ оксамитно-білий ще й просвічується рожево. Але це місце не грибне. Підем далі, де небо аж ллється в лісі і струшує з них листя.

І от уже низом стало срібно-срібно, вище – золотаво, а вгорі – блакитно. Це березняк, що побратався з полохливою осичиною. Чи є вітер, чи нема його, а вона, позеленівши, тремтить і тремтить, наче холод і переляк увійшли в кожний її листок. Ось тут я вже пильную: це ж таке місце, де не тільки земля, але й дерево пахне грибами. Я присідаю навпочіпки і тихенько придивляюсь, що робиться довкола. Тут галасувати не можна, бо гриб злякається людського голосу і піде в землю. Раптом моє серце тенькнуло, опустилось трохи вниз і радісно завмерло: невдалік од отруйного стебла «воронячого ока» красовито стоять два близнюки-червоноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні зрошені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних товстеньких ніжок. (...)

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Зоря іде – долю веде.

Народ

Під осінніми високими зорями затихають оселі, і тепер стає чутнішою мова роси, напівроздязнених дерев і вчорнілих задуманих сонячників, що вже не тягнуться ні до сонця, ні до зірок.

Мене все життя ваблять і хвилюють зорі – їхня довершена і завжди нова краса, і таємнича мінливість, і дивовижні розповіді про них. Та й перші спогади мого дитинства починаються із зірок.

І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип деркача, і соняшник вогника під косарським таганком², і пофоркування невидимих коней, що зайшли в туман, і тонкий посвист дрібних чирят, що струшують зі своїх крилець росу, і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, дикі півники, та й не журяться, а цвітуть собі.

¹ Маремуха – мухомор.

² Таганок – триніжок, до якого підвішують казан над вогнищем.

Н. Онацький. Соняшники

А над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого, ще не затужавілого, зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиемусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям. От аби й нам узяти одну зірку у свою оселю...

І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я вхожу в сине крайнебо, беру з нього свою зірку

та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголів'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки.

Їх стає все більше та більше, ось вони закружляли, наче золота метелиця, я почув їхній шелест, їхню музику... і поплив, поплив на хиткому човнику по химерних ріках сну... (...)

Пригадайте химерний кораблик із повісті Віктора Близнеця «Звук павутинки». Що спільного він має з образом човника у повісті Михайла Стельмаха?

Я потягнувся до пісні, до неба, до вечірньої зорі і завмер у тому смутку і диві, що їх робив чийсь голос із моїм дитячим серцем.

Віджурилась, віддзвеніла пісня на шляху, зникли вершники вдалині, а дід, похитуючи головою, зітхнув раз і вдруге, щось тихенько сказав до себе, а потім обернувся до мене:

– Житте... Чуєш, і він, Шевченко, босоніж до школи ходив. Такий був наш латаний талан. А завтра, дитино, як доживемо дня, підстрижу тебе, візьму за руку та й підемо до школи.

– Дідусю, це насправді? – аж тьохнуло в мене серце і дрогнув голос.

– Атож: як сказав, так і зроблю!

– І книжку мені купите? – в надії прикипів я очима до дідового обличчя.

– І книжку тобі купимо, і чорнила з бузини зробимо, і на крамну сорочечку розстараємось. А потім, гляди, на чобітки розживемося, підіб'єм їх підковами, будеш іти межі люди і вибивати іскри...

– Справді? – вірю й не вірю, що стільки щастя може прийти одній людині. Я вдячно прихилиюсь до діда і між зорями мого дитинства розшукую вечірню зорю поета, що буде мені сяяти все життя...

І радість і горе ходили цієї ночі разом. (...)

Прокинувся дід на світанку з хворобою в грудях, її вже не змогли вигнати ні піч, ні парене зерно, ні добра чарка.

Через три дні спочивав у домовині. На подушці біля його голови востаннє лежали любисток, материнка й шавлія... І хоч як я плакав, як благав, щоб він підвівся, дідусь вперше в житті не послухав мене...

Недовго пережила його й дружина: тяжко засумувавши, вона злягла, а коли почула свою смертну годину, підвелася, сама вибілила стіни, помастила долівку, принесла з городу прив'ялих чорнобривців, купчаків¹ і паністки², розкидала по хаті і звеліла увечері скликати рідню.

При поганенькому, бензином заправленому, сліпаку востаннє вечеряла зі своїм родом бабуня. І хоча її думи і очі вже летіли в небо, ніхто не вірив, що вона прощається зі світом: адже і мастила, і прибирала сьогодні в хаті, і нічого, крім душі, не боліло в неї... Та, напевне, біль душі – найстрашніший біль. Через день бабуню поховали поруч з дідусем. Рідня і осінній день плакали над її могилою, а із цвинтарної груші в могилу впала грушка. Напевне, для того, щоб бабуня й на тому світі садила сади...

С. Колесніков. По господарству

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу. Поменшав світ, померхли дні мої, а ночі так тривожать, що я прокидаюсь мокрий од сліз. Мамина рука витирає їх, а голос тихо-тихо заспокоює мене:

– Не плач, Михайлику, не плач, любий... Всі люди вмирають. Он бачиш зорі? – показує мені на вікно, в яке заглядає клапоть проясненого неба. – Гарні ж, наче з казки повиходили, а теж помирають.

– Я не хочу, щоб умирили зорі, – кажу крізь плач і дивлюся, як знову на той клаптик неба злодійкувато наповзають хмари.

– Багато чого нам не хочеться, Михайлику, а життя має свою дорогу: одні покидають її, а другі виходять на неї і все сподіваються чогось кращого собі... Засни, синку.

Я засинав на материних руках, і в мої сні прибивалась хитка дорога, на яку вже не вийдуть мої діди, і в моїх снах зорі, як і осіннє листя, як і люди, падали на землю. (...)

Вчителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

– Ось тут, Михайле, будеш сидіти, – показала мені на тримісну парту. – Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам...

Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс, – нарвати ягід бузини, надерти дубової кори, а

¹ Купчак й – декоративні рослини із запашними квітами жовтого кольору.

² Паністка – інша назва квітки кручені паничі.

3. Шолтес. Село взимку

потім зварити їх з іржею, щоб на-
завтра було те чорнило, яким пи-
сали тоді. (...)

Вчився я добре, вчився б, на-
певне, ще краще, аби мав у що
взутися. Коли похолодало і пер-
ший льодок затягнув калюжки, я
мчав до школи, наче ошпарений.
Напевне, тільки це навчило так
бігати, що потім ніхто в селі не
міг перегнати мене, чим я неабияк
пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг,
усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? У хаті цього ранку
журився не тільки я, але й мої батьки. Після сніданку тато одягнув-
ся у кирею¹ з грубого саморобного сукна і сказав:

– Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, – він
узяв мене на руки, вгорнув полами киреї, а на голову надів заячу шапку.

– Як же йому, горопасі, без чобіт? – болісно скривилася мати.

– Дарма, – заспокоїв її батько. – Тепер такий час, що не чоботи
головне.

– А що?

– Тепер головне – свіжа сорочка і чиста совість, – посміхнувся бать-
ко. – Правда, Михайлику?

– Правда, – щільно притуляюсь до тата, і ми обоє під зітхання матері
покинули оселю.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе в школу сина,
деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з
жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене у школу, а після уроків зно-
ву загортав у кирею і ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і
вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку найкращу одіж довелося
мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: кирею мого
батька. І коли іноді у творах чи п'єсах я зустрічаю слово «кирея» – до
мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства. (...)

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

(...) А я взявся писати п'єсу. Напевне, прочитавши ці слова, не один
читач поведе правим чи лівим плечем і засумнівається: чому саме
п'єсу, а не вірші? На все, як сказав один філософ, є свої причини. Були
вони й на п'єсу. (...)

Поки я так розмірковував над особливостями жанрів, у хаті все
світлішало й світлішало. Ось уже й сонце золотою пучкою постукало в
моє вікно, а за вікном на тепло заворкували голуби. Пора й до школи. (...)

А ми з Любою, узявшись за руки, йдемо до школи, ідемо по тих
свіжих коліях, що залишилися на березневій дорозі.

¹ Кире́я – верхній довгий суконний одяг із відлогою.

І враз угорі над моїм смутком обізвались бентежні звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо із них вилітають лебеді й натрушують на хати, на землю і в душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

А лебеді летять... над моїм дитинством... над моїм життям!..

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Автобіографічний (від грецьких слів «життя» і «пишу») твір – це авторська оповідь про самого себе, власне життя або якийсь його період, побудована на спогадах (своїх чи інших людей). Близький до автобіографічного жанр мемуарної літератури, коли оповідь ведеться не лише про оповідача, а й про визначні події, свідком яких він був. Серед творів, які ви вивчали, автобіографічними можна вважати деякі поезії Тараса Шевченка, повість О. Довженка «Зачарована Десна» та інші.

Символ (з грецької – «умовний знак», «натяк») – це умовне позначення предмета, поняття, явища іншим предметом, поняттям, явищем на основі подібності і з метою стисло і яскраво передати суть чогось або певну ідею. Певний образ стає символом, якщо він часто повторюється для означення того самого явища (наприклад, хліб і сіль у повісті М. Стельмаха стали символом гостинності, рідного дому).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Коли жив Михайло Стельмах? Які події з його життя здаються вам найважливішими?
2. Назвіть головних і другорядних героїв повісті «Гуси-лебеді летять...».
3. Доберіть правильне закінчення до висловлювання: «Михайло Стельмах змальовує своїх рідних...»:
  - а) як зовсім чужих і байдужих для нього людей;
  - б) як найдорожчих, найрідніших, найближчих людей;
  - в) як недосяжних і лише здалеку обожнюваних людей.
4. Від імені кого ведеться розповідь? Чи характерно це для автобіографічної повісті?
5. Які образи, пов'язані з описами природи, вам найбільше запам'ятались?
6. Доберіть із наведених нижче ті характеристики Михайлика, які ви вважаєте відповідними: добрий, кмітливий, заздрісний, щирий, забіякуватий, ледачий, веселий, розумний, чесний, базіка, байдужий, чулий, брехливий, талановитий, хоробрий. Випишіть у зошит обрані вами характеристики. До них доберіть по 1–2 речення з тексту на підтвердження своєї думки і також запишіть.

Багатознайко

1. Ви ознайомились із фрагментами повісті і деякими епізодами життєпису письменника. Що в них можна віднайти спільного?
2. Напишіть письмовий переказ уривка повісті, який вам найбільше сподобався.
3. Перекажіть історію дитячого життя Михайлика від імені будь-кого з інших героїв (батька, матері, бабусі, дідуся).
4. В яких фрагментах повісті розповідається про пісню? Яку роль відігравала пісня в житті маленького Михайлика?
5. Запишіть у зошит перелік образів, що викликали в уяві хлопчика гуси-лебеді. Які художні засоби використовує письменник для їх створення?
6. Складіть цитатний план характеристики образу Михайлика.

Всезнайко

1. Визначіть провідну ідею повісті «Гуси-лебеді летять...».
2. Які епізоди твору свідчать про глибоке розуміння хлопчиком краси навколишньої природи? Перекажіть ці епізоди і прокоментуйте.
3. Яке значення мали для хлопчика стосунки з рідними? Які риси прищеплювали йому в родині?
4. Про які звичаї і традиції української родини ви дізналися з твору? Чи у вашій родині їх дотримуються? Можливо, ви зможете розповісти про якісь інші, характерні для вашого краю?
5. В яких епізодах твору змальовано переживання, а в яких – роздуми маленького героя? Що є здебільшого предметом його переживань, а про що він постійно розмірковує?
6. На кого з маленьких героїв прочитаних вами творів (і не лише української літератури) схожий Михайлик? Чим саме?

Ерудит

1. Визначіть основні риси твору, які дозволяють вважати його автобіографічною повістю.
2. Які риси маленького героя, на ваш погляд, свідчать про те, що він згодом став талановитим і визнаним письменником?
3. У чому полягає символічність образу гусей-лебедів? Які ще образи-символи ви зустріли на сторінках повісті?
4. Проаналізуйте спільні і відмінні риси повістей О. Довженка «Зачарована Десна» і М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...».
5. Знайдіть елементи фольклору в прочитаних вами уривках. Прокоментуйте їх, використовуючи знання, набуті також і в попередніх класах.
6. Визначіть провідні художні засоби, використані автором повісті. Проаналізуйте, в яких епізодах автор надає перевагу тим чи тим тропам. З чим це пов'язано? Які художні прийоми справили на вас найбільше враження?

**«Стою перед вами, зачарований
людською красою...»**

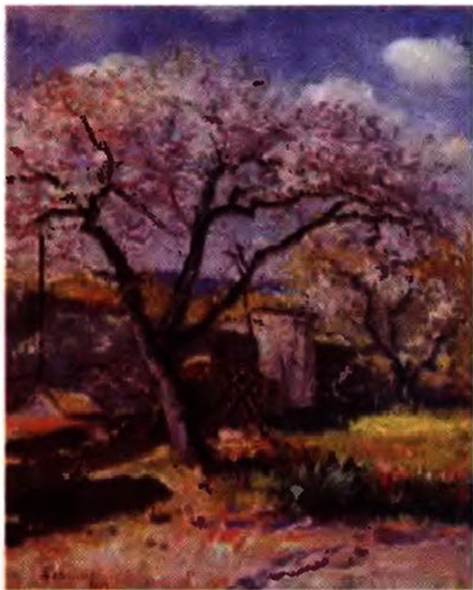
Ви звернули увагу, що повість має надзвичайно поетичне обрамлення – картину багатозвучної весни із лебединою піснею у високім небі.

Це немовби завершене полотно, досконала розповідь про найпотамніше, сокровенне. І хоч «Гуси-лебеді летять...» має продовження – ще одну повість, «Щедрий вечір», але кожна з них – цілком особня мелодія життя Михайла Стельмаха.

Початок твору вже налаштовує нас на ліричний лад. Це поетичний заспів, що пронизує символом гусей-лебедів весь сюжет. Одразу звертаєш увагу на те, що хлопчик бачить світ по-особливому, знаходить якісь незвичайні слова та образи, щоб передати його красу, бо ця дитяча душа відкрита поезії навколишнього буття.

Як ви думаєте, у чому загадка, як її розгадати? Давайте спробуємо разом!

Й. Бокшай. Травень

Зверніть увагу, маленький Михайлик немовби персоніфікує, оживлює все, що його оточує. Навіть вітряки схожі в нього на казкових велетнів, що мандрують світом, створюючи таємне, їм одним відоме, чаклунство. А ще вони намотують на крила бабине літо, даруючи всім людям залишки тепла і сонця. Хлопчик живе у світі народних звичаїв і традицій, знає таїну великодніх крашанок, дивонасіння, з якого виростають здоровенні гарбузи, аби лишень матуся над ним почарувала! Спробуйте подивитись на світ очима Михайлика, вловити неповторні запахи весни й літа, почути *«бентежні звуки далеких дзвонів»*, *«віщу скрипку»*, *«срібний передзвін»*. Спробуйте, як і він, відпустити свою душу, щоб підняли її на крила лебеді і забрали в *«нерозгадану далину»*! Повірте, вам так само *«хороше, і дивно, і радісно»* стане *«в цьому світі»*!

Пригадайте поезії Б.-І. Антонича. А як йому вдалося «оживлювати» природу? Що спільного у його творах із повістю М. Стельмаха?

Народні пісні ще з дитинства так запали в душу письменника, що молодий Михайло Стельмах, учителюючи у школах Поділля та Київщини, зібрав тисячі народних пісень, записавши не лише тексти, а й мелодії. Ось що він говорив: *«Лірична пісня – це душа народу, це безмежне поле, засіяне зернами історії і завітчане людськими надіями, це незміряна, воістину народна любов до своєї дідици і ненависть до її ворогів, це достойна людська гідність і людське страждання, це стихійний блиск селянської коси над одичалою панською головою і*

квиління чайки-небоги над тяжким шляхом життя, це чисті пориви до щастя і чиста сльозина на віях дівочих, це муки матерів на чужій землі і цнотлива вечірня усмішка на устах нареченої. Приторкаючись до ліричної пісні, ми входимо в безмірний світ народного життя.

Прокоментуйте слова письменника, використавши свої знання із фольклору.

Українська лірична пісня, виплекана історією і побутом, супроводить людей-трудівників – своїх творців і хранителів протягом всього їхнього віку».

Зверніть увагу, наскільки життєвою виглядає повість «Гуси-лебеді летять...» вже завдяки своїй композиції! Адже в ній немає чіткого сюжетного стрижня, а події натомість розгортаються довільним плином, немовби саме життя. Відтак і образ Михайлика розкривається різними способами: і завдяки самохарактеристиці, і через розповіді інших героїв про поведінку, вчинки, характер хлопчика, а також – у його ставленні до природи, яка є для дитини храмом, сповненим глибокої таїни і чарівливості.

Знайдіть у творі відповідні уривки, в яких автор наводить самохарактеристику персонажа, характеристику його іншими героями.

Серед улюблених художніх засобів письменника – метафора, порівняння, вибагливі епітети. Усе це створює неповторну образну в'язь повісті, вона сприймається як пісня, що полонить уяву читача. А прислів'я, приказки, афористичні вислови, що вільно ллються з уст дідуся й бабусі, тата й мамі! Кому б не хотілося зростати в такій поетичній атмосфері!

«Гуси-лебеді летять...» – це історія сонячного дитинства, з якого бере початок потужний талант письменника, коли він вчиться дружити, дорослішає, зустрічаючись не лише з радістю, а й з горем. Ми знайомимося з найкращою подругою Михайлика – Любою, яка так само тонко

Чи таким, як на картині, ви уявляєте село, змальоване в повісті «Гуси-лебеді летять...»?

С. Васильківський. Околиця села

відчуває природу і не по-дитячому мудра. Ми помічаємо, з якою великою любов'ю згадує Стельмах своїх рідних – маму, тата, бабусю, дідуса. Колись він сказав, що є люди, *«на яких недарма падало сонце»*. Саме їхній світлий пам'яті присвячена повість Михайла Панасовича...

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

У кожного вони свої, спогади дитинства, у кожного – власна історія змушнення. Проте, де і як би не зростала людина, для неї це завжди час незабутніх відкриттів і захоплень, сповнений фантазіями й мріями, хоч трішки, та ідеалізований. Там, у дитинстві – витoki сподівань і звершень дорослого життя.

Російська письменниця Валентина Осєєва написала цікавий твір, багато в чому автобіографічний, про дівчинку Дінку. Місцем дії вона обрала Україну, почасти – й Київ. Зверніть увагу, як багато спільного у сільського хлопчини Михайлика і дівчинки з родини російських інтелігентів Дінки:

«А в Дінчиному житті сталося справжнє диво. Вона раптом відчула себе господинею всіх лісів, полів і річок. І не лише лісів і полів, але й двох сіл, між якими в лісовій гущавині притулилась біленька хатинка. Незліченні скарби ховались у лісах для Дінки... Солодка дика малина, припечені сонцем ягоди суниці, грайливі шапки лисичок, вкриті білою плівкою, молочні маслоки, сповнені власної гідності білі гриби на товстих ніжках... А птахи, білки, зайчики, а калина, всипана червоними намистинами!.. У Дінки спершу розбігались очі, і, зупинившись серед заростей малини, вона розводила руками і співала.

Сховавши обличчя у букет польових гвоздик, вона мчала стежиною через луки до вузької, покрученої річечки... У буйній траві на вологих луках поважно походжали чорногузи. Їхні довгі дзьоби майстерно виловлювали собі на обід неуважних жаб.

Побачивши дівчинку, що бігла стежкою, чорногузи спроквола ляскали крилами і, склавши, як дві палички ноги, перелітали на інше місце...»

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Знайдіть у домашніх чи бібліотечних мистецьких альбомах картини видатних українських художників, на яких зображені пейзажі, що могли б стати ілюстраціями до повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...». Влаштуйте їхнє обговорення, зачитуючи відповідні уривки з тексту. Визначте найбільш вдало підібраний малюнок і напишіть короткий твір-опис про нього, за початок взявши відповідну цитату з повісті.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Із запропонованих слів знайдіть потрібні і заповніть ними пробіли у тексті. Переможцем вважатиметься той, хто першим виконає завдання.

(Блискавки, хліб, увечері, ранку, оремо, батька, борозну, зайця).

«Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались ... додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од .... Це був найкращий ... мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу ...? І досі з глибини років озивається голос мого ..., який одного прихмареного ... поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: “Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, ... падають перед нами і за нами, а ми собі ... та й оремо поле”».

ГРИГІР ТЮТЮННИК

(1931–1980)

**«З його біографії народжувалися
біографії його героїв...»**

Григор Тютюнник

*Мало – бачити. Мало –
розуміти. Треба любити.
Немає загадки таланту.
Є вічна загадка любові.*

Григор Тютюнник

Навчився він за своє життя цінувати ті речі, котрі ми зазвичай не помічаємо і сприймаємо як належне: хліб – бо голодомор в Україні на багатьох людських долях поставив своє тавро; чисте небо – бо добре пам'ятав, як розтинали його шуліки-літаки з чорними хрестами на крилах; а ще – мир, любов, материнську ласку, рідну мову. І, звичайно, свою батьківщину – маленьке село Шилівка на Полтавщині, де стояла *«Хата наша, батьківська й дідівська, старовинна... над шляхом, що веде з Полтави до Гадяча. Стояла при самій греблі – вся у вербах, берестах, жовтій акації та бузині. Одразу ж за глухою стіною мало не від призьби й до самої річки лежав родючий низовий сінокіс...»* Саме звідти пішов у життя Григор Михайлович.

Дуже непростим був шлях Григора Тютюнника до своєї першої книги і до своїх читачів.

Уявіть собі: простує спопеленою окупованою Україною одинадцятилітнє хлоп'я, у торбі в якого – лише кілька сухарів, перепічка і слоїк¹ з медом. І так цілих два тижні – із голодного Донбасу, де мешкав у тітки, на Полтавщину, до матері. Хочете дізнатись, як доводилося малому старцювати, гартувати характер, за яким потім його, вже дорослого, пізнаватимуть друзі? Про це все – у повісті «Климко», де Григор Тютюнник описав свої враження від тої подорожі.

І то була, на жаль, не перша з недитячих трагедій у його ще дитячому житті. Скільки їх повинно було перекряти серце малого хлопчика, запектись гірким боєм, щоб потім постати перед людьми у відвертих і щирх оповіданнях!

Ще у півтора року Григор *«перестав ходити (вже вміючи це робити), сміятись й балакати перестав»*. Опухла вся родина, помер дід – життя починалось із найжорстокішого злочину проти всього укра-

**У попередніх класах
ви вже ознайомилися
із життям і творчістю
Григора Тютюнника.
Що пам'ятаєте про
нього? Що зрозуміли
з його оповідання «Ди-
вак»? Можливо зараз,
коли ви постаршали,
інакше оцінюєте цей
вір.**

¹ Слоїк – невеличка посудина зі скла чи глини.

їнського народу, з улаштованого злочинною сталінською владою голодомору.

Ледве зіп'явшись на ноги після страшної моровиці, втратив хлопчина батьків. Коли ви подорослішаєте, прочитаєте оповідання «Три зозулі з поклоном» – про те, як загубився у «Сибіру неісходимому» репресований тато майбутнього письменника, звинувачений тою ж таки владою у неіснуючих «політичних» злочинах.

Але всі біди, що випали на долю Тютюнника в дитинстві, лише зміцнили його характер.

Пригадайте, дитинство кого з письменників також було обпалене війною. Хто так само боляче переживав цей період в історії України?

Про що ж писав Григорій Тютюнник? Він сам зізнавався: *«Ніколи не працював над темою. Завжди працюю над почуттями, що живуть навколо мене і в мені»*. А які ж почуття переповнювали його? Прислухайтеся до слів письменника: *«... ідеалом для мене завжди були і залишаються доброта, самовідданість і милосердя людської душі в найрізноманітніших проявах»*.

Отаким він був, Григорій Тютюнник. Письменник, про якого писав класик української літератури Олесь Гончар: *«Григорій Тютюнник прийшов до читачів своїх чесно, надійно, надовго. Прийшов, щоб не розлучатись»*.

КЛИМКО

(Скорочено)

РОЗДІЛ І

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, – без жайвороння, без легких із позолотою хмарок по обрію, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під поли діжурчини, щоб зогрілися, й онімілою тремтячою рукою дужче розгорнув соломі напрооти очей. Він спав під скиртою. (...)

Уночі йому снилася велика згряя жовтих воронів із жовтими горобцями впереміш. А то була не згряя і не химера опівнічна – то був вихор з великого кленового та дрібного вишневого листя, що знявся над висілком, коли Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад. Та листяна згряя стовпом стала у піднебесся, вище й вище, а там здрібніла, розсипалася і зникла геть з очей.

Де те листя потім сіло? Чи, може, воно ще й досі кружляє?..

Климко звівся на лікоть, щоб краще була видно шлях, яким йому йти далі, і його затрусило так, що аж зуби зацокотіли від терпкого застояного холоду в усьому тілі.

«Нічого, – подумав. – Пробіжуся з гори – зогріюся».

У степу було тихо. Блищали од сонця стерні й ковила понад шляхом, сріблилася важка, обвішана разочками роси павутина. Вдалині, між телеграфними стовпами й некрутими пагорбами, мріли рожеві, мов спалахи багать, крейдяні гори. Десь там, біля тих гір, чув од людей Климко, було велике місто Слов'янськ, а поміж горами, просто на землі, лежала брилами сіль, – бери скільки здужаєш. Іще чув Климко, що за склянку солі можна виміняти всякого добра: мисочку чи й дві кукурудзи, відерце картоплі чи й хліба справжнього.

Климко йшов босий, у куцях штанчатах, старій матросці, що була колись голубою, а тепер стала сіра, та ще в дядьковій Кириловій діжурці. Тій діжурці, як казав дядько, було «сто літ», і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давньої мазути. Не брали її ні дощі, ні сніг, ані сонце. Пахла діжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонці, пахла ще дужче і пекла плечі та спину. (...)

Климко витер холодними брудними пальцями очі й сів у своєму солом'яному кублі. (...)

А невдовзі понад телеграфними стовпами замаячив довгий німецький обоз. (...)

Климко на всяк випадок глибше врівся у своє кубло, а солдат незграбно сплигнув з хури, озирнувся на сонце, червоно блиснувши окулярами, і рушив до скирти. Але, ступивши кілька кроків, вернувся назад і прихопив карабін.

Він ішов помалу, як гайворон. Климко добре бачив крізь солому неголене зморшкувате обличчя, товсту обвислу нижню губу і високо підняте плече з карабіном на реміняці. Він був уже підтоптаний, цей солдат, і, певне, йшов до скирти, щоб набрати соломи під своє утле тіло. Климко зрозумів це, коли дядько приставив до скирти карабін і спробував смикати солому, щось бурмочучи. Потім побачив купку вже настиганої – Климкове кубло – і пішов до неї. Климко завмер, не знаючи, що йому робити: схопитися, крикнути, ворухнутися?.. І коли солдат заніс твердий чорний черевик, щоб скинути зрошений верхняк з Климкового схову, він, уже нічого не думаючи й нічого не бачачи перед собою, крім блискучої підкови на підборі, схопився на коліна, – брудний, нестрижений, в остюках. Солдат на мить заляк з піднятою ногою, потім тоненько вискnuв і одплигнув убік. Він ухопив карабін і наставив його далеко перед себе на Климка. Климко німо дивився в маленьку чорну дучку карабінного дула – воно тремтіло, націлене йому в перенісся, – потім розціпив кулачки й показав солдатові худі сині долоні.

Ілюстрація із книжки
«Три повісті про війну»

– Не бійтеся, дядьку, – сказав, затинаячись від холоду. – Бачте, в мене ж нічого в руках немає.

Той по-волячому сапнув носом і голосно зітхнув, проте карабіна не опустив.

– Немає, кажу, – Климко ще раз показав долоні й навіть розчепірів.

– О-у, – сказав солдат, звівши над окулярами рідкі миршаві брови, і засміявся. Спершу дрібненько, по-баб'ячому, потім зареготав так лунко, що сині птиці ракші знялися зі стовпів над шляхом і перелетіли далі. А Климко дивився з навколішок у роззявлений його рот з підковою прокурених зубів угорі і теж пробував засміятися, але виходила гикавка.

Заспокоївшись остаточно, солдат протер пальцем очі під скельцями окулярів і спитав:

– Кто ти єсть?

Климко мовчав, здивувавшись не німецькій вимові солдата. Тоді солдат затис карабін між коліними і, загинаючи пальці на звільненій руці, став перелічувати:

– Іван, Александр, Петер...

– Ні, – сказав Климко. – Мене звати Клим.

– О-у, Клім Ворошілоф! – реготнув солдат. – Клім! Розумем... Тут єсть твой дом?

– Ні, – похитав головою Климко. – Я тут тільки ночував. Дому в мене ніде нема.

– Так, – сказав солдат і заджеркотів щось швидко-швидко. Він говорив довго, тицькав у Климка пальцем, як наганом: «Пуф! Пуф!» – і кілька разів повторив слово «партизан». Аж тоді Климко зрозумів, що цей солдат, який, очевидно, був чехом, боїться якихось партизанів і мало не застрелив його, Климка, зненацька,

– Я йду по сіль, отуди, – Климко показав на білі гори. – Мені треба солі, – і потрусив собі з пучки на долоню. – Солі.

– А-а, соль! Розумем... Хлеб-соль!..

Він оглянув Климкові ноги, обсіпані курятами, брудні побуряковілі од холоду, велів зачекати й пішов на шлях до хури. (...)

Чех повернувся вже без карабіна, тримаючи в руках пакунок із вицвілої плац-палатки в рудих та зелених плямах, і подав його Климкові.

Затим набрав оберемок соломи, ще раз оглянувся на Климка, похитав головою: «Война, война... Плохо...» – і пішов до коней, згорблений, у важких, не про старечу ногу, ботинках.

Підвода рушила шляхом навздогін за обозом, що був уже далеко, і незабаром скотилася у виярок.

Климко розгорнув пакунок. У ньому лежала пачка сухих – вони торохтіли – зеленкуватих галет у прозорому лопотючому папері і кругла чорна коробочка солі – може, зо жменю. Климко розірвав папір, дістав одну галету, надкусив і почав швидко жувати. У роті зробилося терпко і холодно. Під ложечкою млосно засав голод. Климко понюхав галету і враз перестав жувати: вона пахла м'ятно і ладанно, як сухі квіти в головах у дядька Кирила. Голод враз улігся, зник, від нього лишилася тільки тупа різь у животі.

Климко підвівся, прикидав галети соломкою і швидко, з плащ-палаткою та сіллю під пахвою, пішов до шляху, сколюючи ноги холодною од роси стернею. Він одійшов був уже далеченько, потім підбігцем вернувся до скирти, одрив у соломі галети й загорнув у плащ-палатку. «Мо', за них солі дадуть або ще чогось», – подумав. (...)

Які почуття пережив хлопчик під час спілкування зі старим солдатом? Про що свідчить ця сцена?

РОЗДІЛ II

Климко йшов уже восьму добу.

Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пухка пилюга на дорозі гріла босі ноги, в кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів із білого хліба і чимала торба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскотав ковил-траву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки ящірки шастають поміж травкою та теплим камінням на голих пагорбках. (...)

...Сонце стало вже височенько і пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпили подошви і зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав. (...)

Найдужче боліли ноги зранку після ночівлі. Але Климко вже знав, що бити їх не слід, а треба легенько розтерти, поляскати долонями і перші кілька кілометрів іти помаленьку. Далі вони вже не боліли, йшли собі слухняно, тільки німо дзвеніли кожною жилочкою.

Климко підкинув у багаття картоплиння, роздмухав жарок і довго одігрівав ступні, час від часу дотуляючи їх просто до полум'я. Нагріє, потре добренько обома руками і знову суне до полум'я. Аж доки вигнав зашпори. Потім узяв палицю, котрою розворушував багаття, і пішов по картоплинню, розкопуючи неку лунку за лункою. (...)

До обіду Климко накопав п'ятдесят сім картоплин – великих, менших і зовсім дрібних. Дванадцять, найдрібніших, він спік. Їв помаленьку, вмочуючи в коробочку із сіллю: помаленьку – щоб довше, та й живіт не заболить. А то глоду он переїв – і знудило. Потроху треба було...

На дорогу він ще раз добре одігрів ноги, закинув за плечі торбину з картоплею і рушив далі через вибалок: може, де вода трапиться. По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку травицю, що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя. Климко став навколішки, припав до води – холодна

Й. Бокшай. Осінь

та добра! – тоді вмився і втерся галстуком од матроски. А вгорі над струмком дрімала жовто-зелена тиша осені й наче уві сні ронила листя. Було так м'яко і затишно в цьому вибалку над співучою поміж

Про які риси Климка свідчить його подорож?

камінням водою, що Климко не одразу підвівся з колін, а стояв і стояв... (...)

РОЗДІЛ III

То була не копичка, а старий курінь на баштанищі із прив'ялим уже огудинням та дрібною, із яблука завбільшки, пізньою зав'яззю кавунчат. Климко розбивав їх об коліно і смакував блідо-рожеву холодну серединку: ба, не встигло ще й сонце заховатися, а земля вже холодне. Осінь... (...)

Того задушливого від полум'я і диму серпневого дня, коли згоріла станція, Климко знайшов собі притулок у невеличкій кімнатині на шахтній сортувальні, де була колись вагова¹. Товсті кам'яні стіни вагової і зовні, й зсередини були густо вкриті чорною кіптявою: зовні від вугільної куряви й штибу², що лежав тут-таки, одразу за ваговою, високими кучугурами; зсередини – від диму з круглої чавунної трубки-«буржуйки», що виходила іржавою трубою надвір через бляшану шибку у вікні. Ще у ваговій стояв старий конторський стіл, за яким сидів колись вагар і важив вагони з вугіллям; стіл ряхтів од великих і малих чорнильних плям.

Ілюстрація із книжки
«Три повісті про війну»

Климко переніс із гуртового барачного погребу ті запаси, що вони мали з дядьком про осінь: шестеро відер дрібної картоплі-«розовки», два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин – і зажив у ваговій самотині. А втім, він рідко коли залишався наодинці в закіптюжених стінах, бо в нього частенько, – бувало, що й до ночі, – засиджувалося шкільне хлоп'яче товариство – бідові непосидючі висілкові хлоп'яки. А Зульфат Гарєєв, онук дідуся Гарєєва із хлібопекарні, той і ночувати мало не щодня зостався. Хлопцям до вподоби було в низенькій кам'яній Климковій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка – ніби на Робінзоновому острові... Повсідаються долі, сплівши ноги

¹ Вагова – приміщення для зважування вантажів.

² Штиб – дрібне або подрібнене кам'яне вугілля.

по-турецьки, і гомонять – без світла, серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору чавунної «буржуйки». Або ж умовкнуть нараз усі не змовляючись і слухають, слухають далекий гуркіт нічного бою. (...)

А через півмісяця – сталося те зранку – після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висілку за курми, стріляли по них із карабінів та автоматів і лементували, як цигани. (До їхнього приходу ні Климко, ні Зульфат не знали, що кури можуть літати незгірш за всяку птицю, тільки невисоко.) Поївши курей, італійці гуртами, найменше по двоє-троє, пхалися від двору до двору і шукали собі їжу за гроші.

– Марка, марка!.. – вигукували вони.

Ніхто у висілку не розумів, що те означає, і ті, у кого завалилися марки для конвертів, виносили їх італійцям. Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі. (...)

Тоді італійці кинулися грабувати і брали не тільки їжу, а й одяг, де краший.

Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми і пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й «кіровські» годинники на вузьких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: «Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі...»

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще недавно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Климко із Зульфатом зайшли на базар. Може, вони й не завернули б туди – надивилися вже на змучених голодом людей з якоюсь дитячою жалібною надією в очах, – якби там не зчинився гвалт.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода, її оточили з обох боків і кричали, піднімаючи над головою у кого що було:

– Візьми в мене! Новісіньке, подивися!..

На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородатий дядько і гув примирливо, перемацуючи очима товари:

– Тихо, тихо... Що мені треба – все візьму. Сам виберу. Тільки тихо, громадяни! Ша! Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встюжу. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Борошно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

Натовп ізнову загув, заколихався.

– Були б оце наші шахтарики, вони б тебе вдягли і взули, ще й підперезали б... – неголосно мовила якась жінка. В руках у неї було приношене дитяче пальтечко.

Бородань почув її, знайшов кам'яними очима в натовпі і сказав:

– А ти вобше можеш тут не стоять. Вобше не підходь, бо я в тебе й золота не візьму, хоч би в тебе воно й було. Їх пожалій, привези, а вони ще й зубами скреготять...

На жінку несердито зацитькали, ніби просили її мовчати.

І тут Климко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою і Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом з немовлям трояндову, мов сто троянд, сукню. Климко бачив Наталю Миколаївну в цій сукні лише двічі на рік: першого вересня і в останній день занять. Наталя Миколаївна щоразу так хвилювалася, зустрічаючи їх, своїх учнів, а чи проводжаючи на канікули, що троянди із трояндової сукні зацвітали в неї й на щоках. (...)

– Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася і випустила з рук трояндову сукню. Климко з Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись.

– Климко?.. Зульфат?.. Ой, як ви мене злякали... – І осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає і не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок...

– Ей ти, молодице! – гукнув бородань. – З червоним платтям. Підходь, я беру твій товар.

Наталя Миколаївна повільно обернулася до нього і сказала тихо, але так, що всі в натовпі почули і оглянулися:

– Ні-ні. В а м я його не проміняю... нізащо...

Бородань примружив кам'яні очі і, перекосивши рота, сказав:

– Поду-умаєш, яка цяця... Ва-ам! Ну, тоді пухни з голоду! – Видно, сукня йому подобалася.

– Ходімте, хлопчики, проведете мене трошки, – сказала Наталя Миколаївна до Климка і Зульфата.

Вони пішли геть від базару. А бородань перепитав у когось із натовпу:

– Хто вона? Вчительша? – І погукав: – Ей ти, вчи-тельша!.. Горда! Іди сю...

Він не встиг доказати, хутко присів на возі й затулив голову руками. Каменюка пролетіла понад ним і вдарилася об стіну аптеки. Натовп одсахнувся від воза, всі злякано дивилися на Наталю Миколаївну та хлопців, а Зульфат тремтів і кричав:

– Я вб'ю його! Таких треба вбити! – Він ухопив грудку породи, прищулив очі й замахнувся вдруге...

– Не смій, Зульфате! – звеліла Наталя Миколаївна, а Климко перехопив товаришеву руку і сказав:

– Не треба, Зуль, а то ще свого когось улучиш. (...)

– Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий. – Вона тихо, лагідно засміялася, і хлопці, мовби вони ждали знаку, теж заусміхалися. Тоді Климко нерішуче спитав:

– А можна, ми подивимось на вашого маленького?

– Маленьку... – На щоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. – Її звати Оля. – Вона трохи підняла

косинчик бузкової сповивачки, і Климко із Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно заплющені повіки, що здригалися від сонця, а губенята, не червоні, а синюваті, ожинові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

– Зараз, зараз... – промовила до личка Наталя Миколаївна.

Хлопці не зрозуміли, що означало те «зараз», лиш усміхалися: «Олю, О-олю!» – і причмокували губами.

– Де ти живеш тепер, Климку? – Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі. – Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

– Ми зараз удвох із Зульфатом, – сказав Климко. – Додому до нього, правда, навідуємося щодня – води наносимо, вугілля навибираємо під териконом¹... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля... – Климко презирнувся із Зульфатом. Той на мить заплющився, тоді швидко закивав головою. – Наталю Миколаївно... – Климко зупинився і подав учительці її трояндову сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки. – Не треба вам нічого промінювати, а переходьте – це ми вас із Зульфатом удвох просимо, – переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо... (...)

– Спасибі, – тихо мовила Наталя Миколаївна до хлопців і додала ще тихіше: – Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива... (...)

– Знаєш, що я придумав, Зульф, – збуджено сказав Климко. – Я піду по сіль.

Зульфат зупинився.

– Куди?

– У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі казав: «Сіль слов'янська, біла»? А це ж недалеко. Дядя Кирило туди часто ешелони водив. Уранці поїхав – увечері вже дома... – І зашепотів квапливо, щоб Зульфат не перебив його: – Що, що в нас картоплі є трохи та сала? Цього хоч би на два місяці хватило. А скоро зима. Зараз, коли тепло, треба йти. Харчів наміняємо по дорозі назад, молока, може...

– Сам не підеш, – уперто сказав Зульфат. – Я теж з тобою.

– А по молоку в Лобовку? А дома, з малими хто буде, з дідусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому... (...)

Климко тихо підсипав у «буржуйку» вугілля (він і вночі вставав підсипати, як звук те робити, ще живучи в бараці з дядьком Кирилом), узяв чистий зошит, олівець і написав:

«Наталю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим». (...)

¹ Терикон – штучний насип із відпрацьованої породи.

Чому таким важким було життя людей на окупованій території? Як по-вашому, друзі Климко й Зульфат поставились так до Наталі Миколаївни лише тому, що вона була їхньою вчителькою? Чи вони вчинили б так само стосовно будь-якої людини, що потребує допомоги?

РОЗДІЛ IV

Він устав разом із сонцем. Довго кашляв, сидячи в солом'яній постелі й туго обіпнувшись рябою плащ-палаткою. Тіло йому охопила гаряча млюсть, в очах плавали жовті плями, і від того здавалося, що й надворі теж жовто.

«Ще захворію», – подумав Климко. І злякався: що тоді? Були б оце сірники або хоч кресало, розпалив би солом'яне вогнище, зогрівся, картоплі напик. Може, після гарячого й полегшало б. Хоч їсти йому не хотілося.

Дістав з торби галети, подержав у руках – просто так, аби знати, що вони є, – і поклав назад. «Хай, пригодяться». І знову тяжко закашлявся.

В очах бриніли сльози, бриніла сиза роса на бур'янах та кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями і затис між коліними.

«Треба швидше йти. Там хоч люди».

Климко підвівся – ноги одразу загули і налилися гарячим, – похитнувся, але не впав і не сів знову, а, тримаючись обома руками за куренів дашок, виступив на двір. Земля була холодна. Сяло сонце, гралося з росю у блискітки – хто кого переблищить – і зовсім не гріло. З рота йшла крута пара. Климко й кашляв парюю, і тремтів, тримаючись руками за курінь. Ні, по такій холоднющій землі далеко не зайдеш, хоча й близько вже: оно воно, місто, і за ним гори з рожевими вершечками – рукою наче дістав би.

Климко повернувся до куреня, узяв плащ-палатку і, зціпивши од напруги зуби, одірвав од неї чималий клапоть. Потім розірвав його ще навпіл – і вийшло дві онучі.

«Однаково холодно буде, як намокнуть», – подумав Климко.

Навибирав, де цілішої, сухої соломи, поробив товстенькі устілки і примірів їх до ступні, щоб ні великі були, ні малі. Потім туго обмотав ноги разом з устілками плащ-палатяними клаптями і позав'язував кінці вище кісточок. Підвівся, обійшов довкола куреня – ступалося у новій взувачці легко і м'яко – і сказав сам собі, як дід Гарєєв:

– Можна жити! (...)

Климко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим німічним голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела:

– Прийшла німеч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая німеч. Кажу земельці: розступися, забери стару... А вона не розступається. Прошу-прошу – не хоче й квит... – В пелені у бабусі лежало три картоплини, дрібна цибулинка і з десяток гривеників. Бабуся подивилася на Кліма вологими вилинялими очима й сказала: – Іди, іди хлопчику, це я не тобі розкажую...

Климко видлубав з кишені одну тридцятку і поклав бабусі в пелену, а сам швидко пішов геть. (...)

Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Климкові, чаїлася добра лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки – великі й малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Климка пальцем:

– Здалеку йдеш чи тутешній? – спитав.

– Із Донбасу я, – сказав Климко.

– А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

Климко кивнув. (...)

– А чого ж босий?

– Щоб легше на ноги... – Климко ледь скривив губи, пробуваючи усміхнутись. – Картопля в мене ще є. То, може б, ви проміняли взувачку на неї? Дрібнувата, правда...

– Візьми приміряй.

Климко привзув тапочки. Ногам одразу стало затишно.

– Більші бери, щоб онуча влізла, – порадив швець. Климко послухав його, взув більші й заходився розв'язувати торбу.

– Не треба, – сказав швець. – Носи собі, раз уже ти землячок...

Він скрутив цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички і сказав, огортаючись димом:

– А сіль ти, синок, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих пройшов. Сіль – це біла Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому.) Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що – крейда, сода, вода солонна в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

М. Гевелюк. Війна скінчилась

Климка обсипало колючим жарком, а ноги потерпили і знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ганок і мовчав, стиснувши долонями щокки.

– Що ж... треба вертатися, – насилу вимовив він, похлинувся клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

– О, як тебе пробрало. – Швець поклав на плече Климкові велику руку, подзьобану вугільними скалками, наче покроплену синькою. – Нічого, не скисай, щось придумаємо. (...)

Поліцаї пройшли повз шевця й Климка, навіть не глянувши на них, і той, що в кубанці, сказав другому:

– Бачив, яка краля? Може, зараз візьмем?

– А куди вона дінеться? Встигнемо ще.

Люди поміж тачками загомоніли:

– Що то воно?

– Поліцаї, хіба не бачиш?

– Так наші чи німці?

– Турки!

– Ха-ха...

– Цсс...

– Нова власть...

– Нові прихвосні, – сказав швець, і на нього заозиралися – одні з острахом, інші – ховаючи посмішки. (...)

– Молоденьких виловлюють, – сказав швець, примружено, гостро дивлячись туди, де вирувало людське стовписько.

Він обернувся до дівчини з хусткою:

– Ти, дочко, йди сідай коло мене. Та хустку оту заховай, бо цвіте на весь базар.

Дівчина, бліда, з величезними карими очима, в яких аж кричала безпорадна мука од страху, зібгала хустку тремтячими пальцями й сховала її під полу жакетика. Вона сіла між Климком та шевцем, затулила обличчя руками і заплакала.

– Цить, – суворо звелів їй швець. – Сиди собі й годі. Як щур у горах – тихенько. (...)

Климко побачив над плащ-палаткою простягнену руку в чорному суكونному рукаві. Та рука взяла дівчину трьома пальцями за підборіддя і підштовхнула його вгору. Дівчина підняла голову і дивилася на поліцая повнісінькими сліз карими очима.

– Уююй... Вони плачуть!.. Чого, моя квітко, хто тебе обидив, га?

– Не руш дитини, – тихо, але владно сказав швець.

– Ш-шо? – перепитав поліцай, скосивши на нього нахраписто-веселі сірі очі. – Ш-шо ти промекав?!

– Не руш дитини, кажу, – хрипко вимовив швець.

– Ану встань! – випростався поліцай. Два інші теж похмуро дивилися на шевця. – Вста-ань, кому сказано!!!

– Немає на що стать, – осміхнувся швець. Він не дивився на поліцая, він дивився кудись повз його коліна.

Поліцай коротко, прямо вдарив його п'ятірнею в обличчя.

Швець похитнувся назад, але не впав – устиг обіпертись на руки.

Він притулив долоню до розсіченої губи, а поліцай одкинув чоботом ковдру й відступився на крок, скрививши рота. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатах. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки – дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

– Шмаркач, – незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцай. – Я, щоб тобі тепленько жилося, ноги в шахті залишив, а ти мене за це – по зубах...

Поліцай покашляв у стулені до купи пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

– То тебе що – просить? – сказав крізь зуби, вхопив її за руку й смикнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслалася по землі) і звелася навколішки. Климко випустив плац-палатку, вчепився дівчині в другу руку й закричав:

– Пустить її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Вона мені за матір!!!

– Та облиш ти цих старців, Стьопа... – сказав третій поліцай, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки й підійшли ближче. – Ходімо. Без одної Химки ярмарок буде.

– Н-нух, – зло видихнув той, що в кубанці. – Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавків і скоро зникли за ворітьми.

– От бачиш – і минулося, – сказав до дівчини швець, утираючи долонею закривавлені губи. (...)

– Назад мені треба, – сказав Климко.

Повз них тягла тачку якась жінка у довгому синьому плащі і в калошах на босоніж. (...)

Швець озвався до неї:

– Ви ж підмогніть там хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климко, кріпися в дорозі, бо вона ж тобі неблизька. Бувай. – І помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Він, не оглядаючись, поїхав щербатим цегляним тротуаром по негустому опалому листю: тьох-тьох, тьох-тьох, – озивалися підшипникові коліщата під його візком. А дівчина згорблено, низько опустивши голову, тягла за ним свою тачку на дерев'яних колесах.

Яким виявив себе Климко в даній ситуації? Про що свідчить тепле ставлення людей до хлопчика?

– Поїхали й ми, тітонько, – сказав до жінки Климко. – Разом веселіше буде, еге ж?

– А ти бідовенький, – завважила жінка. – Бідовенький же?

– Не знаю, – зніяковів Климко. (...)

РОЗДІЛ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, – велике, рівно обведене око червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:

– Тітонько, тьотю Марино... Що воно – ранок чи вечір? Де ви, тітонько? – спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

– Тут я, синок, осьо, – тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло. – Слава Богу! – зраділа. – Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

– Довго я спав, тьотю? – спитав Климко.

– Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкривати. Застудився ти дуже...

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою і сказав:

– Треба йти. (...)

– А може б, ти, синочку, в мене zostався, га? – спитала вона невпевнено. – Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж – хворе хлопчєня... А вчителька з дитинкою якось переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула, їсти в мене, хвалити Бога, є що – німці до нас тільки вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни – хай там його, козака, смерть обминає – житимемо втрєох, будеш нам за рідного сина... У школу тебе оддамо... Га? – В очах у неї світилася надія і ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

– Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

(Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить за переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом з ним виходить за переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі: Зульфат – що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна – що не почула, як він пішов. Надвечір вертають онімілим у голодному горі висілком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко – усміхнений, мовчазний і синьоокий.)

Але його немає...

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть).

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

– Сідай тоді пий молоко, а я тобі клуночок складу. (...)

Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від безкозирки лоскотали і лоскотали Климкові шию – так м'яко, так ніжно...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв простоволосий, без зброї, у довгих по самі лікті, шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутки, помовчав, розставивши ноги і згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрілив:

– Гераус!!!!

Першим пішов до дверей дядько, що все кури́в. У руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли дядько підійшов близько, німець відкинувся

¹ Гераус – геть! (нім.).

плечима назад, обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Климко поспробував одчинити свої двері, але вони не подавалися, видно, намокли за ніч під дощем. Зойкнула жінка, закричала друга, третя... Німець бив їх так само, як і старого, – мовчки, із усього маху. Климко на превелику силу встав з клунком за плечима і пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і хотів проскочити зліва від нього. Німець скося стежив за Климком, Климко теж не зводив з нього очей. Не дійшовши до дверей кроків три, він зігнувся калачиком, аж клунок посунувся на голову, подався ще трохи вліво од німця і разом з клунком полетів із вагона, перекинувся у повітрі й посунувся сторч головою по крутому мокрому насипу просто в калюжу, а клунок боляче придавив шию. Німець таки достав його вже на льоту кулаком у груди... Климко спробував підвестися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи ліктем по грязюці й тягнучи за собою клунок, вибрався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підійшов той, що викидав, гурт обступив його й зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив.

Климко розтер груди й коліно – добре, що тітонька Марина дала штани, хоч були вони й великі, а то живого місця на ногах не залишилося б, – подумав, підвівся і видерся на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцево!

Тепер йому лишалося пройти кілометрів шістдесят. Климко повернув за акацієву посадку й побачив неподалік у степу старого з кошиком та жінок з мішками за плечима. Вони посувалися помалу й дуже горбилися. Климко пішов слідом за ними.

А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру. Низько над ним сунули хмари.

**Поміркуйте, наскільки сильно ризикував хлопчина, рушаючи в по-
дорож за сіллю.**

РОЗДІЛ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Було ясне після дощу надвечір'я. Дощова роса м'яко блищала на пожухлих придорожніх травах, і сонце, що вже ледь торкалося найдальшого пагорка, малиново яскріло у кожній росині.

Климко йшов помалу, бо вкрай зморився зі своєю ношею.

Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якимось дивом не розбилась, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на одному, то на другому плечі. (...)

Дома, дома!.. Уже дома.

Він не піде висілкум, ні. На переїзді він зверне ліворуч і колією, мимо станції, депо, печища на місці барака і хлібопекарні дістанеться до вагової. Постукає тихенько в двері... «Хто там? – питає Наталя

Ілюстрація із книжки
«Три повісті про війну»

Миколаївна. – Заходьте, будь ласка»... Климко усміхнувся і, сам того не помічаючи, пішов швидше.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат.

«Невже знову італійці?» – подумав Климко. (...)

Знову бахнув постріл, уже ближче, куля десь угорі тівкнула.

І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік – босий, у солдатському галіфе із розв'язаними поворозками і в гімнастерці без ремінця.

Він біг і весь час оглядався. На переїзд вискочило ще двоє, у чорному. Один з них припав на коліно й вистрілив. Той, що біг, вильнув убік.

І тоді Климко все зрозумів.

– Туди, дядю, біжіть! – закричав він, показуючи рукою праворуч від себе. – Туди! Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди і обпекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоно-гарячі плями.

Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

– Климка-а-а! Кли-и-мка-а! – почув Климко з гарячої п'їтьми і нічого вже більше не чув.

Чому загинув Климко? Якими почуттями і мотивами продиктований його останній вчинок?

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Які факти біографії Григора Тютюнника використано в повісті «Климко»?
2. Визначіть, в якій частині України відбуваються події, описані у повісті.
3. Яким ви уявляєте собі Климка? Опишіть його коротко.
4. Назвіть головних і другорядних героїв твору. Кому з них ви особливо емпатизуєте?

5. Які стосунки пов'язували Климка із Зульфатом?

Багатознайко

1. Чи передає, на вашу думку, автор трагізм свого власного дитинства в повісті? З яких саме епізодів це видно?
2. В якому з епізодів найбільше розкритий характер Климка?
3. Яким ви уявляєте собі Зульфата? Опишіть його, коментуючи свої враження.
4. Як письменник описує природу? Що саме він підкреслює?
5. Як німці ставилися до українського населення? Хто такі були поліцаї?

Всезнайко

1. Порівняйте те, що ви знаєте з історії про Другу світову війну, і те, що дізналися з повісті Григора Тютюнника про цю трагедію ХХ століття. На які події війни звернув особливу увагу письменник?
2. Перекажіть сюжет повісті від імені різних персонажів: Зульфата, Наталі Миколаївни, старого швеця, тітки Марини, дівчини з базару. Визначте, що спільного в розповідях усіх цих героїв про Климка.
3. Поміркуйте, якими засобами автор розкриває образ Климка. З'ясуйте авторське ставлення до хлопчика.
4. Як гадаєте, що давало знесиленому хлопчику сили йти вперед?
5. Чи можна назвати Климка героєм? Аргументуйте свою думку.

Ерудит

1. Наскільки важливим, на ваш погляд, є досвід перебування автора в дитячому віці на окупованій території України?
2. Як гадаєте, чому так важливо для хлопчика було роздобути солі? Що саме ви знаєте про скрутні часи, про війну, щоб зрозуміти таку мету його подорожі?
3. Визначте найбільш яскраві художні деталі повісті. Проаналізуйте їхню роль. Поміркуйте, чи міг би автор якимось інакше підкреслити ті чи ті важливі моменти, не вдаючись до постійного звертання і зосередження на художній деталі.
4. Подумайте, чому старий солдат – чех, окупант, – поставився так до Климка, коли вони зустрілись у полі. Що автор хотів цим підкреслити?
5. Чи можлива поява такої людини, як Климко, у нашому з вами нинішньому житті? Яких ситуацій нашого з вами життя він не сприйме? Проти чого «наїжачиться»? Що вразить його до глибини душі? Аргументуйте свою думку.

«...Я ніколи нікому не казав неправди...»

Повірте, це велике щастя – не знати голодного дитинства під кулями і бомбами. Але людська пам'ять береже імена ваших однолітків, які демонстрували недитячу мужність, велике почуття любові до рідної землі, залишалися Людьми в будь-яких ситуаціях. Саме звідти прийшли в літературу такі персонажі, як Климко. Проте він не почу-

вався героєм. Ніколи. Саме тому кожен, хто зустрічався з ним, відчував до підлітка глибоку симпатію, хотів бодай чим-небудь йому допомогти, вберегти дитячу душу від опіків жорстокого дорослого світу, бо тільки там буває війна, голод, зрада.

Які ще твори про війну ви читали? Що їх об'єднує?

Шевченка, на такі слова: *«...Климко життям заплатив за високе благородство свого серця – він допоміг утекти військовополоненому. Фашистські нелюди вбили хлопчика – і його передсмертний тихий зойк громом пролунав на весь світ. Як реквієм¹ по загубленому юному життю і як прокляття війні...»*

В яких іще творах можна знайти подібні промовисті художні деталі?

Григор Тютюнник добирає для характеристики маленького героя своєї повісті найтепліші барви, найласкавіші слова. Проте деякі художні деталі – зашкарубла дядькова «діжурка», плащ-палатка, подарована солдатом, – ніби навмисне підкреслені автором. Вони вказують на безглуздість війни, яка так рано змусила подорослішати Климка.

Чи ви колись замислювалися над тим, що сіль – цей звичний продукт на кухні, на який ми мало звертаємо увагу, може цінуватись на вагу золота? І здобуття солі перетворюється на справжній подвиг? Що від голоду й смерті вона теж може врятувати? Климко це розумів, і тяжкою була його дорога, «солоня» як сльози, як сама сіль.

Дуже важко, коли гине герой книги. Особливо той, до якого прониклися щирою симпатією. Але в тому й сила твору, що смерть Климка є перемогою над обставинами, ствердженням Життя. І цей оптимізм – не просто слова, він зумовлений всією логікою сюжету повісті. Климко залишився жити. Назавжди. У серцях тих, хто його любив. І у наших з вами серцях...

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Літературний талант народжується не лише з Божої ласки, а й з того потужного культурного спадку, який має кожен народ. Григор Тютюнник добре оволодів мистецтвом влучного використання художньої деталі, започаткованим Михайлом Коцюбинським в українській літературі, Антоном Чеховим – у російській. Останній, творчістю якого чи

Спробуйте визначити, яка головна художня деталь в уривку з оповідання «Дітлашня» А. Чехова.

не найбільше захоплювався Григор Тютюнник, настільки майстерно міг через невелику деталь змалювати найхарактерніші риси люди-

¹ Рékвієм – музичний багатоголосий твір скорботного характеру.

ни, розкрити їхню сутність, окреслити тло розповіді, передати індивідуальність мови персонажа, що, здається, ніби всі його твори побудовані лише на деталях.

«Копійку загубив! – заявляє раптом Гриша схвильованим голосом. – Стривайте!

Знімають лампу і лізуть під стіл шукати копійку. Хапають руками плівки, горіхову шкаралупу, стукаються лобами, але копійки не знаходять. Починають шукати знову і шукають доти, доки Вася не вириває з рук Гриші лампу й не ставить її на місце. Гриша продовжує шукати навпомацки. Але ось нарешті копійка знайдена. Гравці сідають за стіл і хочуть продовжити гру.

– Соня спить! – заявляє Олексійко.

Соня, поклавши кучеряву голову на руки, спить солодко і міцно, немов би вона заснула годину тому. Заснула вона ненароком, поки всі решта шукали копійку».

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Художня деталь – особлива риса, ознака, подробиця в портреті, поведінці персонажа, його навколишньому оточенні, що часто повторюється письменником при змалюванні даного героя (героїв) і служить для розкриття якихось глибинних його характеристик.

Зверніть увагу, одна із художніх деталей повісті «Климко» – босі, змучені ноги хлопчика.

Скажіть, а які ще художні деталі ви б виокремили в цьому творі? Що саме вони підкреслюють?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

З кожним роком ми віддаляємось у часі від подій, які зветься Другою світовою війною. Але ми не маємо права забувати тих, хто віддав життя за мир для майбутніх поколінь. А тому, як творче завдання, вам пропонується знайти цікаві відомості про часи війни, про героїв, що уславили себе саме у вашому місті, селищі, селі. Напишіть про них коротенький твір.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Влаштуйте змагання. Протягом п'яти хвилин віднайдіть у тексті повісті якнайбільше слів, які можна віднести до військової лексики. Запишіть і поясніть їхній зміст. Поміркуйте, наскільки вони є застарілими. Якщо ж дібрані вами слова належать нині до активно вживаної лексики, то про що це може свідчити? Подібний диспут (обговорення) ви можете влаштувати на засіданні літературного гуртка чи факультативному занятті.

ТЕСТУВАННЯ ДО РОЗДІЛУ «ПРО ДАЛЕКІ МИНУЛІ ЧАСИ»

1. Повість Івана Франка «Захар Беркут» – це твір:

- А) історичний;   В) пригодницький;
Б) сатиричний;   Г) хронікально-документальний.

2. Оберіть правильне твердження:

- А) Тугар Вовк зрозумів нищість свого вчинку в останні хвилини життя;
Б) Захар Беркут не бажав одруження Максима й Мирослави;
В) Максим не вірив Мирославі через те, що її батько виявився зрадником;
Г) Пета й Бурунда були слабкими й необізнаними з військовою справою ватажками.

3. Виберіть із тексту твору слова-діалектизми і запишіть у зошиті значення кожного з них та з'ясуйте їхню роль у повісті.

4. Який з мотивів відсутній у повісті «Захар Беркут»:

- А) мотив патріотизму;   В) мотив кохання;
Б) мотив самопожертви;   Г) мотив братовбивства?

5. Хто з героїв повісті І. Франка не стоїть перед проблемою вибору:

- А) Захар Беркут;   В) Тугар Вовк;
Б) Максим;   Г) Мирослава?

6. Творчість Тараса Шевченка поділяється на:

- А) 4 періоди;   В) 3 періоди;
Б) 5 періодів;   Г) не періодизується.

7. Тарас Шевченко відбував заслання на території нинішнього:

- А) Сибіру;   В) Казахстану;
Б) Киргизії;   Г) Далекого Сходу.

8. Першим відомим твором Кобзаря була:

- А) балада «Тополя»;   В) балада «Причинна»;
Б) поема «Іван Підкова»;   Г) вірш «Заповіт».

9. Оберіть правильне твердження:

- А) у поезії «Мені тринадцятий минало...» Тарас Шевченко розмірковує про долю українських дітей в Російській імперії;
Б) у поезії «Мені тринадцятий минало...» Тарас Шевченко розмірковує про свої поневіряння на чужині;
В) у поезії «Мені тринадцятий минало...» Тарас Шевченко розмірковує про те, як він був козачком у пана Енгельгардта;
Г) у поезії «Мені тринадцятий минало...» Тарас Шевченко розмірковує про своє сирітське дитинство, його радощі й скорботи.

10. У вірші «Заповіт» Тарас Шевченко звертається до:

- А) друзів;   В) гнобителів України;
Б) сучасників і нащадків;   Г) до родичів.

11. Знайдіть серед поданих помилкове твердження:

- А) балада «Тополя» має виразну фольклорну основу;
Б) у баладі «Тополя» відьма-чаклунка перетворила дівчину на тополя;

- в) провідний мотив балади «Тополя» – нещасливе кохання дівчини;
г) балада «Тополя» належить до творів романтичного характеру.

12. Напишіть короткий твір-коментар до поезії «Заповіт». В основу повинно бути покладене ваше розуміння слів Тараса Шевченка і про «сем'ю вольну, нову», і про кайдани, і про те, кого він вважав ворогами України.

13. Підготуйте доповідь (реферат) на тему «Український живопис і творчість Тараса Шевченка».

14. Андрій Чайковський жив і творив:

- А) у XVIII столітті;   В) у XX столітті;
Б) у XIX–XX століттях;   Г) він – наш сучасник.

15. Повість А. Чайковського «За сестрою» є:

- А) пригодницькою;   В) героїко-романтичною;
Б) історичною;   Г) детективною.

16. Оберіть правильне твердження:

- А) повість «За сестрою» розповідає про життя хлопчика, який в усьому брав приклад із сестри;
Б) Павлусь виявився хоробрим, мудрим і чуйним хлопчиком, що й допомогло йому врятувати сестру;
В) без допомоги старшого брата і батька Павлусь не зміг би врятувати сестру;
Г) усі загарбники України, з якими довелося зустрічатися Павлусеві, виявилися жорстокими і нечесними людьми.

17. Закінчіть розпочаті речення:

- А) Павлусева сестричка потрапила в ...
Б) У козацькому товаристві панували такі звичаї, як ...
В) Перед Павлусевими очима постали картини татарського розгрому села ...
Г) Шлях хлопчика до Криму був ...

18. Поміркуйте і напишіть коротенький твір-роздум на тему: «Особливості змалювання образів козаків у повісті А. Чайковського «За сестрою»».

19. Повість М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять...» є:

- А) романтичною повістю;   В) автобіографічною повістю;
Б) сатиричною повістю;   Г) героїко-романтичною повістю.

20. Кого з названих героїв немає в повісті М. Стельмаха:

- А) дядька Самійла;   В) Михайлика;
Б) Люби;   Г) діда Дем'яна?

21. Кому з героїв повісті належать слова: «З яких статків я його вчитиму, коли таке убожество обсіло нас? Якби можна було руки віддати під заставу, віддав би до останнього пальця, а сам би пішов по ярмарках за жебрацьким хлібом»:

- А) дідові Дем'яну;   В) матері Михайлика;
Б) батькові Михайлика;   Г) дядькові хлопчика?

22. Символом у творі виступає:

- А) образ лебедів;   В) образ соняшника;
Б) образ сонця;   Г) образ житнього колосу.

23. Закінчіть розпочаті думки:

- А) Дуже чутливим до краси навколишнього світу був маленький ...
Б) Дід Дем'ян був ...
В) Батько носив Михайлика на руках до школи тому, що ...
Г) Найбільше запам'яталась Михайликові молода бідна жінка, яка одного разу ...

24. Григир Тютюнник в дитинстві постраждав від:

- А) епідемії хвороби;   В) жорстокості однолітків;
Б) голодомору;   Г) несправедливості дорослих.

25. Про кого з героїв повісті «Климко» йдеться в уривку: «Вона здригнулася і випустила з рук трояндову сукню. Климко із Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всміхаючись»:

- А) Климкову матір;   В) дівчину із хусткою;
Б) бабусю на базарі;   Г) Наталю Миколаївну?

26. У повісті «Климко» розповідається про:

- А) трагічну долю Климка;   В) Климка-бешкетника;
Б) ворожнечу Климка і Зульфата;   Г) Климка-партизана.

27. Знайдіть найбільш значущі художні деталі, використані автором у повісті «Климко», запишіть їх і визначте роль, яку вони виконують у творі.

28. Напишіть твір-роздум на тему: «Чому автор вирішив, що наприкінці повісті маленький герой мусить загинути?».

Розділ 3

ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА

Дуже важливо в будь-яких скрутних життєвих ситуаціях не втрачати гідності, залишатись Людиною. Хоч так нелегко дивитись в очі ворогові і мужньо чекати страти — як Іван Підкова. Можна було відмовитись від гри на фортепіано і літературної творчості, зважаючи на нестерпний фізичний біль від хвороби, але сила волі не дала цього зробити Лесі Українці. Можна було не терпіти солдатську муштру і знущання офіцерів-невігласів, зректись своїх переконань, але безмежна любов до України дала Тарасові Шевченку наснаги, стійкості і закарбувалась у його захалявних книжечках. Адже:

*Хто зберіг любов до краю
І не зрікся роду,
Той ім'ям не вмере ніколи
В спогадах народу.*

Олександр Олесь

Олекса Стороженко

*Матуся наша, Україна,
не покинула нас без свого
благословення.*

Олекса Стороженко

**А як ви гадаєте, про
що може йтися в оповіданні з такою дивною
назвою – «Закоханий
чорт»? А в оповіданні
«Скарб»?**

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО (1806–1874)

«Ще передають діди онукам його оповідання»

Уявіть-но собі приємну зустріч із симпатичним вусатим чоловіком, що лукаво подивляється на вас мудрими очима з-під розго-
нистих брів. І пересипана його мова приказ-
ками та прислів'ями, спалахує час від часу
іскрами теплого гумору, а інколи так пече
перцем, що аж дух забиває! Саме таким
постає зі сторінок своїх творів Олекса Пет-
рович Стороженко. Тож настав час познайо-
митись із цим письменником, що зумів по-
бачити й розповісти навіть про закоханого
чорта!

Стародавній козацький рід, прославлений
сотниками та полковниками, дав Україні
ще й письменника – Олексу Стороженка.
Доля щедро наділила цю людину талантами.

Вдався він у прадідів – обрав справою життя військову службу. І не
посоромив рід свій: за воєнні звитяги в турецькій війні дістав найпо-
чесніший орден російської армії, хрест Святого Георгія.

ДІЗНАЙТЕСЬ БІЛЬШЕ ПРО ПИСЬМЕННИКА

Напевно, для вас не є секретом те, що головний герой популярних
фільмів, таких як «Турецький гамбіт» та «Статський радник», Ераст
Петрович Фандорін був чиновником з особливих доручень при Міні-
стерстві внутрішніх справ. Цей образ створив грузинський письменник

**Подивіться ці фільми, спробуй-
те знайти спільне в житті героя
фільмів та українського письмен-
ника.**

Борис Чхартішвілі (псевдонім –
Борис Акунін). А чи відомо вам те,
що Олекса Стороженко також дов-
гий час був чиновником з особ-
ливих доручень при київському

генерал-губернаторі Бібікові, а потім – при Міністерстві внутрішніх
справ! І судячи з архівних матеріалів та спогадів, Олекса Петрович
вмів блискуче розкривати складні й заплутані карні справи. А вийшов
він у відставку в чині дійсного статського радника.

Проте не менш цікавою була й інша частина його життя після виходу у відставку. Олекса Стороженко оселився у власному маєтку Горішині неподалік від міста Брест (Білорусія). І лише тут повністю віддався творчості. А що обдарування мав різнобічні, то й визнання прийшло до нього заслужене. Олекса Петрович блискуче грав на віолончелі і знався на історії світової музики, виявив він також неабиякий талант у малюванні та скульптурі. За свої скульптурні роботи був нагороджений медаллю Академії мистецтв, а за проект пам'ятника Несторові Літописцю отримав титул художника.

Здається, письменник ніколи не «вигадував» своїх творів. Він сам зізнавався, що більшість історій чув від звичайних подорожніх, з якими зводила його доля під час постійних мандрів Україною, – бо такою була військова служба. Був О. Стороженко знайомий навіть з одним із останніх запорожців – 96-літнім Микитою Коржем. Один свій твір так і назвав – «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа». Вдячний виявився із письменника слухач – мов живі, постають зі сторінок його прози козарлюги-характерники¹, а то й прості українці, що над усе цінували гостре слово та дотепний жарт.

Хто ще з українських письменників був талановитим художником, музикантом?

Пригадайте творчість Степана Руданського. У його творах змальовані такі ж яскраві образи веселих козаків-запорожців!

А продовжити розмову про Олексу Стороженка можна словами з його оповідання: *«Велика була душа у цього чоловіка: разом хотіла жити на небі і на землі!»*

СКАРБ

Був собі чоловік та жінка. Були вони люди заможненькі, усього в їх доволі: і поля, і скотинки, і худоби, і хата простора із садочком і левадою. Послав їм Господь на втіху одного тільки сінка – Павлусем звали. Та вже ж і шанували, і пестували вони того одинчика! Не так батько, як мати. І що то вже за мати була! Між матірками – навдивовижу мати! Вже Павлусь був чималий пахолок², а вона ще возилася з ним, як з маненькою дитинкою. Було власними руками годує його, а він, телепень, тільки глита та, як той пущівіринок, знов рот роззявляє. Усю зиму й осінь із хати не випустить: «Не ходи, сінку, – каже, – холодно, змерзнеш, та ще, крий Боже, занедужаєш, то я й умру, не діжду, поки ти й одужаєш». Прийде весна або літо – знов не пуска: «Не ходи, сінку: душно, сонце напече головку, голова болітиме». Цілісінький рік не дасть йому порога переступити, хіба у неділю поведе до церкви та за ним і не молиться, та обома руками за його й держиться, щоб хто не то що штовхнув, а й не доторкнувся б. Деколи, як обридне йому стояти,

¹ Характерник – чаклун, чарівник.

² Пахолок – підліток.

то такий галас підійме на всю церкву, буцім з його чортяка лика дере. «Ходім, мамо, додому, – хлипа, – їсти хочу!» То мати і веде його додому, не діждавшись кінця служби і благословенія. Як кладе його спати, то сама і стеле, і роздягає, і хрестить, і ще й котка співає, неначе над годовичком. Часом батько, дивлячись на се юродство, стане гримати на жінку і похвалитись, що він Павлуся віддасть у школу до дяка аж у друге село. Так куди!.. І не кажи... Така з неї добра і покірна жінка; а як дійде діло до її Павлуся, то як скажена стане: і очі витріщить, і запіниться, і за ніж хапається; крий Боже, що виробляє!.. Кажу ж вам, що й між матерями навдивовижу була мати!

Доріс Павлусь до парубка. Так його вигнало та розперло, такий став гладкий та опецькуватий! Пика широка та одутлувата, як у того салогуба, а руки білі та ніжні, як у панночки. Та од чого б їм і пошерхнути? Зроду не то щоб ціп або косу в руках подержав, – не взявся й за лопату, щоб одгребти сніг од порога, або за віник, щоб вимести хату. Було старий і стане доказувать жінці:

– На яку радість ми його вигодували? Який з його хазяїн буде? Що з ним станеться, як ми помremo?.. Останеться він на світі, мов сліпий без поводитаря!

– Е, чоловіче, – одкаже жінка, – як Бог милосердний пошле йому щастя, то без нас житиме ще лучче, як теперечки!

Уже Павлусеві минув і двадцятий, вже б він і на вечорниці пішов, так мати не пуска.

– Не ходи туди, синку, – каже, – на вечорницях збираються самі п'яниці та розбишаки; там тебе обидять, віку тобі збавлять. Почекай трошки – я сама знайду тобі дівчину, саму найкращу на всьому світі, саму роботящу, вона буде тебе і годувать, і зодягать, і доглядать як рідна мати.

Так не привів же їй Бог оженити сина. Раз вночі розвередувався Павлусь, як на живіт кричить: «Меду та й меду!» У старих на ту пору не було меду. Що тут на світі робити?.. Устала мати, накинула на себе свитину, не схотіла будить наймичку і сама метнулася по селу шукати того меду. А на той час піднялася фуга, що не то що уночі, а вдень не побачила б світу Божого. Бігала, сердешна, бігала од хати до хати (у кого і є, та каже нема: не хочеться уставать) та якось уже випросила у попа. За один цільничок¹ обіщала бузівка² подарувати. Трохи не замерзла, та таки принесла, і що ж?.. Павлусеві вже не до меду; заснув манесенький – ніяк його і не розбуркаєш. Так через той-то мед занедужала небога та й вмерла. За нею вслід і батько ноги простяг, а наш Павлусь і не схаменувся, як зоставсь круглим сиротою.

Що ж з ним сталось?.. Правду казала мати: «Як Бог милосердний пошле йому щастя, то без батька і без матері житиме ще лучче, як за їх». У покійників – звісно, як у заможних хазяїнів – був наймит і наймичка. Наймит – парубок ще молодий, працьовитий, непитущий, а наймичка – теж чесного роду, осталась бідною сиротою, і покійниця

¹ Цільничок – рамка із сотами, наповненими медом; щільник.

² Бузівка – однорічне теля.

прийняла її до себе, як рідку дитину. За Павлусем і їм добре жилося; було чим-небудь йому угодить, то стара і дякує, і грошей їм дає, і добру одежу, а часом за наймита скотину у поле вижене, а за наймичку хату вимете і води принесе. Отож як умирала стара, то благословила наймита з наймичкою побратись, наділила їх худобою і аж руки їм цілувала та просила, щоб вони не обижали її Павлуса, доглядали б його і були йому рідним батьком і матір'ю, а вже вона на тім світі буде благодати Господа, щоб він милосердний послав їм усякого щастя і талану.

Отож після смерті старих наймит оженився з наймичкою і стали собі господарювати. Щастя, як горох з мішка, так і сиплеться на нашого Павлуса, і урожай у його луччий, як у других, і корів нема ялових¹. Накупили волів і послали кілька хур² у Крим за сіллю, на Дін за рибою, построїли шинок із лавкою та й годують скриню карбованцями, як свиню горохом. Кругом у сусідів талій³ давить скотину, а у Павлуса, як на сміх, хоч би один тобі віл іздох.

Раз наймит піймав у садочку ройка, так з того одного розроїлось колодок⁴ із тридцять. Наймичка доглядала Павлуса, як рідна мати: і годує його, і голову йому змиє, і розчеше, і одягає, і роздягає, і стеле, так йому у вічі й дивиться, думку його відгадує, бо Павлусь за весь день і пари з рота не пустить; хоч би часом чого і схотів, вже не попросить: якось йому й слово важко вимовити. Тільки йому й робити, що цілісінський день їсти (а лопав здорово) та спати. Було прокинеться вранці – зараз наймичка і ставить перед його душею жарену курку або качку, або повнісіньку макітру вареників зі сметаною; їсть неборак, аж за ушима лящить. Не в спіла наймичка його утерти, а він уже й уклався спати. Поспить на перині, лізе на піч поспати ще в просі. Пообідає і знов куня; коли зимою, то знов у просо, а коли літом, то вийде в садок, ляже під грушею, а часом, глянувши угору, трошки й розсердиться: «Бісові груші, – пробу-бонить, – які спілі, і над самісінькою головою висять, а ні одна ж то не впаде у рот». І щоб то дригонуть ногою та штовхнуть об цівку! То й посипались би, так, кажу ж, йому важко і поворухнутись. Лежить, лежить та й засне. Пополуднує – і знов іде в комору спати і спить вже аж до захід сонця. Розбудить його наймичка вечеряти, нагодує, здіме свитину, чоботи, покладе на перину, а він тільки вже сам засне. Лучалось, наймит вернеться з поля і навідається до Павлуса, а тому й голову важко держати на плечах.

Л. Бруєвич. Листівка

¹ Ялова – корова, яка не дає приплоду.

² Хура – великий віз або сани для перевезення вантажів, людей тощо.

³ Талій – хвороба, яка вражає худобу.

⁴ Колідка – старовинний вулик для бджіл.

– А чи не смикнули б, пане Павле, люльки? – питає наймит.
 – Смикнув би, – пробелькоче Павлусь, – так люльки не знайду.
 – Та ось же вона – біля вас на лавці.
 – Та хто ж її наб'є?
 – Та вона ж набита, я ж її вам набив, як їхав у царину¹. Отже, біля вас і справу положив!

Та викреشه вогню, розпалить люльку і устромиць йому у рот, то він і смочке.

Було прийдуть до Павлуса парубки та й намовляють його, щоб ішов з ними на вечорниці.

– Не підуй! – пробубонить та й очі заплющить.

– Чому? – питають.

– Далеко. Якби вечорниці збирались біля моєї хати, то, може б, і пішов.

– Е, пане Павле! – кажуть йому парубки, – якби ти побачив наших дівчат, то не казав би, що далеко!

– Бачив, доволі бачив... – озивається Павлусь.

– Де ж ти їх бачив? Ти ж із хати ніколи носа не виткнеш!

– Так коли ж сняться, щоб вони показалися! Аж обридли!.. – одкаже Павлусь та й перевернеться на другий бік.

Засміються парубки та й підуть від його.

Раз на Зелені свята зібралось парубоцтво шукати скарба. Узяли із собою заступи, лопати й горілочки не забули та й пішли у степ. Ідуть біля Павлусевої хати, от один парубок і каже:

– Знаєте що, хлопці! Візьмемо із собою на щастя Павла Лежня (таке приложили йому прізвиське), то вже певно знайдемо скарб: він такий щасливий, що такого і на всьому світі не знайдеш!

Підійшли парубки до вікна (вікно було одчинене), дивляться, а Павлусь розплас-
тався на перині й хропе на всю хату.

– Пане Павле, а пане Павле! – гукнули парубки. – Ходім лишень з нами скарбу шукати!

– Не підуй! – одрізав Павлусь.

– Ходім-бо! – просять порубки, аж кланяються. – Ми тебе так з периною на руках і понесемо; не тебе нам треба, а твого щастя. Як ти з нами будеш, то, може, Бог дасть, і знайдемо скарб.

– Еге!.. Як Бог дасть, то й у вікно вкине!.. – одказав Павлусь. – Не підуй!

– Дожидайся ж, поки тобі Бог у вікно вкине, а ми підемо шукати. – Зареготались та й пішли собі, заспівавши чумака.

Ходили, ходили по степу аж до вечора. Шукали, розкопували могили, до всього

А. Гілевич. Хоч три дні не їсти, аби з печі не злізти

¹ Ц а р и н а – засіяне поле; посіви; лан.

приглядувались – і нічого нічого не знайшли. Розказують люди, що часом скарби і самі вилазять на верх землі, перекинувшись у яку-небудь пакость: у старого шолудивого діда або в миршавеньке козеня, або в дохлу кішку. Кому щастя, той і пізна скарб. Так, кажу, до всього приглядались – і нічого не побачили. Вже вертаючись, як смерклося, недалечко од села дивляться – лежить край дороги дохлий хорт. Мабуть, давно й іздох – аж гидко до його й близько підступити. От один парубок і каже:

– Слухайте, хлопці: візьмемо сього хорту та шпурнем Лежневі в хату – нехай се буде той скарб, що Бог йому у вікно вкине.

Парубкам сподобалась ся вигадка; от вони підняли того хорту на дрючок та й понесли. Підійшовши тихенько до Павлусевої хати, розмахали хорту та й шпурнули у вікно, а він як бебехнеться об поміст, так і брязнув, і задзвенів, і, як жар, по всій хаті розсипався дукатами!

– Тривай, не руш! – закричали парубки, – се наш скарб, се наші гроші...

– Брехня! – каже Павлусь, – се мій скарб, се мені Бог у вікно вкинув! А що? Я ж вам казав – не вірили?

Парубки не слухають його та товпляться в хату, а тут на той галас де не взялись наймит із наймичкою, убігли в хату, за рогач та макогін, як штурхнуть одного, другого – так вони й угамувались.

– Будь ласкав, – кажуть парубки, – хоч що-небудь дай за те, що принесли твому хазяїнові скарб!

Наймит кинув їм кілька дукатів та й каже:

– Нате вам за працю, а се наші гроші, бо самі таки розсудіть: хто б їх у чужу хату вкинув, якби не сам Бог того схотів!

Та, сеє кажучи, позбирав наймит гарненько дукати й сховав їх у скриню.

Отакій-то був щасливий наш Павлусь! Сказано: як кому Бог дасть щастя, то не треба йому й рідної матері, не треба й скарбу шукати: сам скарб його знайде. А другому неборакові на бездоллі в те ж саме вікно, у котре вкинувся скарб, улізе злодій і останню сорочку витягне; не поробить день, то на другий і їсти нічого.

Щаслива нитка до смерті не вірвалась Павлусеві. Найшлась і дівчина, що, як той скарб, сама до його лицялась. Послав йому Господь і діточок, покірних, слухняних, працюючих, не таких, як він пудофет¹, а у матір, бо жінка його була невсипуща господиня. І віку йому таки чимало протяг Господь: до білого волосся доспався. Спав, спав, аж поки навіки не заснув.

Що таке на світі щастя? – спитав би я у дуже письменних. Частенько чуєш, люди кажуть: отой щасливий. Глянеш на того щасливого, а він тобі показує на другого, а сам жалується на свою долю. Зовуть щасливими і тих, що увесь свій вік нічого не дбають, як мій Павлусь. Бог їм усе дає, а вони нудяться світом, не знають, що у них є і чого їм треба. Зовуть і скупого щасливим, бо у його багацько грошей; а він, неборак, увесь свій вік стереже тих грошей, як рябо на ланцюгу, ніякої користі з них не має – і голодний, і холодний, ще гірш од якого-небудь бідолахи.

¹ Пудофет – ледар, нездара.

Ні, панове, по-моєму, той тільки щасливий, хто другому не зазидує, а дякує Богу за те, що він йому послав, – той, кого Господь благословив на добрі діла, що розкинулись вони по світу, як розрослась пшениця на добре виораній ниві. Нагодує вона і пахаря, і його сусідів, попаде од неї скибка і старцеві в торбу. Не той тільки щасливий, що сам натріскається і виспитья, а той, що й другого нагодує і заспокоїть, бо в такого й душа буде не голодна.

Отже ж так загвоздив вам з-письменська, щоб самі одгадали, чи мій Павлусь справді щасливий, чи, може, таким тільки прозвали його зависливі люди. Глядіть же, щоб не було по приказці: «Хвалить шинкар п'яницю, а дочки своєї за його не віддасть!» Зазидуете щастю мого Павлуса, а ніхто б не схотів бути Павлусем.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. В яку добу жив Олекса Стороженко? Учасником яких історичних подій він був?
2. Визначіть головних і другорядних героїв оповідання «Скарб».
3. Яку приказку пригадав Павлусь, відмовляючись йти з парубками шукати скарб?
4. Яким було ставлення до Павлуса батька, а яким – матері?
5. Чи є гумористичні моменти у творі «Скарб»? Перекажіть один із них.

Багатознайко

1. Розкажіть цікаві факти із біографії Олекси Стороженка.
2. Складіть план до оповідання «Скарб».
3. Яким вам уявляється головний герой: смішним чи поважним? Чому? Які саме риси роблять його таким?
4. Опишіть деталі українського побуту та звичаїв, змальовані автором в оповіданні.
5. Кого, на думку автора оповідання, люди можуть називати щасливим?

Всезнайко

1. Складіть цитатний план характеристики образу Павлуса.
2. Як ви розумієте мораль оповідання?
3. Як характеризують Павлуса інші герої? Спробуйте переказати сюжет твору від імені будь-кого з персонажів (Павлусевих батьків, парубків-односельців, наймички чи наймита, дружини Павлуса).
4. Які засоби гумористичної характеристики героя використовує автор?
5. Чи про єдиний, знайдений парубками скарб йдеться у творі О. Стороженка?

Ерудит

1. Визначіть і прокоментуйте: у чому полягає повчальний характер оповідання «Скарб»?
2. Як ви розумієте сам образ скарбу? Він алегоричний чи простий? Аргументуйте свою думку, скориставшись міркуваннями автора.

3. Чи вважаєте ви Павлуса щасливим? Поясніть, чим ви керувались, відповідаючи на це питання.
4. Хотіли б ви бути схожим на Павлуса? Чим саме? Поясніть як позитивну, так і негативну відповідь.
5. Як ви вважаєте, чи мало Павлусеве життя сенс? Не поспішайте з відповіддю, поміркуйте, врахувавши всі деталі його життя.

«Мова квітчаста, склад сміливий, малювання розкішне»

Саме такі рецензії¹ чекали на твори письменника ще в 1870 році. Адже вже тоді критики помітили його блискучий талант народного оповідача. А друг Стороженка, Пантелеймон Куліш, із творчістю якого познайомитеся у старших класах, зізнався, що серед співбесідників Олексі Петровичу взагалі не було рівних!

Чи згодні ви з такою думкою про творчість Олексі Стороженка?

«Скарб», безумовно, оповідання на морально-етичну тему. Автор зосереджує нашу увагу на тому, який спосіб життя обирає для себе кожна людина, якою робить її оточення, демонструє, від чого залежить, яким виросте Павлусь – чи то сердечним, роботящим і метким, а чи байдужим, самозакоханим ледарем, що тільки й знати-ме: сиди собі, їж та спи.

А вам раніше траплялися схожі герої у літературних творах? Пригадайте, що саме робило їх такими.

Проте зауважте: автор не засуджує свого героя, а лише кепкує над ним і його звичками, міркує про те, чим і як Бог наділяє кожну людину. Адже в часи, коли жив Олекс Стороженко, люди були дуже релігійними, щиро вірили в Божу ласку чи Боже провидіння, тому варто сприймати твори письменника саме під таким кутом зору.

Взагалі, образ скарбу в оповіданні – символічний. Це і є те щастя, що дається людині від Бога, а вона вже сама повинна вирішити, як ним скористатись. Звісно, якщо її, як Павлуса, задовольнить сите, сонне та бездумне існування – що ж, такий її вибір. А хтось інший, можливо, не задовольнятиметься саме таким «скарбом» – і шукатиме пригод, нових відкриттів, яскравих вражень. Недаремно автор наголосив: *«Завидуєте щастю мого Павлуса, а ніхто б не схотів бути Павлусем»*.

Як гадаєте, чи можна інакше прожити життя, ніж Павлусь, маючи такі привілеї, як у нього? Чи на всіх однаково впливає добробут і забезпеченість?

А взагалі, погодьтеся, ця історія дуже цікава, інтригуюча і ... реальна! Починаєш вірити, що справді бувають на світі такі випадки й такі люди, адже недаремно народ склав про них величезну кількість приказок і прислів'їв! Ось, наприклад: *«Кому щастя, той на кий впливе»*; *«Щастя знає, кого шукає»*; *«Не родися красна, а родися щасна»*; *«Треба жить, як*

¹ Рецензія – стаття, що оцінює або аналізує певний твір.

набіжить»; «Де не повернеться, золоті верби ростуть». Тож і оповідання «Скарб» Олекса Стороженко не даремно додав до циклу «Приказки і казки». Адже твір так і рясніє дотепними висловами та народними мовними зворотами. Автор майстерно передає характер народного гумору, вплітає в текст оповідання анекдоти, а побутові, етнографічні деталі надають йому національного колориту, неповторності.

Письменник кожного з нас має за гідного співбесідника, а тому серйозно ставиться до того, що і як оповідати. Своїм корінням його твори сягають углиб усної народної творчості, народної фантастики, і «Скарб» – яскраве цьому свідчення. Адже чи не найбільша

А що для вас є найбільшим скарбом?

кількість легенд і переказів у всіх народів світу – про пошуки дивних, символічних скарбів!

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Світом блукають історії про таких-от ледарів, як Павлусь, яким, проте, щастить у житті. А талановиті письменники переповідають нам ці історії.

Ви, напевно, вже чули про бравого вояка Швейка або бачили фільм про нього. А чи знаєте, що цей літературний образ, створений Ярославом Гашеком, зацікавив чеського художника Йозефа Лада, який став автором живописної версії знаменитого персонажа? Крім того, він писав дитячі книжки – «казки навиворіт», у яких дракон замість дихати полум'ям робить манікюр і мріє стати зіркою Голівуду, королева куховарить, король працює в полі, а принцеси пасуть гусей або гасають у спортивних автомобілях. Також у Йозефа Лади є одна казка, героя якої можна вважати названим братом нашого Павлуся. А називається вона «Ледачий Гонза»:

«На околиці села в затишному будиночку жила вдова Шкубанкова зі своїм сином Гонзою. Шкубанкова була працелюбною жінкою і з раннього ранку до пізнього вечора не розгинала спини, намагаючись заробити собі та синові на шматок хліба.

Гонзі вже виповнилось двадцять років. Виріс він здоровим і міцним, як дуб, а коли збирався позіхнути, просив матір відкрити йому рота. Перевертатися на інший бік Гонза вважав за непосильний труд і частенько жалівся: якби він мешкав в іншій країні, йому, певно, платили б за це чималі гроші!

Коли ж уночі Гонза перевертався з боку на бік сам, то вимагав для себе додаткової винагороди, як за надмірну роботу.

Замість того щоб узяти віника та зігнати сина з печі, добросерда матір нерідко захищала його перед сусідами.

Ну, і що це вам нагадує? Що сказав Павлусь парубкам, які зібралися на пошуки скарбу?

«Йому, бідоласі, нелегко, – говорила вона. – Підсмажується на гарячих цеглинах, як рибина на пательні». І додавала: «Щастя прийде – й на печі знайде!».

А щоб довідатись, чи знайшов своє щастя Гонза, прочитайте цю «казку навиворіт» Йозефа Лади. Аби вас заінтригувати, скажемо: не лише щастя знайшло Гонзу на печі, з неї він навіть спромігся убити дракона!

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Ви вже знайомі з такими поняттями, як сатира і гумор. Тепер варто поглибити ці знання відомостями про **засоби гумористичного зображення**. Такими можуть виступати: гіперболізація (перебільшення певних рис, можливостей, якостей героя, що викликає сміх); сполучення реального й фантастичного, трагічного і смішного в одному епізоді; надання чомусь чи комусь невластивих йому рис; смішно побудовані фрази, мовний суржик персонажів; використання в тексті народних приказок, прислів'їв, анекдотів; іронічні авторські коментарі; карикатурне зображення героя (спотворений вигляд).

Пригадайте визначення гумору, вивчене в попередньому класі.

Відшукайте в оповіданні «Скарб» ті засоби гумористичного зображення, якими скористався автор.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте написати коротеньку казку, в основі якої б лежала якась цікава народна приказка чи прислів'я. Ось вам декілька варіантів:

1. Оці ще з'їм, та після ще сім, та ще полежу, та ще стільки змережу, подивлюсь на сволок, та ще сорок, а як не полегшає – значить, пороблено.

2. Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже.

3. Раз на віку трапилося черв'яку залізти на моркву та й каже: «Я вище всіх!»

А ті, хто особливо люблять фантазувати, «перенесіть» Павлуся у XXI століття. Нехай живе у... Ну от і починайте уявляти!

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

У нас сьогодні буде веселе і корисне завдання. Спробуйте пригадати протягом п'яти хвилин усі відомі вам приказки та прислів'я, які можна було б застосувати до оповідання Олекси Стороженка «Скарб». Звісно, у цьому змаганні може бути й переможець – той, хто пригадає й запише найбільшу кількість прислів'їв та приказок.

БОГДАН ЛЕПКИЙ (1872–1941)

Богдан Лепкий

А які поезії українських авторів, що стали народними піснями, ви можете пригадати?

*Ні, ні, не встою довше я
на варті,
закрию очі, кину кріс, піду.
Я України не знайшов на
карті,
Може, в душі її я віднайду.
Вона там є. Єдина,
неподільна...*
Богдан Лепкий

**«Мов одна велика казка, весь
Господній світ»**

Серця багатьох українців з далеких Америки, Канади, Австралії линуць журавлями до рідної землі, яку вони покинули в пошуках кращої долі. А «Журавлі» Богдана Лепкого стали для наших співвітчизників-емігрантів справжнім гімном, народною піснею, тією життєдайною криницею, з якої черпали вони свої сили, яка не давала їм забути про своє коріння. Лише людина такого поетичного таланту могла перетворити звичайні слова на вічні рядки народної пам'яті!

У сім'ї малого Богданка, де батько був священиком, завжди панувала атмосфера пошанування Бога, цінувалося все прекрасне і добре, що є в людині, цікавилися мистецтвом та національною історією. Тож не дивно, що письменник часто в дорослому житті згадував своє рідне Поділля:

*«Поможи пам'яті мій, церковце деревляна, старенька й маленька...
Ти перша чула мій шепіт молитви, перша бачила мій перший
лет у країну тайн незбагнаних...»*

Багатьма талантами був наділений Богдан Лепкий – гарно співав, декламував, мав неабиякий хист до малярства і навіть збирався до Відня навчатися цьому, але перемогла в його душі любов до слова, до літератури. Також він виявився обдарованим дослідником і викладачем. Можливо, ще й досі живі його колишні студенти з Ягеллонського університету з Кракова (Польща), які можуть засвідчити велику пошану до свого улюбленого професора Богдана Сильвестровича.

На жаль, доля постійно розлучала його з Батьківщиною. Відтоді, як по Першій світовій війні вони з братом, січовим стрільцем Левком Лепким, схилили голови над руїнами батьківської оселі, зустрічі з рідною землею ставали щораз коротшими і болючішими. Аж поки в 1939 році Богдан Сильвестрович змушений був назавжди покинути Прикарпаття, тікаючи в Краків від наступу військ Червоної армії. Адже радянська влада, безсумнівно, не подарувала б йому патріотичної діяльності, десятків віршів, перейнятих ідеєю національного відродження, і тим більше роману в п'яти книгах «Мазепа», де великий гетьман

був фактично названий героєм України. Та найбільшим «злочином» в очах цієї влади було те, що Лепкий називався українським письменником...

Чому, на вашу думку, Богдан Лепкий змушений був емігрувати? У кого з відомих вам українських письменників схожа доля?

ДІЗНАЙТЕСЬ БІЛЬШЕ ПРО ПИСЬМЕННИКА

Простим селянським возом дістався Богдан Сильвестрович до Дрогобича, звідти – до Самбора й Сяну, а там і до Кракова. Його втеча була вкрай небезпечною – зупиняли, обшукували, саме тоді Лепкий втратив мазепинський перстень, яким нагородив його уряд України в екзилі (у вигнанні) з нагоди 60-річчя. Але найнебезпечніший момент стався на кордоні: свого професора впізнав офіцер-прикордонник, що колись навчався в Ягеллонському університеті. Колишній студент здивувався: чому видатний науковець, літератор, який міг би стати ректором Львівського університету, тікає за кордон, до окупованої вже на той час фашистами Польщі? Проте, глянувши у вічі свого вчителя, він нічого не сказав і допоміг Лепкому донести валізу до самого кордону. Цю «безслівну» розмову, коли розуміння відбувається з півпогляду, Богдан Лепкий описав у творі «Заки вдарили громи».

Поміркуйте, про що свідчить цей факт біографії письменника.

В історії української літератури Богдан Лепкий зарекомендував себе ще як неперевершений співець української осені, автор прекрасних ліричних мініатюр, що розповідають нам не лише про його життя, а й про життя України в першій третині XX століття. Нарешті він одним із перших реабілітував ім'я славного сина України – гетьмана Івана Мазепи. Ось що писала про нього газета «Свобода»: *«Це Богдан Лепкий приходив кожного року зі своїми щедрівками і Великодніми віршами про коляду і колядників, про Святвечір на Україні, про Великодні дзвони і гагілки. Це Богдан Лепкий промовляв зі сторінок газет, журналів, збірників, антологій образами і спогадами про далекий рідний край з хрестами, смутком і сльозами, із закликами не втрачати віри. Стояти твердо, як скеля, боротися за те, щоб воскресла, встала Україна. Це Богдан Лепкий своїми повістями й оповіданнями зачаровував, утверджував славу могутньої козацької України і її гетьманів».*

Спочиває український письменник на Раковецькому цвинтарі Кракова, так і не возз'єднавшись, навіть по смерті, з рідною землею. Тяжка недуга довгі роки терзала серце Богдана Лепкого, а коли фашистська навала поповзла рідною землею, коли «казку його життя», рідну домівку, – Кругулець, Бережани – було знівечено, серце не витримало. Але він залишив своїм нащадкам такий заповіт:

Воскресне, встане Україна!
Тільки не тратьте, браття, віри,
Тільки не будьте маловіри,
Тільки не будьте, як бур'ян,
Хто скосить – той тому і пан.

ЦВІТ ЩАСТЯ

Дитиною малою він не раз чув, як люди говорили: «Щастя».

– Що таке щастя? – питався мами, цікаво зазираючи в її очі.

– Щастя, дитинко, це доля.

– А що таке доля?

– Доля, доля... то такий цвіт, що його тяжко знайти.

– А гарний він?

– Дуже. Як дивитися на нього, то на серці стає весело.

– Мамо, я хочу того цвіту. Скажіть, де він росте? Піду й принесу його; для вас і для себе.

Мати всміхнулася:

– Тепер тобі й без нього добре, а як виростеш і набереш сил, тоді... – Й не докінчила.

– Ні, я не хочу тоді, хочу тепер. Скажіть, де він?

І «скажіть» і «скажіть», не давав спокою хлопець.

Мати взяла його за руку й повела до вікна. (Хата стояла на горбку, а перед хатою, через дорогу був став).

– Ось, там, за ставом, бачиш?

– Бачу, бачу, мамо. Їх там так багато. А чи далеко туди?

– О, й дуже! Це аж за водою.

– Аж за водою... – зітхнув і вдивився туди, де виднокруг зливався з плесом ставу.

Був вечір. На овиді блиснула вузенька, ясна смужка, а за хвилину виринув звідти місяць, як срібний, круглий човник. Звільна підпливав на небо, і здавалося, що він сунеться не по вечірнім блакиті, а по дрімливій воді тихого подільського ставка.

– Мамо! – радісно скрикнув хлопець. – Знаєш що?

– Що, дитино?

– Я вже знаю, але тобі не скажу.

– Та чому?

– Бо ти гнівалася б на мене.

– Ой ти, ти, дурнику маленький! А чи ти не знаєш, що мамі треба все сказати?

– Треба, але того не скажу. – І русяву голову притулив до мами.

К. Білокур. Квіти в тумані

Незабаром лежав у своїм маленькім ліжку. Мати провела йому молитву, накрила його, перехрестила і сказала: «Спи!» Він замкнув повіки і вдавав, що спить. Навіть хропів. Вдавав..Бо, як лиш мати вийшла й зачинила за собою двері, піднісся і сів.

У кімнаті було ясно. Місячне сяйво сріблило стіни, двері й образи. Під вікном співав соловій, а від ставу доходив хлюпіт хвиль. Вода билася об греблю. Гребля відтручувала її від себе, вода втікала, а за хвилину кидалася знов. Хотіла розірвати греблю й поплисти на наш город.

Хлопець насторошив уха.

— Хлюпоче, кличе мене. Каже, що занесе на своїх хвилях аж там, де цвітуть цвіти щастя. Такі гарні! А люди їх не рвуть. Бо не знають, як туди дістатися. А я знаю. Знаю. І піду. Щоб тільки ранок скорше... Піду!

Місяць світив. Ясніше і ясніше. Соловей співав. Все краще й краще. Хвиля хлюпотіла все голосніше. Хлопець не спав. Думав про квітку щастя.

Північ минула. Кінчилася коротка, літня ніч. Ранок недалеко. На виднокрузі знов зарисовувався смужок ясний, світлий. Зорі линяли, і линяло небо. Притихли птахи, подуло пораннім холодком.

Вода хлюпотіла невпинно і невтомно.

Хлопець не спав. Груді хвилювали, чи жевріли, губи горіли огнем.

Хата спала. Навіть стара чорна кітка, що звичайно в таку пору любила відбувати лови, лежала під печею, як грудка чорної землі. І вона спала.

Хлопець тихенько зсунувся з ліжка й підійшов до вікна. Вікно відчинив легенько. Від вікна до землі не було далеко. Переліз і здригнувся цілий. Зимна роса обмила його теплі ноги: Біг. Дріботів на греблю. Тут зупинився... Тепер вже цілком виразно чує, як вода його кличе: «Ходи, ходи до мене. Не бійся! Я занесу тебе аж на другий берег, де цвітуть цвіти щастя». І він ступає у воду.

На виднокрузі яснішає смужка. На ній, мов огниві блиснув, росте, горить. Вода займається, палає.

Хвилі багровіють, ставок стає подібний до велетенської риби-потвори з огнистою лускою.

Та хлопець її не боїться. Ще й краще, бо вода не така зимна, можна легше йти.

Іде.

К. Білокур. Пшениця,
квіти, виноград (1950–1952)

А назустріч йому надпливає велика біла птиця. Вигнута шия, крила, як вітрила, – лебідь. А за ним другий, ще біліший, ще кращий.

– Возьми мене, лебедю, й перевези за воду. Я тобі не завважу, глянь, який я малий!

Так каже хлопець, але лебідь його не слухає.

Підпливає, стає, дивиться й киває головою. Ніби каже: «Не хочу». А тоді повертає і пливе собі геть.

– Зажди! – просить хлопець. – Чого ти втікаєш? Перевези мене!

Але лебідь все скорше й скорше лине по блискучих хвилях.

– Зажди! – ще раз кричить хлопець крізь сльози й кидається за ним у погоню.

Дрібонькі хвилі горять, легенький вітерець пробігає по них, від лісу несе пахощами живиці.

Тихо, хоч мак сій.

Лиш від берега чути хлюпінт хвиль.

Раз у раз відбиваються вони і все даліше й даліше заносять хлопця.

Вже він по груди пірнув у воду, вже лиш голову видно, лиш руки, лиш волосся сплигло...

С. Прохоров.
Хвора дитина

Біля постелі недужого сидить лікар. Слухає, надслухує, удари серця вправним ухом ловить.

Мати дивиться на нього, як на образ.

Що буде?

Те, що Бог дасть. Як сильна природа, то при Божій допомозі, може, й переможе. А як ні, га, то піде за квіткою щастя...

З тієї пори багато літ минуло. Багато!

Малого, русявого хлопця нема.

Замість нього ходить по світі мужчина.

Завдяки старому вчителю ботаніки пізнав усі цвіти на світі і знає, що там, далеко, за водою, ніякої квітки щастя нема. І не може бути. Він це знає.

А все ж таки, все ж таки, кидається у воду і йде за нею...

Як дивно!

«І в мене був свій рідний край»

Запитання «Що таке щастя?», напевно, постає перед кожною людиною бодай раз у житті. Та чи будь-хто здатен знайти свій цвіт щастя? Чи готовий іти ген-ген у незнану далечинь, аби відшукати те, що упродовж усього існування людства залишається вічною таїною?

«Цвіт щастя» є фрагментом, який доповнює прекрасну автобіографічну мозаїку – повість Б. Лепкого «Казка мого життя». У невеликому містечку Крегульці пройшло щасливе дитинство письменника, де його

оточували любов'ю і розумінням рідні люди, де він почав шукати свою квітку щастя. Тому перший із розділів повісті – «Крегулець» – і завершується оповіданням, яке ви щойно прочитали.

Людина не може бути щасливою сама, тому й маленький герой оповідання, в якому можна безпомилково вгадати самого письменника, пішов шукати цвіту щастя не лише для себе, а й для мами! Для тієї мудрої неньки, що знала: в дитинстві щастя поруч, просто в її обіймах, у затишних куточках рідної хати! Зверніть увагу, як важливо все розповідати мамі, щоб не трапилось біди, як треба вірити їй, щиро й беззаперечно!

А лихо мало не трапилось. У бурхливій уяві малого ожила і заговорила вода, звичайний пейзаж перетворився на зловісну казкову картину. Вигнув спину ставок – огниста рибина-потвора, зринув, немов примара, байдужий і холодний лебідь. І не знати, чи й він народився в уяві збудженої і збентеженої дитини, що робила перші у своєму житті самостійні кроки... Виявилось, що подорож за щастям могла закінчитися страшною трагедією, бо тоді так важко було зрозуміти малому материні слова, так важко було повірити, що взагалі можна знайти оте материне «далеко» – там, за виднокругом, де зливається із землею небо...

У цьому невеличкому уривку спогадів письменника так багато любові, тепла, вдячності. Бездонної душевної міцї, неабиякої мужності потребує людина, щоб все життя бути готовою піти за воду шукати квітку щастя – не для себе, для інших...

Давно вже зник русявий хлопчина, а дорослий талановитий чоловік розповів вам, своїм читачам, повчальну історію-притчу, з якої кожен зробить свої висновки...

А на чому ще, надзвичайно важливому, наголосив письменник наприкінці оповідання?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Що ви можете сказати про родину Богдана Лепкого?
2. Назвіть головних і другорядних героїв оповідання «Цвіт щастя».
3. В якій місцевості відбувається дія оповідання? Прочитуйте відповідний уривок твору.
4. Куди й навіщо пішов раннього ранку головний герой оповідання – маленький хлопчик?
5. Чому в оселі хлопчика з'явився лікар?
6. Від чийого імені ведеться розповідь в оповіданні?

Багатознайко

1. Яка подія з життя письменника вас найбільше вразила?
2. Назвіть повість, до складу якої увійшло оповідання «Цвіт щастя».
3. Складіть простий план оповідання. Прокоментуйте і поясніть, чому саме ті чи ті важливі епізоди ви відзначили.
4. Чому хлопчик не послухав мами й пішов шукати цвіт щастя?

5. Чи можна сказати, що уява хлопчика зіграла з ним злий жарт?
6. Чи міг хлопчик загинути?

Всезнайко

1. Поясніть, чому ми можемо вважати цей твір автобіографічним.
2. Якими були взаємини матері й хлопчика? Підтвердіть свою думку відповідними цитатами.
3. Як ви гадаєте, лебідь, якого зустрів на воді герой оповідання, народився в його уяві чи був реальним птахом, що байдуже проплив повз дитину?
4. Опишіть внутрішній стан хлопчика, коли він зважився на небезпечну подорож. Знайдіть ключові слова, якими автор характеризує свого героя.
5. Чому письменник згадав у оповіданні вчителя ботаніки?
6. Чи замислювались ви над тим, що таке щастя? Чи могли б ви зважитися шукати його, як маленький герой оповідання?

Ерудит

1. Чи видно з тексту твору, що батько письменника був священиком і хлопчик виховувався у християнських традиціях? Доведіть свою думку.
2. Чому мати хлопчика сказала йому, що в дитинстві можна обійтися без цвіту щастя?
3. Якими ви уявляєте собі героїв оповідання? Письменник не подає розлогих портретних характеристик, проте, напевно, вони вималювались у вашій уяві?
4. Чи мінялося ваше ставлення до хлопчика і його вчинків упродовж твору? Чому?
5. Якими визначеннями можна схарактеризувати вчинок хлопчика? Доберіть найбільш точні з наведених і прокоментуйте свою відповідь: зухвалість, необачність, нерозважливість, впертість, підступність, легковажність, мстивість, непослух, байдужість, безжурність, кумедність.
6. Визначіть провідну ідею твору. Чого навчив вас своїм оповіданням Богдан Лепкий?

МИШКА

(Казка для дітей; для малих і великих)

Була собі мишка. Така, як і другі: сіренька, маленька, кінчасті вушка, довгий, гладкий хвостик.

У самім кутку хати, де нога від ліжка щільно притикає до стіни, мала свою нору. Мешкання не розкішне, але безпечне.

Ніхто з людей не заглядав туди.

О, люди – це дуже цікаві сотворіння!

Мишка боялася людей.

Коли на хаті не видно було ані одного чобота, ні одної ноги, висувала головку, зиркала направо й наліво, і скоренько, скоренько, як шнурочок, пересувалася попід стіну в двері.

Шу-усть! – і вже на подвір'ї.

Там не боялася нікого. Ні пишно вбраного когута, що ходив, мов жандар, ні круторогого вола, що лежав біля стайні, мов гора, і рими-гав, ні господині, що на ціле село тарахкотіла терлицею¹, а язиком ще голосніше, ніж терлицею – нікого!

Бігла на поле.

Там стрічалася зі своїми сестрами із міста.

Ці були дуже бідні: худі, голодні, миршаві. Ледве хвостики волокли за собою. Розказували, що тепер у них в городі страх погані часи. Люди не мають що їсти, а про миші, то вже і не згадує. Їм просто пропадай! Ніде ні кришинки хліба, ні одної крупинки, нічого. Господиня, як крає хліб, то над тарілкою, а крає так тонко, що руку крізь краєнку видно. Як пряче із стола, то кришки на долоню згортає і дитині до рота несе, щоб з голоду не вмерло... кажуть, війна. Люди людей мордують, не мають часу працювати на хліб...

А наша мишка на те до них.

– У моїх господарів не те. Єсть чим пожитися. Коли я й вибігаю в поле, то це не з голоду, а так, із привички, щоб подивитися на світ, бо у норі скучно. Все з тими дітьми, та й з тими дітьми. Такі вам неслухняні, пишуть, а на мені шкура терпне, щоб господар не вчув. О, мій господар дуже страшний. Його всі бояться. Колись двох кабанів забив. Такі здорові кабани, а він їх порізав. Сало повісив у димарі. коптить. А м'ясо їдять. Добре їдять. Вночі приходять якісь чужі люди, і він їм продає. За гарні гроші. Гроші ховає у ящик під ліжком, недалеко від моєї нори. Іноді, як ціле село спить, перед хату заїжджає візок. Злазить двоє людей і з хати виносять м'ясо, масло, яйця, крупу і сало. Таке чутке сало, що аж в носі вертить...

– Не говори, сестричко! – перебивають городські мишки. – Не говори, бо нам млісно стає. Ми вже й забули, як сало виглядає.

Мишці жаль голодних городянок, вона важко зітхає і говорить далі.

– А коли вже добре навантажить візок, то господар випроваджує його польовою доріжкою під ліс, а сам вертає в хату. Тиче жінці гроші під ніс і каже: «Що, гарно пахнуть? Ха-ха-ха! От бачиш, і війна на щось придасться. Перше ми за рік не заробили стільки, що тепер за місяць. Розбагатіємо». І ховає гроші в ящик під ліжко. У цьому ящику стояли колись гранати, а тепер гроші. Ще трохи, і ящик цей тяжко буде замкнути, так їх багато

– А господиня? – питають цікаві мишки.

– Господиня ходить тепер, як паня. Які у неї сорочки, які кружева – пфу! Пахучим милом вимивається.

Городські миші вірити не хочуть. «Пахучим милом вимивається, а наша вмивається слізьми...»

Наговорившись доволі, мишка вертає домів.

Перетиснеться крізь двері, як тінь, майже попід стіну і – шу-усть! – до нори. Тільки хвостик іноді визирає. Але й хвостика ніхто не бачить, бо де там тепер людям заглядати під ліжко.

Їм не до того.

¹ Терлиця – знаряддя для вичинки льону.

Раз якось вертає наша мишка і чує: в хаті чужим духом пахне. Знялася на задні лапки – заглядає. Перше побачила великі черевики на деревляних підшвах, а там обшарпана спідниця, а вище полатана сорочка, а ще вище обличчя, худе, худе, лиш шкура та кості, лиш ці червоні, заплакані очі. «Це одна з тих, із міста, – погадала собі мишка. – Вони приходять без нічого і відходять з нічим. Побачимо».

А жінка говорила, мовби за труною ішла:

– Змилюсь, господине, дивіть! Ніг собі в цих проклятих колодках не чую. У мене хора дитина, як мені без молока вертати? Най би хоч перед смертю напилосся. Совісті нема на тую муку дивитися. Я ж – мати. Я вам цього, спасителько моя, вовіки не забуду. Я вам гроші в суботу принесу, так мені, Боже, дай спокійно сконати, що принесу...

А господиня:

– Мої корови тільки молока дають, що кіт наплакав. От, дою, щоб не запустити. Прийдіть, як отеляться. Тепер ми самі не маємо що пити. Спитайте в наших сусідів. Може, продадуть; вони на гроші ласі й рідного батька продали б, а в нас нема що продавати, хоч і хотіли б.

Як мишка тую розмову почула, то так їй соромно зробилося, не за себе, а за господиню, що чим скорше побігла до нори.

«Добре, що діти сплять, а то б ще навчилися брехати, як люди. І як цим людям язик на таку брехню повертається? Погані люди. Одні з голоду гинуть, а другі папір у ящик ховають. Хіба ж папір важніший від життя? Але я їм!»

І в маленькій мишачій голові зродилася велика ідея. Знищити, потрощити цей папір, що його кривдою людською чути, поганий папір.

Вона припала до деревляного ящика, і гризла, і гризла, і гризла. Зразу ящик, а там і гроші. Працювала цілу ніч. В днину відпочивала, а на ніч далше до роботи. Так кілька діб, аж не було що гризти.

Одної днини каже господар до своєї жінки:

– Я чоловік праці. У мене ніхто не сміє дармувати. Гроші також. Їх треба пустити в рух. Купимо за них кілька свинок, двоє-трьох телят, підгодуємо, продамо і купимо нових, і знов продамо, поки не будемо мати тільки грошей, що в банку. Бог знає, коли буде друга війна.

Кахикаючи і постогнуючи, бо був товстий, як годований кабан, поліз під ліжко. Добув ящик, відчинив і... очі йому пішли в стовп, брови підлізли вгору, волосся дубом стало.

– Погризли, погризли, погризли!

– Що? Де? Коли? – питалася жінка.

– О, дивися! О!

І вона теж встромила ніс у ящик:

– А-а-а!

– Це ти тому винна, це ти!

– Всьому я винна, всьому я... – плакала жінка.

А господар кричав:

– Я не раз говорив, що треба нам кота, великого, здорового кота, а ти ложки молока жалувала для його: ти! ти! ти!

І кинувся на неї з кулаками.

Але мишка не чекала, що дальше буде: моргнула на дітей, і вони шнурочком вибігли крізь відчинені двері на поле.

Краще там, ніж у такій хаті.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Назвіть жанр твору Богдана Лепкого «Мишка».
2. Визначіть головних і другорядних героїв казки.
3. Коли відбувались описані у творі події? Прочитуйте відповідний фрагмент твору на підтвердження своєї думки.
4. Як мишка покарала господарів?
5. Якими відразливими рисами наділив автор людей у своїй казці?

Багатознайко

1. Назвіть причину, яка змусила мишку покарати господарів будинку, в якому вона жила.
2. Чому нарікали на життя мишки-городянки?
3. Опишіть, якими ви уявляєте собі господарів будинку, в якому мешкала кмітлива мишка.
4. Що саме засуджувала мишка у своїх господарях? Чи згодні ви з нею?
5. Визначіть найбільш трагічний, на вашу думку, епізод твору.

Всезнайко

1. Перерахуйте основні елементи композиції твору.
2. Складіть цитатний план оповідання.
3. Дайте порівняльну характеристику образів мишки та господаря будинку, в якому вона мешкала.
4. Поміркуйте, чи може мишача помста чомусь навчити господарів цієї оселі.

Брудит

1. У чому полягає мораль прочитаної вами казки?
2. Розкажіть, які почуття викликає у вас кожен з героїв твору. Запишіть свої думки в зошит.
3. Спробуйте письмово розповісти про події, змальовані в оповіданні, від імені різних його героїв (мишки, її подруг – мишок-городянок, господаря хати, господині, згорьованої матері, що прийшла до багатіїв просити молока для вмираючої дитини).
4. Як ви гадаєте, чи можна вважати цей твір актуальним і нині? Аргументуйте свою думку.

«Я чую радість, чую болі...»

Богдан Лепкий адресував свою казку дітям – малим і великим. Хто, на вашу думку, є великими дітьми? Можливо, це дорослі люди, яким теж не завадило б прочитати цю історію?

Напевне, ви погодитесь, що вигаданого, фантастичного в цій казці не так уже й багато – хіба що миші між собою розмовляють. Але ж історія не лише про справедливу, дотепну й мудру мишку! Насправді в ній розповідається про людей, про те, якими вони можуть бути – жадібними, жорстокими, нахабними, брехливими. Навіть маленька тваринка не бажає, щоб її дітки чинили так, як люди – та чи й можна назвати їх людьми? Чи не в цьому полягав творчий задум письменника: показати, що мишка може мати більше людських рис, аніж господарі, в яких вона не схотіла жити, хоч і мала сите й затишне життя?

Богдан Лепкий немовби «зіштовхнув» у казці реальне й уявне – світ людей і казкову історію про побут різних мишачих родин. Але саме цей несподіваний художній прийом дозволив письменнику найбільш яскраво і виразно проілюструвати найганебніші людські вади.

Про які реальні події з історії України можна довідатися з цієї невеличкої казки?

Ви прочитали вже не один твір про війну і знаєте, що це найбільше лихо з тих, що трапляються з людьми, з країною. Тепер маєте змогу поглянути на це явище немовби з-за лаштунків – війна буває не лише страшною, вона буває потворною, як оті господар з господинею, що пожалкували молока не лише вмираючій дитині, а навіть власному котові. Мишка покарала пожадливіх людей, що намагались нажитись на людській біді. Про те, що принесла людям війна, ви теж дізналися з розповідей мишок-городянок. Вони, ці непомітні створіння, на відміну від деяких людей, виявилися здатними на співчуття, співпереживання, навіть на помсту тим, хто давно втратив людську подобу.

А в яких українських чи зарубіжних казках ви вже читали про поєднання реального й уявного світів, де б співіснували люди і мудрі тварини?

Наша казочка, як ви вже зрозуміли, має мораль. Давайте подумавмо разом, чого вона вчить? На чому наголошує письменник? Чи не на тому, що не можна мати зиск із біди людської, що є на світі гріх і кара, є милосердя і співчуття. Деякі люди не мають душі. Тому Б. Лепкий наділив душею тварину, щоб кожен із нас не забував про те, що нас робить людьми.

Напевно, жодного з вас не залишила байдужим історія про цвіт щастя. Бо хто ж не мріяв знайти справжнє диво і поділитися ним зі своїми рідними? Про це розповідають письменники багатьох країн, адже діти в усіх куточках земної кулі однаково плачуть і сміються, однаково мандрують за своїми фантазіями... Так і відомий російський письменник Володимир Одоєвський переповів історію про «Містечко у табакерці». Це захоплююча казка про маленького Михася, який відкрив чарівний світ татової табакерки. Він, як і герой Богдана Лепкого, не послухав старших і доторкнувся заповітної пружинки: багато чого навчився хлопчик у таємничому і загадковому містечку, прихованому в черепаховій табакерці:

«Нарешті Михась упевнився, що музика справді грала в табакерці. Він підійшов до неї, дивиться, а з-за дерев сонечко виходить, крадеться тихесенько по небу, а небо й містечко усе яснішають і яснішають; віконця палають яскравим вогнем, і від бабшточок немов сяйво...

- Татусю! Татусю! Чи не можна увійти в це містечко? Я б дуже хотів!
- Важко, мій друже; це містечко не на твій зріст.
- Нічого, татусю, я такий маленький; тільки пустіть мене туди; мені так би хотілося знати, що там робиться...
- Справді, мій друже, там і без тебе тісно.
- А хто там живе?
- Хто там живе? Там живуть дзвіночки.

З цими словами татусь підняв кришку на табакерці, і що ж побачив Михась? І дзвіночки, і молоточки, і валик, і колеса... Михась здивувався.

– Нащо ці дзвіночки? Нащо молоточки? Нащо валик з гачками? – запитував Михась у татуса.

А татусь відповідав:

– Не скажу тобі, Михасю; сам роздивись уважненько і подумай: може й відгадаєш. Тільки ось цієї пружинки не займай, інакше все зіпсується.

Татусь вийшов, а Михась залишився над табакеркою. От він сидів-сидів над нею, дивився-дивився, чому ж дзвонять дзвіночки?

А тим часом музика грає та й грає; от все тихше й тихше, немов щось чіпляється за кожну нотку, немов щось відштовхує один звук від другого. От Михась бачить: внизу табакерки відчиняються дверцята і з дверцят вибігає хлопчик із золотою голівкою і в сталевій спідничці, зупиняється на порозі й манить до себе Михася.

“Чому, – подумав Михась, – татусь казав, що в цьому містечку й без мене тісно? Ні, мабуть, у ньому живуть добрі люди, бачите, запрошують мене в гості”.

– Будь ласка, з великою радістю!

З цими словами Михась побіг до дверцят і здивовано помітив, що дверцята саме йому по зросту. Як добре вихований хлопчик, він вважав за свій обов'язок передусім звернутися до свого провідника.

– Дозвольте поцікавитися, – сказав Михась, – із ким я маю честь розмовляти?

– Дінь-дінь-дінь, – відповів незнайомий, – я хлопчик-дзвіночок, житель цього містечка. Ми чули, що ви дуже бажаєте побувати у нас в гостях, і тому вирішили просити вас зробити нам честь до нас завітати. Дінь-дінь-дінь, дінь-дінь-дінь...»

А про інші пригоди Михася в казковому містечку табакерки прочитайте самі!

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

А чи ви звернули увагу на те, що казку Богдана Лепкого можна було б продовжити? Ось і матимете таке творче завдання: придумайте, що могло б відбуватися з мишкою та її дітлахами після того, як вона покинула негостинний дім своїх господарів. Варіантів оповідання може бути декілька. Наприклад, уявіть собі, що мишка потрапила до людей добрих і щедрих. Як би вона поводитись? Чому вчила б своїх діток?

А ось інший варіант: вона знову потрапила до не зовсім привітної оселі. Тільки цього разу тут мешкали люди ледачі, неохайні, заздрісні. Як би їх могла провчити мишка? Влаштуйте конкурс на кращу історію про мудру тваринку.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Ми вже з вами говорили про те, що кожен рано чи пізно ставить перед собою питання: що таке щастя? А чи схожі уявлення різних людей про нього? Хочете перевірити? Візьміть усі однакові аркуші паперу і, не зазначаючи своїх прізвищ, одним реченням спробуйте продовжити фразу: «Щастя для мене – це...» Потім зберіть ваші відповіді й порівняйте, чи багато відповідей співпадає, чи точок зору рівно стільки, скільки вас у класі. Це міні-опитування дасть уявлення про те, що саме робить людину щасливою, які цінності є для неї найважливішими в житті.

ЛІНА КОСТЕНКО

(Народилася 1930 року)

«Мене не можуть люди
не почути...»

Ліна Костенко

Бути Поетом – це не лише вміти писати вірші десь у тиші нічного кабінету або й похапцем, на клаптиках паперу, перетворювати звичайні слова на гармонію звуків і образів.

Бути Поетом – це перш за все жити з відкритою душею, беззахисною перед злом і наругою, нести на собі такий тягар, який би розчавив звичайну людину, не наділену Талантом. Бути Поетом – означає творити радість високого мистецтва, дарувати людям мрію, іти на крок попереду.

І коли зустріваш на вулицях Києва жінку з променистими очима, Ліну Василівну Костенку, розумієш: доля подарувала тобі унікальну нагоду. Нагоду побачити, як іде по землі Поетеса, перед якою стає на коліна вічність...

Ліна Костенко народилася в містечку Ржищеві на Київщині, в учительській родині, а в шестирічному віці разом із сім'єю переїхала в Київ – місто «над берегом вічної ріки» – так вона назвала Дніпро.

Перші її віршовані рядки творилися під гуркіт гармат, виття сирен, бо дитячі роки Ліни припали на Другу світову війну. Від німецьких бомбардувань рятувалися в окопах, тому й одна з перших поезій письменниці має назву «Мій перший вірш, написаний в окопі». Саме таким був початок її поетичної біографії:

писала мало не осколком,
великі букви, щойно з букваря, –
той перший віршик, притулившись скраю,
щоб присвітила поночі війна.

**А як ви гадаєте, якими
саме якостями повин-
на бути наділена лю-
дина, щоб мати право
називатись Поетом?**

*Я вибрала Долю собі сама.
І що зі мною не станеться,
у мене жодних претензій
нема
до Долі – моєї обраниці.*

Ліна Костенко

Згадайте, дитинство кого з українських письменників припало на роки воєнного лихоліття. Це стало вам відомо із життєпису чи з автобіографічних творів, які ви прочитали?

Після закінчення Літературного інституту імені М. Горького (Москва) в 1956 році повертається в Україну. Той час знаменувався «свіжим

ковтком» свободи, так званою «хрущовською відлигою», яка настала після ери сталінізму в Радянському Союзі. Люди відчули реальність демократичних змін у суспільному житті. Саме в такій атмосфері розвивався талант поетеси. Її чекали вдячні читачі, переповнені зали спраглих справжнього поетичного слова співвітчизників, знайомство і дружба з такими ж молодими письменниками, як і вона, – В. Симоненком, В. Стусом, М. Вінграновським, І. Драчем.

На той час у творчому доробку Л. Костенко було вже три поетичних збірки – «Проміння землі», «Вітрила» і «Мандрівки серця». Але поступово почали згортатися демократичні процеси в СРСР, а поетичне слово «королеви української поезії» не було пристосоване до опікування комуністичної влади.

Чому, на вашу думку, Ліна Костенко виявилась такою принциповою?

А далі почалися роки вимушеного мовчання. Поетеса відверто визначила своє життєве кредо, а її громадянська позиція була однозначною:

Поезія – рідна сестра моя.
Правда людська – наша мати.

Довгих шістнадцять років український читач не мав змоги насолоджуватися творчістю Ліни Костенко. Кілька збірок, написаних за цей час, так і залишилися у письмовому столі. Офіційних заборон не було – але для справжньої поезії, де слово Правда писалось з великої літери, не було місця ні в тогочасній пресі, ні в книжковій крамниці. Влада намагалася зламати цю сильну жінку, яка, проте, не збиралась коритися:

Я трохи звір, я не люблю неволі,
Я вирвуся, хоч лапу відгризу.

Лише наприкінці 70-х років ХХ століття Ліна Костенко повернулася до своїх читачів зі збіркою поезій «Над берегами вічної ріки», з історичним романом у віршах – «Маруса Чурай», який став

Назвіть українських письменників, також нагороджених Шевченківською премією.

подією у літературному житті України, а його авторка була відзначена найпочеснішою літературною премією України – Шевченківською.

Нині Ліна Василівна – одна з тих небагатьох ентузіастів, які намагаються зберегти для нащадків скарби національної матеріальної культури. Нею організовуються регулярні експедиції до чорнобильської зони, до тих покинутих українських хат, де зосереджена вся історія народу – вишита на рушниках, вирізьблена з дерева, викувана ковалями.

У наступних класах ви ще вивчатимете творчість Л. Костенко. Читайте уважно її поезії, бо там, за кожним рядком – непідробна щирість української душі і пристрасна думка, високе мистецтво, за яким ми визначаємо справжні взірці прекрасного...

КРИГА НА ОДРІ

В цьому році зима
Не вдягала білої свити.
Часом вже й приміряла,
Та хтось її зразу крав.
Пошукала, поплакала...
Що ж робити? –
Бідувала в старій
Із торішніх зів'ялих трав.
Як коли лютувала,
Стелила рядно ожеледиць.
Сперечалася з морем,
Несла сум'яття вітрів.
Все збиралась на силі.
Та не встигла огледіться,
Як проснулись дерева
І на Одрі лід потемнів.
Крига буйно ломилась
У відкриті двері протоки.
Лід кришився, б'ючись
Об каміння берегове...

І нарешті по Одрі –
Темній, широкій –
На останній крижині
Самотня чайка пливе.
– Ти куди ж розігналась?
Чи, бува, не до самого моря?
Чайки держаться гурту,
А ти відпливаєш одна.
А крижина тонка,
А крижина майже прозора...
Ну, а що, як її
розміє вода весняна?
Ну, а що, коли їй
Та удержать тебе несила?
Затріщить і відломиться...
Піде вода кругами...
– Дивна людино!
Я ж маю крила.
Нащо крилатим ґрунт під ногами?

Д. Шавикін. Чайки

КРИЛА

А й правда,
крилатим ґрунту не треба.
Землі немає,
То буде небо.

Немає поля,
То буде воля.
Немає пари,
То будуть хмари.

В цьому, напевно, правда пташина...

А як же людина?

А що ж людина?

Живе на землі.

Сама не літає.

А крила має.

А крила має!

Вони, ті крила,

Не з пуху-пір'я,

А з правди,

Чесності

І довір'я.

У кого – з вірності

У коханні.

У кого – з вічного
Поривання.

У кого – з щирості
До роботи.

У кого – з щедрості
На турботи.

У кого – з пісні,
Або з надії,
Або з поезії,
Або з мрії.

Людина нібито не літає...
А крила має.
А крила має!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Перекажіть розмову людини і чайки.
2. Перерахуйте всі ті чесноти, які роблять людину окриленою.
3. Які слова повторюються у другій поезії – «Крила»?
4. Опишіть зиму, як її змалювала поетеса у першому творі – «Крига на Одрі».

Багатознайко

1. Перекажіть власними словами сюжет поезії «Крига на Одрі».
2. Поясніть, чому чайка здивувалась запитанню людини.
3. Які слова рефреном повторюються у вірші «Крила»? Як ви гадаєте, навіщо?
4. Перефразуйте вислів: *«Крилатим ґрунту не треба»*.

Всезнайко

1. Виберіть ключові слова, на які падає логічний наголос в обох творах. Прокоментуйте свій вибір.
2. Спробуйте розвинути думку Ліни Костенко: завдяки чому виростають у людини крила?
3. Які несподівані образи можна виокремити у поезіях? Поясніть, чим вони вас врадили.
4. Визначіть провідну думку кожної з поезій.

Ерудит

1. Поясніть, чому, на ваш погляд, поема, до якої увійшов цей диптих, називається «Чайка на крижині».
2. Підтвердіть або заперечте думку: провідна ідея є спільною для обох творів, думка, закладена у першій частині диптиху, логічно завершується у другій.
3. Доведіть, що Ліна Костенко мала на увазі духовність людини, її внутрішню «окриленість».

4. Порівняйте твори цього диптиху із раніше прочитаними вами поезіями Ліни Костенко. Що їх поєднує? Які важливі речі поетеса завжди підкреслює у своїх творах?

«Моє завдання — дати імпульс до думання»

Прочитаний вами поетичний диптих є частиною надзвичайно глибокої за змістом і насиченої прекрасними образами поеми Ліни Костенко «Чайка на крижині».

Людина завжди мріяла мати крила, аби злетіти до неба, відчути радість польоту. Але в диптиху Ліни Костенко образ крил має інше значення, вони уособлюють усі ті чесноти, які роблять людину Людиною: любов, дружба, взаємодопомога, чесність, справедливість, наполегливість, патріотизм, повага до минулого. Поступово цей образ переростає в справжній символ чистоти й духовності.

А як же бути «безкрилій» людині, як їй подолати буденність — «стару свиту із торішніх зів'ялих трав»? Як відшукати шлях до неба, до вільного польоту?

У поезіях диптиху багато запитань. Кожен, хто приходить у цей світ, повинен відповісти на них. Принаймні собі. Але Ліна Костенко стверджує: кожна Людина має крила!

Що саме протиставляє поетеса одухотвореному життю людини?

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Ми сьогодні будемо мандрувати разом із російськомовним письменником Володимиром Кисельовим... вулицями Києва! Саме тут мешкав письменник і його симпатична героїня з твору «Дівчинка і птахоліт», Оля Алексєєва, яка разом зі своїми друзями-семикласниками мріє побудувати літальний апарат, який змахуватиме крилами, як птах. Ви запитаете: навіщо? А Оля відповість на це питання власними віршами:

Зіпрись на хмари, ну зіпрись!
Поглянь на землю звідти сам.
Згори на гори озирнись,
На ріки, що нуртують там.
Ти на міста і села глянь
Не звисока, а з висоти,

Щоб більше бачити — бажань
Ти не ховай. Йди до мети!
Дивись: над кращим із світів
Вже хмар серпанок порідів...
За хмари вища є людина,
Її це щастя — не провина.

Ми подорожували з вами сторінками книжки, автором якої є Володимир Кисельов — батько поета Леоніда Кисельова, з творчістю якого ми з вами познайомимось наприкінці цього навчального року...

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Діптіх (з грецької — «складений удвоє») — це композиція із двох самостійних, але водночас пов'язаних спільним ідейним задумом,

змістом та провідним мотивом мистецьких творів (термін використовується також в малярстві, музиці, кіномистецтві). У літературі такі композиції найбільш поширені в поезії.

Визначте спільні елементи у прочитаних вами поезіях Л. Костенко і підтвердьте на їхньому прикладі, що вони є саме диптихом, а не самостійними елементами поеми «Чайка на крижині».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Поезії Ліни Костенко справді, як вона сама сказала, дають «імпульс до думання». І хотілося б довідатись: що ви думаєте про окриленість? Що, на ваш погляд, дає людині крила?

Отже, тема твору – «Мати крила – це...»

Щоб розкрити цю тему всебічно, можна було б узяти до твору і такий епіграф:

Здається ж, люди, все у них людське,
Але душа ще з дерева не злізла.

Ліна Костенко

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Завдання сьогодні буде оригінальним. Виберіть будь-яке слово (бажано, назву предмета, істоти, почуття або явища) і спробуйте описати його, не називаючи, а потім по черзі відгадуйте ці загадки. Ось, наприклад: слово «парта». Це виглядатиме приблизно так: «Це предмет, який встановлюють у школах. Він виготовляється найчастіше з дерева та металу. Має дві частини – похилу дошку, на якій можна тримати книги та зошити, і сидіння».

Варто було б спробувати пояснити такі слова: «чайка», «крижина», «крило», «людина», «чесність», «каміння», «море», «турбота».

БОРИС ХАРЧУК

(1931–1988)

«Пахне древній
слов'янський корінь...»

Борис Харчук

Уява письменника здатна створювати чудові фантастичні світи, населені казковими істотами, позбавлені зла і жорстокості. Такі світи постають із творів Бориса Харчука, де людина може стати чарівником, де дитина дорослішає не за віком, а за життєвим досвідом.

Про що мріяв маленький пастушок Борис на левадах за селом? Чи не там уперше привидівся йому казковий чоловічок дідо Капуш? Коли він навчився розуміти красу землі своєї – чи то коли чимчикував босоніж до школи, чи то коли допомагав матері й батькові у непростій хліборобській справі? Про це написав у повісті «Йосип з гроша здачі»: *«Так і є: мати дістає нову торбину (вона більша, ніж та, яку бере Йосип на пасовисько) і вішає синові на плече. Нічого, що вона з простого полотна, а не брезентово. Мати не дістала гудзика, і тому торбина застібатиметься на патичок. Йосип мацає її руками, в ній щось шелестить. Розстебнув – а там зошит».* Так, справді, це був найкращий подарунок для простого сільського хлопчини!

Не лякало Бориса те, що школа була польською і пан керовнік (учитель) не визнавав української мови. Бо ж народився Харчук у селі Лози на Тернопільщині, а ця частина України до 1939 року належала Польщі. Не лякало ніщо – аби вчитися!

Зростати довелося хлопчику в окупованому німцями селі під час Другої світової війни. Тоді спізнав і приниження, і знущання, і голод. Тривкою виявилась дитяча пам'ять про те лихоліття, бо вже дорослим письменник часто повертатиметься у своїх творах до тих страшних днів!

Усі шаблі селянської майстерності пройшов письменник. А біографію його можна вивчати за назвами його творів: «Хліб насущний», «Материнська любов», «Школа», «Облава», «Подорож до зубра»...

Чи пам'ятаєте ви твори про різні дитячі долі? І чи був це особистий досвід письменника?

Людина додивляється ще пильніше, вона дослухається ще уважніше, войовничо й бездумно скоряючи землю і небо: таємницю сфер, проте, осягнути їй не дано. Що ж можна осягнути, те можна легко знищити.

Борис Харчук

О. Лопухов. Ішла війна

Подивіться на картину. Як ви гадаєте, чому вона називається «Ішла війна»?

Ось так і маленький Борис разом із дорослими тягнув полем важезного плуга, аби засіяти ниву і не померти голодною смертю...

Герої його творів усі різні. Але всіх їх єднає любов до своєї землі, до людей, почуття відповідальності за свої вчинки, за слова. Ви обов'язково знайдете серед них однодумців, тих, хто мислить, мріє, чинить так, як ви. Бо що б не діялось на нашій неспокійній планеті, а люди завжди будуть любити, дружити, допомагати одне одному, боронити свій край і поспішати до отчого порога...

Письменник дуже хотів, щоб ви частіше дивились на небо: адже там «дзвонять дзвони»!

Чи важливо, на вашу думку, знати про життя, дитинство письменника? Чим це може допомогти при вивченні його творів?

ПЛАНЕТНИК

(Повість-легенда)

(Скорочено)

Мене перекинули агрономувати під Слауту. Так я опинився в селі Вербівцях, де й порадили стати на квартиру до Олени Булиги. Я прийшов до неї травневого вечора. Зупинився за причілком і задививсь...

Коло хати цвіте вишня, на порозі сидить бабуня. Вона тримає на колінах мищину. Встає вечірня зіронька. Бабуня щось повільно жує. Не довечеряла й покинула, її не бере сон.

Такою я і застав її – Олену Булигу: в ізсунутій на потилицю хустині, в камізельці, сиділа на дубовому порозі, спустивши ноги в шкарбунах на зачовганий камінь, і дивилася в небо.

Пробираючись між зорями, летів супутник. Вона спостерігала за цією зіронькою й запитала:

– Літаєш?.. – раз. І вдруге:

– Літаєш?..

Зеленаво-голуба цяточка рухалась і миготіла. Стара обіруч тримала мищину з недовечірком.

Коли супутник закотивсь, я привітався й сказав, чого прийшов.

– А ви часом не впали з неба? – запитала вона радо.

Я подумав: насміхається з мене, й відповів, що я агроном і не відриваюся від землі.

– Небо нам усе дарує... – така була відповідь, у якій приховувалися загадковість і цілковита байдужість до моєї професії. (...)

Стара не стояла за ціною. Вона безсрібenniця – про гроші не хотіла й чути, вважаючи їх просто за ніщо. (...)

Теплими травневими вечорами Олена Булига зосереджено й помірковано оповідала мені легенду про Планетника, оповиту чарами давніх часів і наче облиту мінливим сьйвом місяця.

А почалося з квітки, з нарциса. Планетник був малим хлопчиком. Він, як усі ми, прилетів з вирію казки на свій берег. Тоді й не помишляв, що йому судилося стати бурівником, хмарником. Бо хто знає, що йому написано на роду? Ми всі, мов листя на дереві – кожен листочок інакший. (...)

Минав час.

Цілу зиму сидів у курній хаті, наче ота насінинка, запхнута й зав'язана у торбинку. Чимало вузликів висіло у сухих кутках під сво-локом і лежало в кобашці. Втішався, гріючись у теплому просі на печі. А ще було втіхою, коли корова привела теля й окотилися вівці. Маленьке телятко, дрібні ягнятка жили в хаті. Хлопчик розумів їхню мову, сам мукав і бекав: разом чекали тепла. З ранньої весни й до морозів не хотів повертатися до хати, навіть у ній спати, бо на те була клуня. Він ріс, як біб на городі, як журавель на болоті.

Найбільшою мрією стало самому щось посіяти і щоб воно зійшло. Хлопчик і робив це, наслідуючи маму. Серед літа, після теплого дощу, пересадив у глевке болото траву, але вона чомусь не прийнялася. (...)

Землю зверху розпустило, а всередині вона була ще промерзла. Хлопчик присів біля нарцисового кущика, обдивився його зі всіх боків, погладив гривку, яка зійшла з-під снігу, зеленіючи, і почав викопувати. Робив це своїми пальчиками. Не пошкодив жодного корінчика, переніс гривастого кущика і посадив його коло маминої грядки.

Доглядав його з ранку й до вечора. Оченята зоріли: мамина грядка чорніла, а його кущик розпустив зелені коси.

Йому хотілося, щоб нарцис швидше зацвів, тому приніс у глечики води і підлив його з рота, щоб вода була тепліша. Так він підливав квітку кожного вечора. Мати називала його робітником і гладила по голові.

З кущика виткнулася стрілка. На стрілці з'явилася бубляшечка. Стрілка витягувалася, несучи вгору загострену бубляшечку. Його поривало доторкнутися до неї бодай пучечками, але був попереджений, що чинити цього ніяк не можна, бо замацане зів'яне, закоцюрбіє і засохне. Можна лише дивитися, й то не кожному, бо, кажуть, є таке наврочливе око, що його все на світі боїться. Од того ока начебто худоба миршавіє і нидіє, дерево починає всихати, звір, і той утікає. Коли таке наврочливе

Чи вірите ви в це?

око гляне на вишню, вона не розцвіте; на тільну корову – корова може скинути теля. Є і така недобра

зла рука нібито. Годі їй до чогось доторкнутися, як воно помирає.

Хлопчик не знав, яке в нього око, тому він, завмираючи, зупинився перед нарцисом, боязко очікуючи, розцвіте чи захиріє?

Вранці вибіг на город, спинився на протряхлій стежці й повільно, тягнучи ногу за ногою, підступив до свого кущика, начеб міг його злякати чи наполохати. Розпустивши крила, із саду вишугнула сойка. Ніби подала йому знак, і він став, віддалік спостерігаючи за нарцисом. Було тихо. Раптом він побачив, як довга стрілка зі своєю бубляшечкою повертається й тягнеться до нього. Малий так злякався, що його аж затрясло. Він заляк. Очі затьмарило. Він щільно їх склепив і обімлів. Відчув, як йому щось діється всередині, – ласкаве й трепетне, чисте, урочисте й високе... Хтось начеб розсклепив йому очі, хтось начеб узяв його за руку й повів. Хлопчик навшипиньки підступив до кущика, присів і розкинув рученята. Бубляшечка захиталася на довгому стеблі, пориваючись то до однієї, то до другої його долоні. Він не доторкався до пуп'янка. Довге стебло витягнулося ще дужче, і бубляшечка почала розпускатися. Скидаючи зелененьке сорочення, викрадався білий цвіт.

Нарцис розцвів наче з його долонь – став квіткою. Ця квітка на довгій ніжці була вся біла, а всередині рожевий віночок – непорочність зі знаком сонця.

Нарцис, похитуючись, доторкнувся хлопчикові до пальців, і його пелюстки стали ще більші й ще біліші.

Хлопчик хотів закричати з радості, кинутися стрімголов до матері, розказати, що нарцис розцвів наче з його долонь, що став найгарнішою у світі квіткою, але онімів, а ноги підгиналися. Єдине, на що спромігся – доторкнувся своїми устами до пелюсточок, не відаючи навіщо. Вони ніби поцілувалися – дитина і квітка.

Як ви гадаєте, чому це було сер- дечною таємницею хлопчика?

Він нікому про це не розповів, навіть матері. Затаївся і зберігав, як таємницю. (...)

Він і не помітив, як з мокрого кутка – з північного заходу насувалося рогате хмарище, мовби чорний-пречорний бугай. І лише тоді, коли знявся шалений вихор – бугай крутнув головою, пастушок скочив на ноги. А бугай уже над ним, заступаючи собою вигін, озеро, річку, ліс. Він хльоскав вогняним хвостом, ревів, наставивши роги, з-під його ратиць сипався дощ із градом.

Не чекаючи, коли пастушок цвяхне лозиною, гуска загелготала, забила крильми, скликала гусенят, і вони вервечкою побігли за нею з вигону додому.

Дощ із градом сікли, били в обличчя й по голові. Він згадав про свою квітку: зробив з торбинки каптура, підняв поділ сорочки і через калюжі погнав зі всієї сили додому.

Ковзаючись і зашпортовуючись, прибіг на город і запізнівся: висока ніжка нарциса зламалася. Голівку їй відтяло, пелюстки розкидало й прибило болотом, а сам куцик розпався. Його присипало градом. Квітка перестала жити.

Малий почервонів, зціпив зуби і міцно стиснув кулаки. Впершись ногами в землю, він підняв угору голову. З нього знесло каптура й відкинуло геть. Зроду не стрижене волосся, намокнувши, прилипло до чола, до вух та шиї. Він підняв свої міцно стиснуті кулаки і, грізний, похмурий, пішов проти хмари. Сорочка розпанахана, а очі палають.

Блискавки ламалися над його головою – на якусь мить робилось так ясно, що аж боліли очі. З дерев опадало, згорнувшись, молоде листя, а цвіт згорав й іржавів. Небо темніло, бив грім, аж земля вгиналася. Ще густіше полив дощ. Як з відра. І град, завбільшки з горобині яйця, знищував городину.

Хмара облягла, накривши світ, і стояла непорушно.

Хлопець вдивлявся в чорний небозвід, наче хотів розняти хмару, і, несамовитий, пробивав її залякними кулаками. Не схилявся, не ховав свого лица від дощу й граду.

Ще раз різонула блискавка. Малий відчув, як йому осмалило брову. Брова аж зашкварчала. Гучно тріснув грім і подаленів. Хлопець кинув очима через плече – там, за річкою, на горі, зайнялася сосна.

– Туди і йди! – крикнув до хмари. – Посувайся! – і дивився ще різкіше, і ще нахрапістіше гнав її кулаками.

Вгорі заклекотіло, загуло. Невблаганна холодна хмара зрушилася з місця. Хлопчик побачив, як це сталося: хмара зворохобилася, заклубувала, піднімаючись над ним.

Він стояв на городі, врісши по коліна в землю.

Гроза перейшла на ліс. Виглянуло сонце, і світ обновився.

Кинувшись за ним, мати знайшла його на городі. Він стояв. І коли мати вихопила його з глею – забрюханого, в порваній сорочці, – узяла на руки, він зашептав, наче в гарячці:

– Я, мамо, бився з бугаєм...

– Ой, синку, нам городину вибило. Десь-то і поле наше пропало. Ми загинули... – бідкалася, несучи його, мати. – Я думала, що ти в клуні або в хлівці.

А він вишептав:

– І я його подужав, мамо... – та й заснув у неї на руках. (...)

Матері як за ним приглянути? Її мучило: вивезти, витягнути, щоб не опухнути з голоду та не замерзнути від морозу, – ось чим переймалася.

Якось він поважно, мовби цілком дорослий, а тому суворо обізвався до неї:

– Я, мамо, виплекаю квітку – я стану над громом...

Вона, кваплячись із серпом на поклик ланового, теж сердито обізвалася до нього і сварливо наказала пильнувати хату й пташву. (...)

Сам і сам – завжди сам. Уже й пошито йому з грубого валу штани. Вже трубить у воловий ріг і поганяє кавулею¹ череду. Чередник – пасе громадську худобу. Збирає її з одного кінця села до другого і жене греблею в ліс. Село ще ніколи не мало такого пастуха: не кричить, не галасує: «Куди, ряба? А щоб ти здохла й витягнулася!..» – не чути його лайки, прокльонів. Ніяких помічників йому не треба. Корови напасені, телята і вівці не губляться, їх не крадуть вовки. Між людьми йде поговор: «Він щось знає...» А підліток чередникує, самуючи, і нікому не здогадатися, яке в нього бистре око, яке чуйне вухо. (...)

Дуби й берези, явори і сосни понахиляли до нього своє віття. Він почув вихлюп річки і шум полів. Паслися корови, телята і вівці. За деревами стояли вовк і лисиця. На скелі під хмарою завмер орел.

– Красо моя, – промовив чередник. – Я візьму й поселю тебе у свої груди.

Щойно це сказав, як бузиновий кущ затріщав, розчахнувся і з нього вийшов дідो – сам заввишки з лікоть, а борода в сім ліктів.

– Здоров! – вітається. – Ну й давно я на тебе чекаю: сотні літ. Я – Капуш, а ти, отроче, призначений мені в учні.

Хлопець злякався, але запитує:

– Ви – дідо Капуш, той, що сидить у бузині й править світом?

Чи таким ви уявляєте собі Планетника, як зобразив пастушка художник?

М. Пимоненко. Перед грозою

¹ Каву́ля – палиця погонича.

– Той самий, – відповідає Капуш. Повів оком в один бік – квіти перестали цвісти, дерева відхитнулися; повів у другий бік – дикі звірі поховалися. – Будеш учнем і моїм помагачем.

– Коли ж я чередник, як же я, дідусю, зможу? – відмагається хлопець.

– Ну й що з того, що чередник? – кидає дідо і хрипко сміється. – Нас із тобою чекають не такі череди.

– Я не можу покинути матір.

– Вона тебе сварить, а ти її любиш? – запитує Капуш, пильно дивлячись із-під кошлатих брів.

– Як би вона мене не сварила, я її все одно люблю.

– Може, ти скажеш, що любиш і людей! Їхні діти обзивають тебе, кидають на тебе камінцями, а ти їх любиш? – і він сміється ще хрипкіше. Кудлате довге бородинце розпускається по траві.

Кого з відомих казкових персонажів нагадує вам дідо Капуш?

– Люблю... Я ніколи їх не покину, дідусю, хоч я серед них і останній – чередник, – тихо, але гідно відповідав хлопець.

Дідо Капуш перестав з нього насміхатися. Пригладив свої вуса й бороду, розчесав їх пальцями, як гребінцем, і каже, хвалячи його:

– Це добре, що ти правдивий і вірний. Мені якраз такого й треба. (...)

– А чому ж ви мене вчитимете?

Дідо Капуш заклав собі руки за спину, ступає по галявині. Борода йому трішки заважає, і він ступає повільно, розважливо.

– Ми будемо, отроче, шукати з тобою корінь... Корінь весни і літа, корінь осені й зими... А шукатимемо його до схід сонця і при зорях... Я спостерігаю за тобою із самого твого малечку, але не відкривався тобі – ще було рано. Тепер твоя пора прийшла... – він промовляв чітко, розмірковано. – Отож чекай, аж покличу. А поки прощай! (...)

Вони зустрілися на греблі. Капуш наче вигулькнув із дупластої верби і повів чередника, спроваджуючи його вгору і вгору крутою стежкою. Сам попереду, хлопець за ним: учитель і учень. Цю стежку називали прощанською, бо люди ходили нею на прощу. Почавшись з греблі, вона заводила в ліс, а тоді вилась і крутилася по горі, де рідко росли сосонки, кущі терну, глоду і де бігли кам'яні скелі, іноді вкриті мохом. Учитель не проронив і слова, поки не дісталися шпиля.

Ставши на камені, як на великому млиновому колесі, промовив:

– Дивись...

Хлопець стоїть поряд з ним.

Над ними здіймається, відкриваючись у високостях, зоряне небо, а навкруги розлягається земля.

– Я ще ніколи такого не бачив, дідусю.

– Бо ти спав, сину. Ми стоїмо серед ночі і серед землі, – почав Капуш свою науку.

Він казав: почалися серпневі ночі, а це саме той час, коли зорі досягають у небі, вони тихі, тому їх добре видно й можна прочитати. А хіба не так і на землі? У серпні вже достигло зело в полі, молодняк у кошарі,

виводки на болотах. Усе на світі зв'язане. Ось над нами в небі зоряний Віз. Він їде Чумацьким Шляхом, але це й дороги людей.

Хлопець дивився на червоні, вишневі, на ледь видимі у срібних туманах зірки, запам'ятовуючи їх. Зоряна картина неба мерехтіла і миготіла, змінюючись. Мінялися й самі зорі. Червоні засвічувалися зелено, зелені вишневіли, а то ставали блакитними. А простори неба, його глибини, чорніли і ніби дихали холодом...

І старий навчав: подих цих незвіданих, недосяжних глибин вривається у людські почуття. Що не бачиш оком, що не чутне вуху, що не понюхаєш, що не відчувеш шкірою, те невпізнане відгукується у нас, у всьому суцтоту. Хмари і ясність, сонце і місяць, мінливе небо й мінлива земля живуть у людині. І хіба лишень у ній? Не тільки звірина, кожен листочок трави несе в собі крапельку небесного мороку. В тому-то й річ, що в усіх нас гуде крапелька небес. Життя землі залежить від життя сонця: воно налило зерном колосок, від нього зацвіла квітка, з його теплом піднявся на крильця метелик...

У цей час зірвалася зірка і, залишаючи слід, покотилася небом. Хлопець бачив і чув, як вона черкає, похолов, йому стало моторошно – затулив долонями очі. (...)

– Ти не бійся: мороку нема. Є недоступне, яке називається мороком. Ти повинен знати стільки, скільки може знати людина. (...)

Випало якось йому сидіти самому дома. У печі готів вогонь. Тут і прийшов дідо Капуш – ніс червоний, вуса в інеї, борода в бурульках. Усівся на припічку, а юнак не дає йому перепочити, – якби пересілися морози, синички замерзають на льоту, люди дубіють з холоду. Терпцю нема!

– Куди й чого квапитися, – заспокоїв старий, – усе має свій час. Вище голови скачуть нерозумні. Світ підлягає суворій необхідності: зима відповідає літу, весна – осені.

Й провадив про розважливість, мовлячи, що світ збудувався і держиться на двох силах – на потузі любові й на потузі терпіння. Ненависть і нетерпець – не менш потужні, але вони великі сили спротиву, і тому не варто піддаватися їм. З любові й терпіння народжуються людина і хліб. Ненависть, нетерпець і незгода на таке нездатні. Грози, віхоли випробовують потуги любові й терпіння. Хто не витримує, той пропав.

– Так пропав від граду і мій нарцис, – пожалкував юнак.

– Знаю, – каже учитель. – Я тоді був з тобою.

– Чому ж ви не захистили мою квітку?

– Щоб ти це затямив і сам був готовий до захисту... – промовив старий. – З цієї весни ти вже не трубитимеш у ріг, а візьмешся за чепіги¹.

– Мати мені ще не казали...

– Скаже... Ти ж виходь сіяти найраніше, бо травневих дощів чекати марно. А як буде назарік, я не знаю, сам здогадуйся. Нам випадає бачитися з тобою ще тільки один-єдиний раз. (...)

Травень справді випав без дощів, і хто посіяв пізно, в того мало й зійшло.

¹ Чепіга – рукоятка на плузі.

А в нього вродило. Люди дивувалися. Мати раділа, а він сумував і журився: дідо Капуш не викликав його – як же здогадатися, коли сіяти на майбутню весну?

Юнак зробився ще пильнішим, ще зосередженішим. Часто не ночував дома, а в лісі, над річкою, в полі. Вже знав: птиці тлумачать явища природи, а звірі охороняють її. Тому стежив за птахами й за звірами. Бусли рано відлетіли у вирій, білки полиняли за тепла – це відчувало нагальну зиму. Але яка вона буде – довга чи коротка? Осінь відповідає весні – і прикладав осінні дні до весняних, які ще колись настануть.

Снігу випало мало. Він одразу й розтанув. Стряхало, просихаючи, але чомусь не вились, співаючи, жайворонки, білки барилися червоніти, а миші не вилзли з нірок. Село заквапилося сіяти, а він лише споряджав воза.

Мати розсердилася, обзиваючи його ледащом, їхав селом – село знову глузувало: не має кебети!

Він ледве встиг посіяти, пішов теплий дощик. І травень випав дощовий. Його поле відразу зазеленіло. Хто ж поквапився, кинувши насіння в суху й холодну землю, зерно лежало й не поспішало сходити.

– Е, він щось знає... – почали казати люди. – Не інакше, як зв'язаний з нечистою силою.

Як ви гадаєте, чи є ще такі люди, що так тонко, як Планетник, відчують природу?

Хіба є більше зло, як тупа і сліпа заздрість?

Йому було кривдно, але мовчав.

Літо загриміло грозами, вибило, столочило поля – панські, людські і його. Він вийшов на поле – вся праця пропала. Ячмінь повклякав. Біла гречка підпалилася. І він стояв, мов зламаний колосок, а йому всередині щось наче осмалилось.

Заскреготав зубами, наче вовк. І, наче вовк, кидав злісними розчервонілими очима – у небо, по землі. Земля раювала під блакитним небом. Непогано червонів мак, і синіли вмиті волошки. Спалахнула прекрасна веселка. А йому хотілося, скрегочучи зубами, усе це топтати, перемішуючи з болотом. Якби з'явився Капуш, ото б ухопив за бороду!

Розлігся залиivistий свист – дідо на лікоть заввишки, а борода на сім ліктів, викликав його востаннє. Одначе йому не треба було нікуди йти: старий спускався до нього з райдуги.

– Бачите, ви бачите?! – закричав юнак.

І той відповів йому хрипко й насмішливо:

– А ти думав, що все можеш? Колись маленьким ти похвалявся мамі, що станеш над громом. Знімайся, ставай...

Ці слова, як сіль на рану: хлопець понурився.

– Наскреготався зубами? Тебе перелихоманило? – глузує учитель. – Учись перемагати самого себе, поборювати слабкість і бути хоробрим.

– Учителю, я нікчемніший від найнікчемнішої комахки, – вихопилося в нього.

– Ти нижчий трави і тихіший води? – кипить дідо Капуш. – Невже ж дні і роки навчання пропали марно?

Вони стояли перед ворітьми райдуги. І старий сказав:

– Ти людина...

Спокійно зайшло сонце, віщуючи погоду. Лагідно вечоріло. Ніде й знаку від важких хмар. Хто їх наслав і хто розігнав? Вільно ширяв після грози дух полів.

– От і настала наша остання зустріч, – почав старий, рушаючи межею.

Юнак ішов поряд, ступаючи по вкляклому ячменеві, по опаленій гречці.

– Ми narozмовлялися з тобою про небо і землю, про пастухів, дерева і звірів, про зілля... Чому ж нині ти озлобився? Тебе злякала невдача, і ти наповнився люттю? Але хіба ми з тобою не балакали про любов і терпіння?

– Учителю, буде неврожай – люди голодуватимуть! – різко кидав юнак.

– Невже ти гадаєш, що допоможеш людям скреготанням зубів? Що їм допоможе їхня злоба? Ненависть і нетерпець гіркі помічники. Хіба ти не помічав, що роблять комашки, коли наступити на мурашник?

– Я все одно не змирюсь з негодою!

– Ти – людина... – проказав учитель.

Юнак не знав: добре чи зле, що він людина?

Ступаючи поряд із старим, ловив кожне його слово.

Вони ішли, не шукаючи дороги, – навпростець. Не вибирали броду, переходячи через річку. Адже ж старий був не просто собі старий, а дідо Капуш – перед ним усе поступалося. Перебрівши сіножатями, вибралися на гору й поставали на камені, що був схожий на велике млинове колесо.

– Тут погомонимо про людину... – повів учитель, відкашлявшись, бо трохи втомився.

Він казав: людина – дитина неба й землі, але чи вона завжди те пам'ятає?

І він промовчав: небо й земля – не добрі й не злі. Вони – досконалі. Хто заперечить сонце чи родючість поля? Вони всемогутні – це краса. І нарцис – твоя квітка – теж. Б'є грім, молотить град, а ти плекай свій нарцис, не забувай, чий ти син.

– Чому ж я добрий і злий, учителю? – запитує юнак.

– Хіба тільки ти один? Кожна людина, людський рід – з кореня добра і зла, – почув у відповідь. І учитель додав:

– Тому, що людина з добра і зла, вона і зла, і добра.

– Але навіщо, учителю? Чому я недосконалий, як квітка?

– Ти хотів сказати, як природа?

– Хай по-вашому, – згодився він.

І старий казав: а тому, щоб жити і вдосконалюватися – піднятися до краси і сили природи, до волі і єдності.

– Природа – наша мати, учителю?

– Так.

– Її треба любити й тоді, коли вона жорстока?

– Матері не вибирають, – промовив учитель. – Її любити – закон і совість. Жодна материнська сльоза не пропадає даром. Коли плаче мати, розверзається небо і стогне земля...

І він на завершення сказав:

– Шукай пізнання у трьох коренях – у землі, з якої піднявся, у небі, до якого прагнеш, і в самому собі, у своїй душі. (...)

На сході начеб розвиднялося, і юнак запитав:

– Учителю, якщо в нас, у кожній людині, є хоч краплина сили небес, то чому б і не осідлати хмару?

Дідо Капуш мовчки сховався з каменя. Оглянувся, перепитав:

– Осідлати хмару? Хочеш стати Планетником? Ти мій учень і помагач... – Хрипко розсміявся і пропав.

Його не стало.

– Спробуй! – почув юнак тільки його голос.

Усе меркло: темніла гора. Ліс шумів, і хлюпало озеро, зустрічаючи досвіток. І обізвалося луною з лісу: «Спробуй! Спробуй!..» І попливло річкою. Так закінчилася остання зустріч юнака з учителем.

Він ще не знав, що стане Планетником.

Його чекали випробування. (...)

Чому саме так назвали люди юнака?

Село подейкувало, що Планетник знається з Водяником, русалками, що він заодно з Лісовиками, що його слухається Польовик... Якби він схотів, то міг би обернутися у Вовкулаку. Ходили всякі плітки від заздрощів. Навіщо йому така нечисть, як Вовкулачисько? А от з чистими духами, які бережуть води, ліси і поля, мабуть, зустрічався не раз. Правда, старим і дорослим навідріз заперечував, що є, що може бути щось подібне, а дітям оповідав, хто пасе дерева, звірів, рибу... (...)

Планетник більш ніж будь-хто радів урожайним рокам. Він був щасливий: не треба накликати дощ і не треба розганяти хмари. Погода наступала мовби по замовленню, впору. Людям здавалося, досить сказати полям: «Половійте!» – і поля половіють; досить сказати вишням: «Наливайтесь!» – і вишні наливаються.

А він, до якого горнулися колоски в полі, до чиїх рук і очей самохіть тягнулося гілля яблунь і груш, вкриваючись цвітом, знав, що добра погода, що поліття не назавжди, не навечно. Тому його не покидала зухвала думка осідлати хмару. І Планетник, орючи, жнучи, а то й сидючи над озером чи блукаючи лісом, не раз чув, мовби з роси і води, голос Капуша: «Спробуй!..» (...)

Для початку спробував підкинути капелюха і спостерігав, як той кружляє, а потім опускається на землю. Він узяв хустину, прив'язав до її чотирьох кінців нитки й підвісив камінчика. Підкинув, хустинка надулася й, зависши в повітрі, легенько осідала. Побачив, як літають мильні бульки. Так спало на думку пошити великого круглого полотняного мішка. (...)

Не так воно швидко робиться, як мовиться. Але на те він і Планетник. Ніхто й не бачив, і не здогадувався, як просмолював мішка, готуючись до польоту. (...)

Тим часом настав березень. Сухе, коструbate груддя розмерзлося. Подули бурі. Не задзюркотіли струмки й потоки. Чорні вітри підіймали розмерзлу землю і, вириваючи коріннячко озимини, крутили й розносили, розкидаючи по світу. Сонце зовсім пропало, зникло: серед

білого дня було темно. Ревіли корови, іржали коні, мекали вівці. Люди поопускали голови – страшний суд настав...

Найбільше свято – воскресіння трави – було сумне, як похорони, бо трава і не зійшла.

Хоч би жменька, хоч би крапелька дощу! Берези викинули сережки, і вони поскручувались. Ліщина й не бралася бростю. Ліс і сади – немов скелети. Нема роси – гуде чорна буря.

Треба починати сівбу. Планетник вибрався в поле. Розім'яв грудку, понюхав, а вона не пахне ніякими соками. Занурих руку, набрав землі – холодна, наче камінь, і як мертва. Вернувся з поля, думаючи: «Озимину пересівай, ярину сій – час, пора, а земля не хоче...» – і постановив: дочекається, пересіє, обсіється й тоді підніметься в небо, щоб осідлати хмару. Село теж чекало, потерпаючи.

Вітри втихомирилися, земля тепліла, і він почав роботу. Всі обсіялися. Поля і городи волали дощу. Дощу! – волали трави й дерева. Люди з ранку й до ночі товпилися на Планетниковому подвір'ї:

– Наклич дощу! – благали його й матір.

Він вибрався на гору над озером. Люди стояли внизу, на греблі, а він стояв на шпилі, на камені і весь у білому, у білій сорочці, в білих штаних, височів, звівши своє гартоване лице до неба. Зняв руки й почав боротися за дощ. Пасма білого волосся тріпотіли на його голові.

Дощ закрапав. Спочатку дрібний, теплий. На очах зазеленіли береза й ліщина – ліс і сади відроджувалися. А дощ не вщухав, зебенів, як із прорваної гатки. Заблискало, загриміло – це недобрий знак, бо гілля голе. Лило тиждень. Озеро вийшло з берегів, зламавши греблю. Річка теж вийшла з берегів, затопивши городи. Перестало лити – відразу почалася спека. Сонце палюче, мовби вихопилося з горна. Надворі наче в кузні – шкварчать кущі й бур'яни. На городах, у полі ніщо не виткнулося, не проросло: то його залило і притовкло, а потім вхопило у цілець – земля рівна, як збитий тік, і гаряча, як піч. Колеться, репється і зяє, вишкірюючись, наче мрець.

«Пора летіти, – подумав Планетник. – Дочекаюся вечора, піду в печеру...» – і готував кресало та губку.

Та люди його випередили. Вони заремствували. Спочатку тихо. Потім голосніше. Хто винен, що зима була без снігу? Чому довго не падав дощ і полилася злива? Хто винен, що залягла спека?

Їх ніхто не скликав – зібрав відчай, і вони громадою прийшли до Планетника. Старі баби розмахували коцюбами, чоловіки були з сокирами, вилами, ціпами й косами, молодіці із заступами й пращами, діти з каміняччям.

– Це ти! Ти в усьому винен – ти знаєшся з нечистою силою! – загукали, як в одне горло.

Він вийшов на поріг. Босий, у вишиванці, штани на очкурі – звичайний, як і вони. Хотів щось сказати, але на нього посипалися камінці, погрозливо наставлялися кочерги, вила, ціпи, сокири.

– Хмарник! Бурівник! Смерть йому! Смерть!..

Над'їхав пан у малиновому кунтуші, а з ним і піп у чорній рясі. Вони не втихомирили село. Пан сказав:

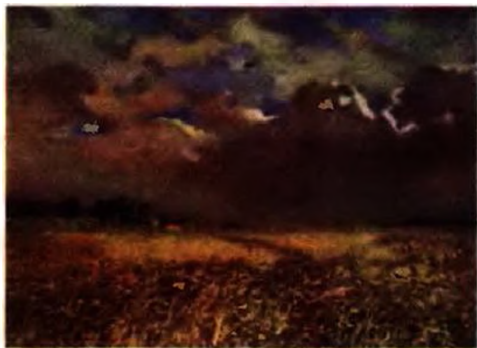

– Скараємо, але без самосуду.

А піп проголосив:

– Спалити.

...Вечоріло. Його закували – не боронивсь. Повели в холодну. Село повалило з подвір'я, пильнуючи, щоб часом не обернувся у вовка чи у птаха й не втік. Зовсім стемніло. А в те, що він може обернутися вовком чи птахом, мабуть, не дуже вірили: прив'язали до спини дві свічки – не втече, нехай світить... А його вже стара мати побігла слідом, але спіткнулася у воротях, упала, ридаючи і б'ючись головою об землю.

І. Штільман. Гроза

Не було кому пожаліти ні Планетника, ні старої матері: народила виродека! Злі, сердиті, страшні люди... Очі банькати, груди ходуном, руки трясуться і на лобах написано: ненависть і нетерпець.

Горять дві свічки, які несе на своїх плечах, – він освітлює дорогу, а перед ним темрява.

Пан і піп перемовляються в колясці: навезти, нарубати дров, припнути до стовпа! Ніч пересидить у холодній, а вранці почнуть...

Планетникова мати, припадаючи до землі, підвела голову, а перед її очима розцвів нарцис. Білий, аж холодний – з материнських сліз. І вона почула голос:

– Бери мене: сторожа поснула, перед тобою відчиняться двері холодної, йди і випусти сина.

Планетник сидів у холодній і думав: «Я ніс засвічені свічки, а вранці сам згорю, – ну й дарма, тільки жаль, що не встиг злетіти в небо, не встиг...»

Мати зірвала нарциса, пішла й розкувала сина. Він узяв з її рук білу квітку й сказав:

– Я піду, мамо...

– Куди, сину? – запитала вона.

– Хіба ви не знаєте? Я казав вам ще малим. Піду і стану над громом.

Мати його поблагословила.

Серед ночі на горі над селом спалахнуло велике вогнище. Люди попрокидалися, побігли з лементом на греблю й попадали від великого страху. З вогнища, яке сипало іскрами, в небо підіймалася куля. І в той час задзвонили дзвони. У далекому острозькому соборі, на сільській дзвіниці... Маленькі, більші, головні – усі дзвони.

З настанням дня шукали Планетника, але не знайшли. Чи він розтанув у небі, чи заповся в землю?

Як почув, так і передав я цю легенду – слово в слово з уст Олени Булиги, в якій квартирував у Вербівцях.

Завжди, коли мені тоскно, я згадую Планетника, вдивляюся в небо і чую: дзвонять дзвони.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Яке свято в дитинстві вважав для себе найбільшим Б. Харчук?
2. Від кого ви дізнаєтесь про Планетника і до яких часів сягає легенда про нього?
3. Перекажіть епізод із повісті «Планетник», який вам найбільше сподобався.
4. Перерахуйте стихії, які вмів підкорювати Планетник.
5. Розкажіть, що ви запам'ятали про Олену Булигу, яка берегла й розповідала людям легенду про Планетника.
6. Хто такий дідо Капуш?

Багатознайко

1. Поясніть, чому маленький Борис Харчук мусив вчитися польською мовою.
2. Розкажіть власними словами про село Верхівці і про те, що там відбувалось.
3. Складіть простий план характеристики образу Планетника.
4. Перерахуйте казкових персонажів, про яких ви прочитали у творі.
5. Підтвердіть, що життя людей було важким у ті часи, коли жив Планетник.
6. Які три найважливіші корені визначив у людському житті дідо Капуш?

Всезнайко

1. Яке страшне лихо найбільше вразило в дитинстві Б. Харчука?
2. Складіть цитатний план характеристики образу Планетника.
3. Перекажіть (письмово) історію Планетника від імені:
а) його матері; б) його односельців; в) дідо Капуша; г) від його імені.
4. Розвиньте думку дідо Капуша: «Людина – дитина неба й землі».
5. Якими прикметами користувався Планетник, щоб визначити сприятливу для селянської праці пору?
6. Знайдіть символічні образи у творі. Як ви їх розумієте?

Ерудит

1. Що саме вразило вас найбільше із того, що ви дізнались про письменника і його творчість?
2. Ви у попередніх класах вже знайомились із таким жанром народної творчості, як легенда. На якій підставі розповідь про Планетника можна назвати легендою?
3. Визначіть провідну ідею твору.
4. Які художні засоби використовує Борис Харчук при створенні портретів персонажів, пейзажних картин? У чому їх особливість?
5. Яку роль відіграв у житті Планетника дідо Капуш? І хто цей персонаж? Ким ви його вважаєте?
6. Чи хороша людина Планетник, на вашу думку? Чому саме? Аргументуйте свою точку зору цитатами і власними міркуваннями.

«Нічого красивішого більше не треба...»

Погодьтеся: казки, легенди, чарівні й загадкові історії так багато важать в нашому житті! Інакше воно було б значно похмурішим і біднішим, чи не так?

Історія, яку переповів Борис Харчук, не лише цікава, а й сповнена важливими повчальними моментами. І не варто іронічно сприймати слово «повчальний». Насправді це дуже важливо – продовжувати активно пізнавати світ, ставати щораз мудрішими й поінформованішими. Адже лише той, хто не перестає вчитися, може досягнути найвищих вершин в усіх сферах життя!

Твір розпочинається дуже просто – до українського села приїздить агроном і поселяється на квартирі у звичайної, на перший погляд, селянки Олени Булиги. Але літня жінка виявляється наділеною тією народною мудрістю, якої не здобудеш в жодному університеті. Вона розповіла своєму постояльцеві чудову казку, настільки переконливу, що наш із вами сучасник щиро повірив у існування справжнього Планетника...

Від самого народження виявились у Планетника надзвичайні здібності до спілкування зі світом природи. Чарівність світла, тепла і звуку творили неповторну гармонію пізнання, багатство, доступне ще не так розуму, як серцю селянської дитини. До того ж вкрай болісно сприймав він руйнівні стихії, які калічили землю, приносили людям горе. А відтак вирішив підкорити їх, оті страшні громи й блискавиці, «стати над громом», щоб більше ніщо не знищило ним вирощену квітку, нарцис, – символ життя і краси.

А які ще символи, пов'язані зі світом природи, ви можете назвати? У яких ще творах ви читали про них?

І хто знає, чи розвинувся б, чи «випростався» талант хлопчини, який не зустрів він дідо Капуша – чи то Духа лісу, чи взагалі хранителя усього живого на землі, який став йому Вчителем.

Відтворений письменником світ, який відкриває перед Планетником мудрий дідо Капуш, – це і скарбниця народних знань, традицій, народної культури, і гармонія людини і природи, і диво існування, першовідкриття.

Але ці знання виявились би мертвими, якби Планетник не використав їх на користь людей. Не для себе – для бідного працьовитого сільського люду прикликав він життєдайні дощі й проганяв неблаганні блискавиці.

Що із селянами сталося згодом, чому вони вирішили позбавити життя того, хто весь час їм допомагав і рятував їх, звідки в них з'явилась така люта ненависть? Чому навіть священик, який повинен дотримуватись Божих заповідей, вимагає спалення Планетника?

Проте найголовніше, що зрозумів Планетник із науки дідо Капуша, – це те, що людина є дитиною не лише землі, але й неба. Тому й прагнув він полинити туди, звідки прилітали буйні вітри, наповзали

А як ви розумієте цей вислів? Чи кожна людина прагне того, що й Планетник?

кошлаті хмари, котилися громовиці. Його мрія здійснилась. Колись вирощена ним квітка, нарцис, врятувала Планетника цього разу. Він зійшов на небо.

Він нарешті став над громами...

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Гарні легенди здавна живуть у серцях людей і передаються із покоління в покоління, і в кожного народу вони свої. Так, у звичайному українському селі розповідається бувальщина про талановитого землянина Планетника. А у Франції зачаровує ось уже більше півстоліття прекрасна історія про маленького принца, складена французьким льотчиком Антуаном де Сент-Екзюпері. І так само, як Планетник, дивує маленький принц усіх, з ким зводить його доля, адже він знає щось таке, чого не знають інші люди, вміє розмовляти з квітами і подорожувати різними планетами:

«Маленький принц таки справді дуже розсердився. Він труснув головою, і вітер розмаяв його золоте волосся.

– Я знаю одну планету, там живе такий собі добродій з багряним обличчям. Він не понюхав жодної квітки. Ніколи не глянув на зірку. Ніколи нікого не любив. Ніколи не робив нічогоісінько, тільки складав цифри. І з ранку до ночі повторював, як оце ти: “Я людина серйозна! Я людина серйозна!” – так і дметься з пихи. Але ж то не людина, то гриб.

– Що?

– Гриб!

Маленький принц аж побілів од гніву.

– Мільйони років у квітів ростуть колючки. І мільйони років баранці все-таки їдять квіти. То невже це не серйозна річ – збагнути, чому вони так намагаються випустити колючки, які їм нічого не дають? Хіба це не важливо, що баранці й квіти воюють між собою? Невже це не серйозніше і не важливіше, ніж рахунки товстуна з багряним обличчям? І коли я знаю квітку, що є тільки одна в світі і росте тільки на моїй планеті, а маленький баранець раптом чудового ранку знищить її, не тямлячи навіть, що він накоїв, – це, виходить, теж не має значення!»

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Повість-притча – це своєрідний різновид повісті, в якому наявна алегорична оповідь, що має на меті підвести читача до чітко визначеної моралі твору. Притча може виражати духовні настанови, як, скажімо, притчі в Євангелії. У сучасній європейській літературі притча є засобом висловлення філософських, естетичних, моральних настанов письменника. Повість-притча обов’язково має виразний повчальний зміст, здебільшого однолінійний сюжет, діалоги. У ній немає алегоричних образів-персонажів, проте часто наявні образи-символи.

Спробуйте визначити, які ознаки притчі є в повісті «Планетник». У чому полягає алегоричність оповіді? Які духовні настанови пропонує читачеві письменник? Визначте образи-символи у творі.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Комусь сьогоднішнє творче завдання видається простим, але насправді воно доволі складне. Спробуйте написати твір-мініатюру на тему «Чому хлопчика назвали Планетником?» Обов'язково врахуйте при цьому етимологію (значення, походження) слова «планетник».

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Ви, напевно, звернули увагу, наскільки майстерно автор повісті «Планетник» Борис Харчук використовує художні засоби. Тож протягом п'яти хвилин віднайдіть якомога більшу кількість епітетів, метафор, порівнянь у тексті твору. Для цього розділіть сторінку зошита на три частини і запишіть знайдені вами тропи. Переможцем, як ви здогадуєтесь, вважатиметься той, хто відшукає найбільшу кількість художніх засобів. Особлива перевага надаватиметься тим, хто назве найоригінальніші метафори і порівняння у повісті.

Євген Гуцало

ЄВГЕН ГУЦАЛО (1937–1995)

**«Таке страшне,
таке солодке життя»**

У попередньому класі ви вивчали оповідання «Олень Август». За цією назвою прихований цікавий образ. Як ви гадаєте, про що йтиметься в оповіданні «Сім'я дикої качки»?

*Наче й досі – дитинне
минуле,
Що до гострого болю
пройма,
Про майбутнє віщує
зо зуля,
Те, якого вже нині нема.*

Євген Гуцало

Твори цього письменника – для дітей і про дітей. Він добре розумів, як юна душа тягнеться до прекрасного, що вона знаходиться в постійному пошуку свого ідеалу, прагне віднайти його в кіно чи театральному дійстві. Але ніщо й ніколи не замінить художнього твору. Бо лише так можна залишитись сам на сам з героєм, зрозуміти не тільки його, а й себе – на чиему ти боці? З ким ти? Тож давайте читати твори Євгена Гуцала...

Євген Гуцало зростав у родині сільських учителів на Вінниччині. Їхнє життя було таким же нелегким, як і в усього українського селянства – довоєнного, повоєнного... Він схилив голову перед їх щоденним подвигом і знав, поки такі люди, як вони, як героїня його повістей про школу, вчителька Олена Левківна, живуть на світі, діти розрізнятимуть добро і зло, правду і кривду.

Саме батьки прищепили малому Євгенкові любов до книжки. У кожній з них відкривався невідомий, загадковий, привабливий світ, який сільський хлопчина міг собі тільки уявити! А тому кожного разу він немовби відкривав для себе нові міста й країни, подорожував незаними матеріками і довідувався про фантастичні явища й події. Його приваблювало все те, що можна було віднайти за кольоровими палітурками...

Світ літературних героїв настільки полонив душу Євгена, що він сам вирішив стати письменником. Перші проби пера були віршованими. А як же він радів, коли одну з перших його поезій було надруковано в шкільній стіннівці! Мабуть, більшою була лише радість, коли Євген Гуцало побачив свої збірки, поетичні й прозові.

Найголовнішою з країн для письменника так і лишилася країна дитинства. Бо лауреатом Державної премії імені Тараса Шевченка він став саме за книжки для дітей. Щоправда, фактично не існує книжок виключно для дітей. Бо інколи дорослі забувають, що колись теж були дітьми, що вчитися пізнавати світ ніколи не пізно...

СІМ'Я ДИКОЇ КАЧКИ

Добре дихалося зранку в старому дубовому лісі. Повітря пахло зво-
ложеним листям, воно голубіло між стовбурами, і далина над
верхівками дерев була кришталево чиста, кришталево дзвінка. Юрко
йшов по стежині, що пролягала між заростями кінського щавлю, що
світилася білим піском поміж великими, із тремткими краплинами в
жолобках, лопухами, і в його душі було так само ранково й прохолодно,
як у літньому лісі. Радів, що сьогодні таки проснувся вчасно, що не
очікував ні на батька, ні на матір, а подався сам до річки, щоб пориба-
лити. Вудочка, як великий промінь, лежала на його плечі, вудочка
обіцяла такі радощі, що в передчутті їх Юркові хотілося не йти, а бігти,
не мовчати, а співати.

Не втримався, щоб не крикнути. «А-а-а!» – легко й срібليсто вир-
валося з грудей, покотилося колесом по стежці й погасло в гушавині
попереду. Ліс на хвилю заслухався, а потім зразу й збайдужів. «А-а-а!» –
вже лункіше крикнув він, і тепер навколишня тиша немов кинулася
стрімголов увсібіч, перелякана і тремтяча, а ліс уже з більшою увагою
подивився на нього. «А-а-а!» – закричав на повні груди хлопець, і голос,
наче вибух, порскнув угору й по боках, а Юрко зостався в пустці, яка
все збільшувалась, бо грім одкочувався все далі й далі, поки весь ліс
перетворився на величезну пустку.

А в дзеркало ріки дивилось і не могло надивитись на себе небо. Юрко
закинув вудочку, і поплавець хитнувся посеред блакиті. На нього зразу
ж сів метелик, із жовтими плямами на крильцях, і довго сидів, поки
по воді побіг вітерець і поніс того метелика геть-геть на середину. Як
добре, як щасливо було Юркові!

Гуп-гуп-гуп! – почулося за спиною, і всі думки розлетілися, як
сонячні зайчики. Він озирнувся – й не помилився в передчуттях:
Тося таки прийшла слідом за ним, як і обіцяла звечора. Він демон-
стративно відвернувся, не бажаючи вступати з нею ні в які розмови,
а вона, відчуваючи свою провину, зовсім тихо присіла неподалік.
Тепер і сама не рада, що прийшла,
бо сподівалась, що Юрко стріне
привітно, а він...

Отак довгенько не розмовляли,
хоч хлопець уже й перестав гніва-
тись. А вона, не зважившись повер-
нутись і піти одразу, тепер почу-
валась ніяково й пригнічено. Її
засмучувало й те, що Юрко нічого
не зловив. Якби зловив, то почав
би радуватись, і тоді вони б якось
помирились.

– Ти ж знаєш, – мовив нарешті
Юрко, – що риба боїться, коли
багато людей.

О. Лопухов. Озеро

– Так уже й багато тут, – буркнула вона.

– Це через тебе не ловиться, – таки допик він.

Проте вона не хотіла згодитися з тією несправедливістю:

– То ти такий умілець!..

Юрко почав сопти. Він таки недавно приїхав із міста в гості до бабусі, але вже встиг кілька разів посваритись і помиритись із Тосею. Вона з першого ж дня прив'язалась до нього, весь час намагалась бути в його товаристві, не спускала з нього очей. Спочатку Юркові подобалась її увага, але скоро та увага стала надокучати й заважати.

Нічого не піймав. А вину таки найшов на кому вимостити:

– Через тебе все!

Тося й не думала здаватись:

– Ти, мабуть, черв'яка не тим боком стромляв на гачок, а на мене звертаєш.

Поверталися од річки удвох, хоч Юрко, йдучи з порожніми руками, хотів би повертатися сам, без свідків. Повітря посухшало, блакить між стовбурами зблякла. Тося назбирала зеленцю й хотіла вгостити Юрка, але той відмовився. Через кілька кроків не втримався – сам нарав і почав ласувати.

– Колись ми з батьком піймали були сома, – збрехав Юрко, бо батько тоді ходив рибалити без нього і зловив тільки великого коропа, а не сома. – Півтора пуда заважив.

– Та ну?! – здивувалася Тося.

Юркові було приємне її захоплення, а тому вигадував далі:

– А як тельбушили його, то всередині знайшли краснопірку на кілограм.

– Ге?

– І вона ще була жива!

Насправді ж ту краснопірку батько зловив іншим разом, і також без Юрка. Але здогадатись про все це Тося не могла, вона тільки вигукнула зачудовано:

– Ти бач!

Хлоп'яча уява й далі вела:

– Якось до нас у місто приїхав пересувний зоопарк. Там були леви, жирафи, макаки, вовки, лисиці, а також крокодили. Одного разу маленький крокодил десь пропав... То я його в озері на вудку че́рез день зловив!

Але спостерігши, що вона не поспішає захоплюватись, а тільки недовірливо дивиться, взявся глузувати з неї:

– Це я набрехав, щоб побачити, чи ти розумна... Мене ніхто ніколи не обдурив іще й не обдурить.

– Тс-с-с, – зашепотіла раптом Тося, не слухаючи його й приклавши палець до вуст. – Подивись ген туди!..

Поміж кущами йшла качка, а за нею – цілий виводок каченят. Спершу Юрко подумав, що то свійські, але з того, як качка витягувала шию, як сторожко озиралась, якими дрібненькими полохливими

клубочками котились каченята по землі, зрозумів, що то дикі. Щойно вони сховалися за кущем, як Юрко, кинувши вудочку, стрімголов шугнув уперед. Сіра качка, помітивши небезпеку, скрикнула і разом із каченятами дременула в траву. Проте Юрко й не думав одставати. Він тільки побоювався, що виводок ось-ось добіжить до річки, плесне на воду – і втече. Тому забіг наперед, відрізаючи їм дорогу на берег. Качка, не наважуючись покинути малечу, не злітала в повітря, вона кидалася то туди, то сюди, захищаючи їх. Каченята, стомлені й перелякані, збилися під ліщиною. Коли Юрко кинувся до них, розставляючи руки, щоб вони не повтікали, качка злетіла вгору. Хлопець поспіхом узявся ховати каченят за пазуху. Одне... Друге... Од річки долетів розпачливий материн крик. Третє відважилось тікати, але в високій траві заплуталось, і його також посаджено за пазуху. Зовсім близько пролетіла качка, сіла на землю, пробігла в напрямку до дітей, – і знову зірвалася, гнана страхом і розпукою. Четверте й п'яте також одважилися на втечу, але й на них чекала неволя.

Фото з альбому В. Школьного «Десна»

– Що ти з ними робитимеш? – запитала Тося.
– Це дикі!
– Випусти, – сказала Тося, – бо вони повмирають без води.
– І що ти тямиш? – напосів на неї Юрко. – Я їх доглядатиму й приручу.

Знову долинув крик сірої качки, але нітрохи не схвилював Юрка. Дрібнота терлася в нього за пазухою, лоскотала тіло дзьобиками, крильцями, ніжками, – його аж холодок пронизував од того лоскоту. Не пощастило наловити риби, то має ген цілісінький виводок. Жаль тільки, що качку не додумався зловити, – ото було б про що розповідати. Уявляв, як повезе каченят у місто, як показуватиме товаришам, як вони заздритимуть. Ішов – і пританцьовував. Оля-ля-ля! Тра-ля-ля!.. Який він меткий і проворний. Оля-ля-ля!.. А Тосі було сумно... Може, й справді даремно побоюється, а Юркові вдасться їх доглянути й приручити?.. У її вухах стояв отой качиний крик, довго ще стояв, навіть тоді, коли вони вийшли з лісу й через городи йшли до хати.

Юрко випустив каченят у великий ящик. Спочатку порозбігалися в кутки, а потім збилися до купи. Їхні малесенькі очі були схожі на голочки гострого суму. Тулились одне до одного, ніби в близькості шукали порятунку. Юрко налив у черепок води, але жодне з них не підступило до черепка. Тоді він брав їх по-черзі, стромляв дзьобик кожного у воду, щоб пило. Каченята пручалися, краплі стікали по шиях, але, мабуть, щось потрапляло і в горло. Поблизу ящика почала кружляти кицька, але Юрко нагнав дрючком. Півень, відчуваючи тривогу, ходив попід ворітьми й гортанно покрикував. До каченят,

здається, все те не доходило, — вони були полонені розпачем. Юрко приніс вареної картоплі, але вони й не торкнулись. Думав, що клюватимуть пшоно, а й пшоно їх не привабало. Поступово ставали все млявіші, в'яли, як рослини в спеку. Юрко не сподівався, що так зразу вони стануть нецікаві. Ще трохи позазирав у ящик, а потім вирішив:

— Вони бояться нас. Коли ми підемо, то й наїдяться, й нап'ються.

Тося мусила піти, плекаючи надію, що, може, й справді похоробрішають, коли залишаться самі. Вона хотіла податися разом із Юрком, щоб слухати його розповіді про місто, про те, чого їй ніколи не випадало бачити. Коли була з Юрком, то здавалося, що на неї падає чарівне світло його знань, що вона за якийсь час переселяється у той світ, який постає з його розповідей. Проте Юркові набридло, щоб з ним цілісінккий день тінню волочилось оце дівчисько — і він сів на велосипед та й утік до хлопців.

Тося залишилася сама. Спочатку сиділа під хатою й намагалася помітити, як сонячне проміння падає на землю. Але так нічого й не помітила. Потім із кленового пагінця вирізала свистки, але всі вони свистали не так, як той, учорашній, який грав тоненьким, наче аж зеленим звуком. Притулилася до берези, що росла на їхньому обійсті, хотіла підслухати, про що шумить, але сьогодні чомусь береза крилася від неї, не бажала повідати своїх думок. Ну, чого ж це їй ниньки не дається, все тікає од неї, наче змовилося?

Стало гірко Тосі, гірко. І тут пригадала, як вставала раненько, як ішла назирці за Юрком, і в недоброму передчутті стислося її серце. Через садок майнула на сусідський двір, до ящика, а каченята вже деякі лежать на траві, а деякі ледве голівки тримають. Вона на них водою прискати, вона їх трусити, але хіба це допоможе? Не тямлячись, хапала їх і ховала за пазуху. Вони діткнулися зів'ялими тількими її грудей, але не ворушилися. Через городи — в ліс. А потім отією стежкою, по якій ішла назирці, — до берега. Дуби співчутливо поглядали на неї, ніби хотіли допомогти. Тільки кущі перепиняли дорогу, тільки кущі шмагали по литках, ніби мстилися невідомо за що.

Неслухняними руками витягувала з-за пазухи, опускала на воду, благала душею й очима: попливіть! попливіть! попливіть! Але вони, як квітки кульбаби, простилались на воді, яка їх не оживляла й не оздоровляла. Виглядала з усіх боків дику качку, кликала її так, як свійську: «Тась, тась, тась!» — але й качка не припливала, мабуть, із горя далеко залетіла. Сама ладна була стати тією качкою, сама ладна попливти разом з ними, тільки якби пливли. Таки роздяглася, долонями підштовхувала їх на глибоке, благала:

— Пливіть, рідні, пливіть, ненаглядні!..

Коли Юрко привів із собою хлопців, щоб показати їм каченят, то зразу ж здогадався, де вони могли подітись. Навіть не задумуючись, усі побігли до річки. Подумки Юрко погрожував Тосі якнайстрашніше, він, нарешті, пообіцяв собі розправитися з нею, щоб не лазила слідом за ним. Коли побачили Тосю у воді, то спершу й не зрозуміли, що вона робить.

— Ану йди сюди! — закричав Юрко.

Проте вона не йшла.

— Ти де каченята поділа?

Хлопці, з якими прибіг до річки, вже зрозуміли, що нікуди не поділа, що ото вона їх посилає на воду, а вони вже не плывуть. І собі кинулися в річку, й собі взялися їх підштовхувати, підтримувати знизу долонями, щоб не потонули. Тося всміхалася хлопцям, рада допомозі, тепер уже не сумнівалася, що пощастить урятувати їх, ось де тільки ота сіра качка, їхня мати, чому не летить, не пливе?

– Тась-тась-тась, – кликала, з надією озираючи зарості лепехи й рогози.

Після того Юрко вже не товаришував із сільськими хлопцями. Чи то вони не приймали його до свого гурту, чи то, як казав сам Юрко, він не захотів більше з ними знатися. А коли батьки запитували, чому Тося не навідується, то відповідав, що дуже надокучила, тому й прогнав. Що, мовляв, од неї й слова живого не почуєш, а все дивиться й дивиться на тебе, роззявивши рота.

Ще задовго до від'їзду й перед самим від'їздом бігав до річки, хотів побачити сім'ю дикої качки. Але так і не побачив.

Переконував себе, що каченята вижили й подалися в інше місце. А коли зладнали чемодани й сідали в машину, щоб їхати на вокзал, то Юрко все не хотів сідати. Казав, що ліхтарика забув, а коли ліхтарик знайшовся в батьковій кишені, то казав, що ніжик десь пропав. Усе зволікав із від'їздом, ждучи, чи появиться Тося. Вона й справді появилася. Стала біля своєї хати й дивилась, як вони сідають у машину, їй дуже кортіло підійти, але не наважувалась.

– Поклич її, – сказала мати Юркові.

– А-а, – махнув той рукою й одвернувся, скривившись.

– Поклич, попрощасься.

Але він уже й рукою не в змозі був махнути.

І поки їхав у машині, тільки про те й думав: він би покликав, але чи підійшла б вона? І, переживаючи болісний сором, був певен, що, мабуть, не підійшла б...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Що ви знаєте про родину письменника Євгена Гуцала, які його твори читали раніше?
2. Визначіть головних героїв твору. Чи належить до них дика качка?
3. Яким можна назвати вчинок Юрка стосовно сім'ї дикої качки?
4. Добре чи погано вчинила Тося, випустивши на волю каченят?

Багатознайко

1. Чим найбільше любив займатись у дитинстві письменник?
2. Чи дружать Юрко й Тося? Чи змінюються їхні стосунки упродовж твору? Чому?
3. Як ви гадаєте, чи зрозумів Юрко, що він вчинив жорстоко з маленькими живими створіннями?
4. Як повелися хлопці, Юркові друзі, коли прибігли з ним до річки?

Всезнайко

1. Підготуйте розповідь про життєвий і творчий шлях Євгена Гуцала.
2. Як автор характеризує своїх героїв: за допомогою самохарактеристик чи за допомогою розповідей інших персонажів про їхні вчинки? Підтвердіть свою відповідь цитатами.
3. Чи визначена у творі позиція батьків хлопчика щодо його вчинку?
4. Чому Тося все ж вирішила врятувати пташенят? Що саме підштовхнуло її до цього вчинку? Знайдіть у тексті відповідний уривок і прокоментуйте його.

Ерудит

1. Як ви гадаєте, чи любив Євген Гуцало школу, шкільне життя, чи розумів проблеми, які хвилюють підлітків? На якій підставі ви зробили свій висновок?
2. Чи є, на вашу думку, відмінність між світосприйняттям міського хлопчика Юрка і сільської дівчинки Тосі? Якщо є, то у чому вона виражається?
3. Пряме чи переносне значення має назва твору Євгена Гуцала? Поясніть свої міркування.
4. Напишіть переклад оповідання з творчим продовженням. У ньому ви повинні розповісти, що трапилося з каченятами після того, як Тося випустила їх на волю.

«Такі ми є, як хочем...»

Так говорив Євген Гуцало, очевидно, маючи на увазі те, що кожен вчинок треба осмислювати, перш ніж на нього зважитись. Це стосується і Юрка, він мусив би подумати. Тоді не було б розпачливих криків дикої качки, Тосиної зневаги, мовчазного бойкоту однолітків. Розуміння скоєного прийшло потім, довелося-таки визнати, що заради хвилиної забавки він позбиткувався над цілою пташиною родиною.

І добре те, що це розуміння прийшло взагалі. Що був і сором, і небажання зізнаватись батькам у своєму негідному вчинку, і жаль за дружбою із сусідською Тосею. І надалі Юрко вже не дозволить собі кривдити беззахисну живу істоту. Він добре поміркує, перш ніж зіпсувати дружні стосунки з кимось, хто щиро симпатизує йому, бажає йому добра, хто здатен підтримати його у скрутну хвилину. Напевно, він оцінив навіть те, що його однолітки виявились людьми

Поміркуйте і дайте відповідь: у чому полягав моральний вибір кожного з героїв твору?

з характером, – вони не стали підігравати Юркові. Натомість вони зробили вибір, який їм підказувала совість – порятунок живих істот – милих маленьких пухнастих діток дикої качки.

Це твір про маленьку людину, що вчиться бути дорослою. Вчиться відповідати за свої вчинки, розрізняти добро і зло. Письменник навмисне не розповів про те, що сталося після того, як Тося з хлопцями намагались врятувати охлялих, напівпритомних каченят. Чи змогли, чи встигли? Кожен із вас сам відповідає на це запитання. Це дуже важливо. Адже від того, чи залишились каченята живими, залежить те, яким

стане Юрко в майбутньому. Це його шанс спокутувати свою провину. Схоже, сам себе він вже покарав у душі. Інакше зовсім іншим був би фінал оповідання...

А як ви гадаєте, чим усе могло б закінчитись?

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Про ставлення дітей до тварин написано чимало. Це твори Ернеста Сетона-Томпсона, Джеральда Даррелла, Віталія Біанкі, Джозефа Редьярда Кіплінга, Гаврила Троєпольського. У більшості з них розповідається про дружбу і взаєморозуміння, про відповідальність людини перед слабшою істотою.

Ось послухайте: «Одного разу я встромив руку в дупло, і мої пальці намацали там теплий м'який клубочок. Він тріпотів у руці, і спочатку мені здалося, що це великий жмут пушинок кульбаби з парою незвичайних золотистих очей.

Придивившись пильніше, я зрозумів, що це сплюшка – жовторотий пуцьвірінок, ще й досі вкритий пухом. Хвилину ми розглядали один одного, коли раптом совенятко, вочевидь, ображене моїм безтактним сміхом над його зовнішністю, встромило мені в палець свої крихітні пазурці. Ошелешений, я випустив з рук гілку, за яку тримався, і ми разом з ним гепнулися на землю».

Ну то як, вам цікаво? Про те, що сталося з совенятком, зможете довідатись, прочитавши захоплюючу книгу Джеральда Даррелла «Моя сім'я та інші звірі».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Ми часто вживаємо звертання «брати наші менші», маючи на увазі тварин і птахів. Тож спробуйте поставити себе на місце качки, у якої Юрко відібрав каченят і яка не змогла перешкодити хлопчині вчинити лиху справу. Напишіть твір-оповідання від імені цієї пташки про те, що трапилось, подивіться на цю історію очима істоти, яку так скривдила людина.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Знайдіть у тексті епізоди, де Юрко розповідає про свої рибальські пригоди. Поясніть, чому в одному випадку ми можемо вважати його розповідь фантазуванням, а в іншому – відвертою брехнею. Тут вам знадобляться знання із зоології. (Майте на увазі, переможцями скоріш за все стануть ті, хто полюбляє рибалити!)

Любов Пономаренко

Кого з жінок-письменниць ви знаєте? Чим вразили вас їхні твори?

*Не зірвуться слова,
гартовані, як криця,
І у руці перо не зміниться
на спис,
Бо ми лише жінки. У нас
душа криниця,
З якої ви п'єте: змагайся
і кріпись!*
Олена Теліга

ЛЮБОВ ПОНОМАРЕНКО (Народилась 1955 року)

**«Станьмо на коліна
перед Всесвітом...»**

Жіноче слово в літературі завжди звучить особливо щиро. Завжди хвилюють твори, в яких авторки так тонко і по-жіночому фіксують кожен порух людської душі, так обережно проникають у внутрішній світ своїх героїв. Такою є проза нашої сучасниці, талановитої письменниці Любові Пономаренко.

Вона з ніжністю згадує невеличке село Іванківці на Чернігівщині, бо це її батьківщина, бо саме там, у дитячі роки, вперше проявився її талант. Тоді дівчинка писала вірші, проте захоплення поезією в дорослому віці поступилося захопленню прозою. Життя цієї жінки не стояло на місці – після закінчення педагогічного інституту деякий час вона вчителювала в рідних місцях. Випробовувала себе і в журналістиці, працювала в редакції районної газети. Згодом письменниця покидає свою малу батьківщину і від 1987 року мешкає на Полтавщині, нині – у містечку Гребінка.

За свої книги повістей та оповідань Любов Пономаренко здобула премію «Благовіст» (1998) та премію імені Олеса Гончара (2000). Її твори приваблюють як дорослих, так і маленьких читачів, бо вони сповнені щирістю, відвертістю, якимось життєдайним теплом.

І зовсім не віриться, що письменниця може писати лише під час вихідних та відпусток. Решта часу, за її власним зізнанням, іде на боротьбу за виживання. Але літературу Любов Пономаренко вважає не просто своїм захопленням, а справжнім порятунком, Вічним Містом, де вона знаходить прихисток для душі.

ГЕР ПЕРЕМОЖЕНИЙ

Полонені німці зводили цей квартал з любов'ю і розпачем. Спочатку вони тільки боялися, брутальна лайка зависала на вустах, коли охоронець чіплявся поглядом і байдуже погіркував: «Шнель, бидлота, шнель!». Вони не любили цей народ, не любили будинки, які мали тут

поставити, але тільки-но звівся фундамент, як щось трапилося з кожною цеглиною: цеглини лагідно лягали в руки, не обривали м'язи і не дряпали шкіру, немовби розмовляли з полоненими про те, що цей будинок міг би бути їхнім, стояти на околиці Лейпціга.

Коли протала земля, Фрідріх скопав маленьку грядочку, обгородив її камінням і посіяв нагідки. Де він узяв те насіння, невідомо, але ми, діти, добре пам'ятаємо, як він клав між грудочками зернини, як потім притоптував їх і, повернувшись до нас, усміхався: «Гут... кіндер... гут». А коли німців повели в барак, ми розвоювали ту землю, розкидали каміння, зробили з паличок хрест, зв'язали його травкою і поставили на грядці. Уранці, коли їх вивели на роботу, ми ще спали, але навіть крізь сон я чула, як скреготіли в розчині лопати, як стукали дужками відра, як надсадно бухкав Фрідріх і гиркав охоронець.

О. Лопухов. Рік 1945-й...

Місто давно не сердилося на німців, вдови жаліли їх і роздивлялися картки їхніх дружин та дітей, часом приносили щось із одягу – старий піджак або картуз, та ще варену картоплю, на що ті всміхалися, дякували, називаючи вдів «фрау».

У Фрідріха теж була фотокартка двох дівчаток у білих сукенках і білих черевичках, він не раз нам тикав ту дивовижу, чи забувши, що ми вже бачили, а чи хотів похизуватися, які в нього чепурні діти. І ми у відповідь цілу весну і ціле літо топтали й розкидали його грядку, його маленьку державку в нашому злиденному місті. Він до того бридко кашляв, до того був худий, гнилозубий і брудний, що ми не могли його не дражнити. Ми любили ціляти в нього грудками, любили, коли він саджав нас на коліна та співав своїх дурних німецьких пісеньок.

Під осінь німець уже не садив грядку, ходив хитаючись, і харкав кров'ю. Охоронець, замість «шнеляти», простягав йому цигарку і дозволяв лежати під стіною.

Фрідріх робив тільки прикраси зі шматочків цегли – сонця і квіти, він чіпляв їх понад вікнами другого поверху, так що самотні жінки подовгу стояли, роздивлялися і навіть сплакували.

Одного ранку його знайшли під стіною барака, де він стояв спиною до людей, понуривши голову.

– Бидлота, тобі що – немає нужника? – гиркнув охоронець і тут же осікся: від шиї до коробки сіріла мотузка.

Коли зняли його і взяли на руки, то здивувалися, що немає в ньому тіла. Його поховали за містом, укинувши в яму і навіть не насипавши горба.

Осінь видалася теплою, в кінці листопада ми перейшли в новий дім. Якось посеред грудня я сиділа на вікні і раптом побачила квітку.

Пролітав перший сніжок, а вона цвіла собі під вікном. Була велика й кошлата, не квітка, а півсоняха. Я одяглася, вискочила на подвір'я, простягла руку, щоб зірвати, і відсіпнула. Поруч з нагідкою стояв зроблений з паличок і зв'язаний нами хрест...

Минуло півстоліття. За цей час у будинку не тріснула жодна стіна, не струхла і не всохла підлога. Якось син вирішив повісити на стіні полицку. Стіна не піддавалася дрилю, а потім дріль шурхнув у якийсь отвір. Коли вибили цеглину, вийняли з отвору рукавицю. В рукавиці лежала фотокартка двох дівчаток у білих сукенках. Дріль пошкодив їм черевички, але дівчатка дивилися на нас, мов живі, і запитували:

– Ви не знаєте, де наш тато?..

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Назвіть усіх героїв прочитаної вами новели.
2. Пригадайте, як ставилися до полоненого Фрідріха дорослі й діти.
3. Кого з рідних ввесь час згадував Фрідріх?

Багатознайко

1. Перекажіть власними словами зміст новели.
2. Поясніть, чому діти збиткувалися над переможеним німцем.
3. Схарактеризуйте образ Фрідріха. Проілюструйте свою відповідь цитатами.

Всезнайко

1. Складіть цитатний план новели.
2. Узагальніть свої враження від прочитаного і дайте відповідь: якими були взаємини полонених німців із українським населенням?
3. Визначіть головну тему та ідею новели.

Ерудит

1. Доведіть, посилаючись на текст твору, що Фрідріх був так само жертвою війни, як і дівчинка, від імені якої ведеться оповідь.
2. Проаналізуйте почуття вже дорослої героїні новели, коли вона побачила через стільки років знайому фотокартку із зображенням доньок Фрідріха.
3. Визначіть основні композиційні елементи новели «Гер переможений».

«Минуло років та років...»

Давно відгриміла найстрашніша війна ХХ століття. Все менше залишається її очевидців – сивих ветеранів, які ще пригадують роки, коли здавалося, що розпечене від гарячого заліза небо злилося з багряною від крові землею...

Україна ще й досі не підраховувала остаточно усіх своїх втрат у тому безглуздому бойовищі. А вже пізніше народилось ще одне поняття –

«діти війни» – таке неприродне й жахливе! Це вони спізнали всі труднощі життя в німецькій окупації, це вони місяцями ховалися у товарних поїздах, пробираючись у тил, ставали «синами полків», героями-партизанами, полоненими фашистських концтаборів...

Що ви знаєте про долі дітей у воєнні роки?

Саме від імені такої «дитини війни» ведеться розповідь у новелі «Гер переможений». Дівчинка та її друзі жорстоко поводитися з полоненим німцем Фрідріхом тільки тому, що забагато горя принесли окупанти в їхнє дитяче життя, на їхню рідну землю. Вони ще не розуміли, що й для хворого солдата ця війна стала трагедією: він втратив домівку й сім'ю, про яку нагадувала лише невеличка фотографія найрідніших у світі людей – двох маленьких донечок.

Разом з такими ж полоненими, як він, Фрідріх будував будинок, де згодом мали оселитися українські сім'ї, у тому числі й родина нашої героїні. Спочатку важко було, а потім кожна цеглинка ніби гріла руки, в стіни вкладалася ціла душа. Проте не витримав німець безнадії, хвороби, наклав на себе руки. А, може, останньою краплею, що штовхнула його на цей крок, була недитяча жорстокість дітей: витолочені посаджені ним нагідки, хрестик із паличок, перев'язаних травою, дошкульні грудки, що вціляли в нього...

І лише коли дівчинка подорослішала, вона збагнула всю несправедливість становища. Це війна знедолила, позбавила щастя і життя Фрідріха, який був звичайним солдатом, що за чиймсь злочинним наказом узяв до рук зброю і прийшов на чужу землю як ворог, як загарбник. А в душі у нього лунали німецькі пісеньки, жила любов до квітів, до краси й гармонії, про що свідчив збудований так доладно будинок. А ще гнітила постійна туга за рідними, за домівкою, за вільним життям, коли не січе, як батіг спину, дошкульне слово охоронця-наглядача.

Чи поділяєте ви почуття дітей, їх ставлення до Фрідріха?

Так, він прийшов як ворог, але тепер, переможений, набрав подобу звичайної людини, яку вже неможливо було ненавидіти...

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Багато країн стало свідками фашистської агресії. Але жодна з них не втратила стількох громадян, не прославилася стількома героями, не перебувала роками в нелюдських умовах окупації, як Україна. Постраждали також Білорусь, Росія, Польща, Болгарія... У літературі кожного з цих народів можна знайти прекрасні твори про те, як мужньо і гідно поводитися діти, перебуваючи поряд з ворогом щодня, щогодини, намагаючись хоч на мить наблизити жадану мить перемоги.

Серед кращих творів російської літератури останніх років – роман відомої правозахисниці, письменниці Ірини Ратушинської «Нащадки мінного поля». Саме в ньому вона розповіла про тих, чие дитинство при-

пало на роки воєнного лихоліття. Дія роману відбувається в українському місті Одесі, що відоме героїчною історією своєї оборони. Брутальні й жорстокі окупанти не гребували воювати навіть із дітьми, у їхніх очах фашисти могли прочитати лиш одне – ненависть, яка їх змусила так рано стати дорослими. Як і героїню новели Любові Пономаренко. Прочитайте уривок з роману Ірини Ратушинської і поміркуйте над ним:

«Він повернувся ближче до ранку, коли вже гуркотіло з боку Пересипу, і нічого не розповідав. Упав на ковдру мовчки, обличчям донизу. Муся кинулась до нього з докорами та голосіннями, а він як ніби й не чув. Вона вхопила його за плечі, повернула до свічки. Подивилась йому в обличчя, і нічого більше не кажучи, вклала і вкрила другою половиною ковдри. Він ніби й заснув, але скоро затремтів і закричав. Господи, знову... А вона вже цілий рік думала, що закінчилися його напади, що це була вікова недуга.

А просто Михайлик не знав, що коли стріляєш німцеві в спину, то він не одразу падає мертвим, як у кінокартинах про іспанських антифашистів. Що він іще щось вигукує тоненьким голоском, а потім, скарлючившись, в'ється і в'ється, страшно вигинаючи голову, і шкребе руками по битій цеглі. І що потому все чуже: і руки, і все. А всередині як металевий метроном¹ з музичної школи, холодно клацає: вбив. Убив. Убив. Без докору і без схвальності, але повсякчас. І ніяк той метроном не зупинити».

Поміркуйте, чи можна порівняти почуття героїні оповідання Любові Пономаренко і Михайлика з роману Ірини Ратушинської. Проаналізуйте причини вчинків цих героїв.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Новé ла (з латинської – «новина») – невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну подію з життя головного героя з несподіваним фіналом. Для жанру новели властиві: лаконізм (стислість викладу), напруженість сюжету, яскраві художні деталі. У новелі здебільшого мінімальна кількість персонажів, однолінійний (нерозгалужений) сюжет, увага автора звернена на внутрішній стан героїв, їхні переживання, настрої.

Визначте ознаки новели у прочитаному вами творі. Зверніть увагу на художні деталі. Які вони?

Порівняйте жанрові ознаки новели з жанровими ознаками будь-якого прочитаного вами оповідання (невеликий за розміром художній твір про одну чи декілька подій у житті героя; характер героя подається у сформованому вигляді, нечисленні, стислі описи, часто оповідь ведеться від особи оповідача). Віднайдіть спільне й відмінне.

¹ Метроно́м – конусоподібний прилад годинникового типу, який використовується при навчанні гри на музичних інструментах (відбиває такт згідно з темпом музичного твору).

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Давайте перевіримо: хто з вас найбільше знає про участь нашої країни в Другій світовій війні. По всій Україні стоять монументи й пам'ятники загиблим героям-оборонцям. Тож проведіть пошукову роботу, поцікавтесь у старших мешканців свого регіону про тих, хто колись жив у вашому селі чи місті і віддав життя задля вашого мирного й щасливого дитинства. Підготуйте розповідь про це. А пізніше, до Свята перемоги, разом з учителем створіть літературно-документальну композицію і влаштуйте святковий вечір або урочисту зустріч, на яку запросіть ветеранів та учасників війни й тих, хто пам'ятає своє воєнне дитинство.

На цьому заході доречно буде використати уривки з прочитаних вами творів про війну, дітей на війні. Кожен може вивчити уривок з того твору, який йому найбільше сподобався, а всі присутні визначать найкращих декламаторів, які братимуть участь у цьому дійстві.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Перевірмо ваші знання тексту оповідання «Гер переможений». У поданих нижче реченнях віднайдіть слова, що були використані Любою Пономаренко в новелі. Переможцем буде той, хто знайде найбільшу їх кількість за п'ять хвилин.

1. Був уже майже полудень, коли ми повернулися до міста й розійшлися по своїх домівках. 2. Минуло більше півстоліття відтоді, як я закінчила школу. 3. Наші жінки не розуміли дивного слова «фрау», з яким до них іноді зверталися німці. 4. Він, бідолашний, виправдовувався і визнавав, що був у всьому винний. 5. Коли копають картоплю – стелється дим над землею. 6. Мій сусіда по партії що-осені застуджується і тоді довго й надсадно бухикає. 7. Вчора вдома у них спекли такий пиріг. 8. Дитячих пісеньок, які ми вивчили на уроках співів, вистачило б на цілу програму для хору. 9. У сусідньому будинку мешкають дві жінки-вдови, яким ми радо допомагаємо по господарству. 10. Улюбленими квітами моєї молодшої сестри є жовтогарячі нагідки. 11. Літо прийшло спекотне, сонце пекло немилосердно, бабуся не змогла порятувати навіть нечисленні грядки на нашому маленькому городі. 12. Жаба була якась особливо бридка, мокра й холодна. 13. Малим я любив сідати дідусеві на коліна і слухати, як у його могутніх грудях стукотить серце. 14. Я завжди беру із собою в дорогу фотокартку із зображенням мами й тата.

ТЕСТУВАННЯ ДО РОЗДІЛУ «ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА»

1. Олекса Стороженко мав хист до:

- А) розкриття заплутаних карних справ;   В) кулінарії;
Б) музики;   Г) акторства.

2. За жанром твір «Скарб» – це:

- А) повість;   В) новела;
Б) гумореска;   Г) оповідання.

3. Серед героїв цього твору немає:

- А) наймита;   В) бабусі;
Б) наймички;   Г) парубка-сусіда.

4. Під скарбом автор розумів:

- А) образ щастя;   В) гроші;
Б) душу людини;   Г) майно родини.

5. Богдан Лепкий народився:

- А) на Київщині;   В) у Західній Україні;
Б) на Поділлі;   Г) у Польщі.

6. Богдан Лепкий був професором:

- А) Київського університету;   В) Ягеллонського (Краківського)
університету;
Б) Варшавського університету;   Г) Московського університету.

7. Чи можна вважати, що у творі «Цвіт щастя» є елементи автобіографізму:

- А) так;   Б) ні?

8. Продовжіть розпочаті речення:

- А) Хлопчик вирішив шукати цвіт щастя, тому що ...
Б) Мати розповіла синові про ...
В) Ставши дорослим, герой оповідання зрозумів, що ...
Г) Хлопчику ввижалося, що ...

9. Головним героєм казки «Мишка» є:

- А) розумна мишка;   В) багатий господар;
Б) багата господиня;   Г) бідна жінка.

10. Закінчіть розпочаті речення:

- А) Трагізм ситуації в казці «Мишка» полягає в тому, що ...
Б) Комізм ситуації в казці «Мишка» полягає в тому, що ...
В) У казці «Мишка» багато правдивого, бо ...
Г) Мишка в казці більше заслуговує на симпатію, аніж люди, бо ...

11. Визначіть мораль казки «Мишка». Пригадайте і запишіть назви творів із подібного мораллю.

12. Ліна Костенко народилась:

- А) 1960 року;   В) 1930 року;
Б) 1891 року;   Г) 1911 року.

13. «Чайка на Одрі» і «Крила» є:

- А) самостійним диптихом;
- Б) диптихом – частиною поеми;
- В) поезіями з однієї збірки;
- Г) назвами самостійних поем.

14. Провідною ідеєю диптиху є:

- А) «окриленість» людини;
- Б) захист природи;
- В) історія благородного птаха;
- Г) святість материнської любові.

15. Визначіть і письмово розшифруйте символи, використані авторкою у диптиху. Поміркуйте, чи зустрічались ви з такими символами в інших творах. Запишіть, у яких саме.

16. Напишіть розповідь про реальну людину, яку ви вважаєте посправжньому «окриленою». Аргументуйте свій вибір і своє переконання у здатності високого духовного злету цієї людини.

17. «Планетник» за жанром:

- А) пригодницька повість;
- Б) повість-казка;
- В) фантастична повість;
- Г) повість-притча.

18. Історія про Планетника – це:

- А) давня легенда, прочитана автором у старій книзі;
- Б) розповідь жінки, у якої квартирував оповідач;
- В) історія з газети;
- Г) казка, розказана бабусею автора.

19. Продовжіть розпочаті речення:

- А) Казкове в повісті «Планетник» – це ...
- Б) Реальне в повісті «Планетник» – це ...
- В) Символічне значення нариса полягає в тому, що ...
- Г) Ставлення людей до Планетника визначалося тим, як ...

20. Кому з персонажів повісті належать слова: «Може, ти скажеш, що любиш і людей! Їхні діти обзивають тебе, кидають на тебе камінцями, а ти їх любиш? – І він сміється ще хрипкіше»:

- А) матері Планетника;
- Б) дідові Капушу;
- В) авторові;
- Г) сусідові Планетника?

21. Закінчіть розпочаті речення:

- А) Добро, на думку Планетника, – це ...
- Б) Зло, на думку Планетника, – це ...
- В) Люди дали хлопцеві прізвисько Планетник тому, що ...
- Г) На мою думку, дід Капуш – це ...

22. Євген Гуцало народився:

- А) у селянській родині;
- Б) у родині вчителів;
- В) у родині військового;
- Г) у родині робітників.

23. Кого з героїв немає в оповіданні «Сім'я дикої качки»:

- А) Юрка;
- Б) матері Юрка;
- В) Тосі;
- Г) бабусі Тосі?

24. Оберіть правильне твердження:

- А) Тося виявилась доброю, щирою і справді людяною дівчинкою, на відміну від Юрка;
- Б) Юрко хотів зробити добру справу і доклав до цього всіх зусиль, але в нього нічого не вийшло;
- В) батьки Юрка не звертали уваги на те, що відбувається з їхнім сином;
- Г) історія з каченятами закінчилась добре, і діти скоро забули про цю літню пригоду.

25. Закінчіть розпочате речення:

- А) На прикладі твору Любові Пономаренко «Гер переможений» ми можемо побачити, що жанрові ознаки новели такі: ...
- Б) Доросла героїня твору зрозуміла, що ...
- В) Полонений німець викликає у мене почуття ...
- Г) Діти сприймали війну інакше, ніж дорослі, тому, що ...

26. Напишіть твір-мініатюру на тему: «Ставлення дітей війни до Фрідріха – переможеного ворога».

Розділ 4 МИ – УКРАЇНЦІ

Відчуваєте, як гордо звучить назва наступного розділу вашого підручника? За цими словами – усе те, чим ми пишаємось, що єднає нас зі світовою спільнотою, за цими словами – наше минуле й майбутнє. Наші талановиті земляки уславили Україну, а нині – ваша черга! Тож здобуйте знання, прагніть помножити здобутки Вітчизни, щоб наші нащадки теж могли промовити з гідністю: «Ми – українці!» І знайте:

*Ми є. Були. І будем ми!
Й Вітчизна наша з нами!*
Іван Багряний

Василь Симоненко

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО (1935–1963)

«Щось у мене було від діда Шевченка і від прадіда Сковоро- ди»

**А що ви пам'ятаєте
про життя і долю цього
поета, його творчість із
вивченого у поперед-
ніх класах?**

*Скільки б не судилося
страждати,
Все одно благословлю
завжди
День, коли мене родила
мати
Для життя, для щастя,
для бід...*

Василь Симоненко

байдужим жодного читача, який відтепер з нетерпінням чекав кожну збілочку поета, бо навчився розуміти «тишу і грім» його віршів, «земне тяжіння» його ества, хто згоден був разом з автором шукати «берег чекань».

**Як ви гадаєте, чи міг
Василь Симоненко вва-
жати себе послідовни-
ком Григорія Сковоро-
ди і Тараса Шевченка?**

уже пройшли Сковорода і Шевченко...

Він добре розумів, що радянська влада не подарує йому ані пошук таємних поховань жертв сталінського терору в лісах під Києвом, ані участь у клубі творчої молоді, яка усі надії покладала на національне відродження України, ані, власне, його патріотичне слово, що запалювало в душах людей вогонь, такий страшний для тієї влади.

Поет ніби передбачив свою долю:

Не докорю нікому і ніколи.
Хіба на себе іноді позлюсь,
Що в двадцять літ в моєму серці втома,
Що в тридцять смерті в очі подивлюсь.

Але Василя Симоненка не лякала ймовірність переслідувань та смерті; він не міг зрадити своїм переконанням, не міг перекреслити все те, що вчився цінувати в дитинстві ще завдяки першим своїм

навчителям – дідові Федору і мамі.

ДІЗНАЙТЕСЬ БІЛЬШЕ ПРО ПИСЬМЕННИКА

А чи знаєте ви, яким залишився в пам'яті матері малий Василько? Ось як вона згадувала про нього: *«Десятирічку закінчив із золотою медаллю. А вчитися йому було ой нелегко! П'ять класів він закінчив у Бійцях, а решту – в сусідніх селах. А це 9 кілометрів лише в один кінець. Повоєнні зими були люті й сніжні. А пальто у Васі – пошарпане, чоботи – діряві. Тільки ніколи, ні разу не запізнився він на урок. Було питаю його: “Важко тобі, Васю?...” А він весело відказує: “Та чого там важко? Доки дійду до школи, то всі уроки повторю, а як назад вертаюся, то всі пісні переспівую”».* «Мадонно мого часу!» – так звертався поет до матері. А дідові все життя був вдячний за мудрий заповіт своїй матері: *«Василя, єдиного онука, вивчи, доню, хай розумною людиною буде»*. Коли у поета народився син, він написав прекрасну поему – «Кирпатий барометр». Знаєте, чому він так назвав свій твір? Це своєрідна зустріч минулого з майбутнім – дід Федір Трохимович, присипляючи онука, часто шепотів: *«Безсмертячко ти моє кирпате...»* Йому ж присвячено один із віршів «Дід умер», де звучить переконлива думка про немарність життя рідної людини:

Його думи нехитрі
додумують внуки,
і з очей ще віки
пломенітимуть в них
його пристрасть і гнів,
його радощі й муки,
що, вмираючи,
він передав для живих.

Як ви гадаєте, що означали для Василя Симоненка традиції його роду, родина, взаємини у ній?

У творчості В. Симоненка з однаковою любов'ю виписані образи рідної матері й України – його землі. Їм він присвятив своє коротке життя і не ділив свій народ на «чужих» і «своїх». Навіть ті міліціонери, що жорстоко його побили темної ночі в черкаському містечку Сміла, були для нього українцями. Він став однією з перших жертв тодішнього режиму, що помстився цілому поколінню за ковток свободи шістдесятих... Тоді в щоденнику, який поет назвав «Окрайці думок», написав: *«І зараз відчуваю, ніби щось обірвалось усередині...»* Тоді уривалось його життя, уривалось на високому духовному злеті!

Пам'ятайте ці слова. Справжній патріот завжди був гордістю будь-якої нації!

«Він мало жив, немов літак, що ховається за обрієм швидше, ніж доб'ється до нашого слуху шум його двигунів. Василь Симоненко зник за пругом життя скоріше, ніж долинув до нас могутній гук його серця, зарядженого тривогою двадцятого віку і любов'ю до української землі», – із сумом згадував Дмитро Павличко.

І ще. Візьміть із собою у життя щирий заповіт Василя Симоненка:

Але правди в брехні не розмішуй,
Не ганьби все підряд без пуття,
Бо на світі той наймудріший,
Хто найдужче любить життя.

Перш ніж почати знайомитися з творами Василя Симоненка, поміркуйте, що постає у вашій уяві, коли ви читаете назви поезій: «Лебеді материнства», «Гей, нові Колумби й Магеллани...», «Ти знаєш, що ти – людина...», «Перехожий».

У світі багато творів присвячено матері. Але вірш, який ви зараз прочитаете, настільки зворушливий і переконливий, що не залишається сумнівів у синівських почуттях автора.

ЛЕБЕДІ МАТЕРИНСТВА

Мріють крилами з туману лебеді рожеві,
Сиплють ночі у лимани зорі сургучеві.

Заглядає в шибу казка сивими очима,
Материнська добра ласка в неї за плечима.

Ой біжи, біжи, досадо, не вертай до хати.
Не пущу тебе колиску синову гойдати.

Припливайте до колиски, лебеді, як мрії,
Опустіться, тихі зорі, синові під вії.

Темряву тривожили криками півні,
Танцювали лебеді в хаті на стіні.

Лопотіли крилами і рожевим пір'ям,
Лоскотали марево золотим сузір'ям.

Виростеш ти, сину, вирушиш в дорогу,
Виростуть з тобою приспані тривоги.

У хмільні смеркання мавки чорноброві
Ждатимуть твоєї ніжності й любові.

Будуть тебе кликати у сади зелені
Хлопців чорночубих диво-наречені.

Можеш вибирати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати.

За тобою завше будуть мандрувати
Очі материнські і білява хата.

І якщо впадеш ти на чужому полі,
Прийдуть з України верби і тополі,

Стануть над тобою, листям затріпочуть,
Тугою прощання душу залоскочуть.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

«Поезія — це прекрасна мудрість...»

Напевно, згадка про матусину колискову навіяла В. Симоненкові такі рядки: *«заглядає в шибу казка», «прийдуть з України верби і тополі»*. Але написаний цей твір про кожного з нас. І для кожного. Покладені на музику композитором Анатолієм Пашкевичем, високі й разом з тим ніжні слова полонили душу кожного українця, стали народними.

Довгою вийшла колискова у матері. Спочатку вона переносить сина у справжню казку, в якій є дивні «зорі сургучеві» і якась істота «досада», що може нашкодити дитині, і теплі ті ж самі зорі, що вміють ховатися під віями. А найголовніше — у цій казці є лебеді, символ чистоти і вірності, символ материнських рук, що, мов крила, завжди супроводжують сина, захищаючи його...

Ви вже вивчили багато колискових, знаєте, що це за твори, які їхні особливості. Що спільного у відомих вам колискових із поезією Василя Симоненка?

А потім мати із казки повертає дитину в реальний світ. Вона розуміє, що виростають сини й відлітають, немов у вирій, у доросле життя. І в тому житті вже нема теплої і затишної колиски, вже далеко рідний поріг батьківської хати. Там, у дорослому житті, порине син у вир кохання, але там ховаються і приспані матеріні тривоги.

І, нарешті, вона розповідає найголовніше: що є для людини найбільшими цінностями в житті. Незаперечною істиною для сина му- сить бути те, що не вибирає людина в житті лише матір і Батьківщину. І вони настільки споріднені, що найчастіше і об'єднуємо ми їх в одне: Україна-мати.

Іскрава образність твору демонструє вам характер мислення самого поета. Він бачить свою землю як країну чорнобрових мавок, білявих хатин, рожевих лебедів. Його образи поетичні, дуже незвичні, а найважливіше — символічні. І кожен у цих символах знаходить щось своє.

У творчості яких ще поетів ви зустрічали поєднання цих образів?

Визначіть, які образи-символи наявні у цьому творі.

А рефреном (повтором) уже котре десятиліття лине над Україною найголовніший материнський заповіт: «Вибрати не можна тільки Батьківщину...»

Тільки-но мати провела сина в далеку дорогу. А ось поет вже звертається до нього як до першопрохідника і першовідкривача! Попередній твір ніби переливається в наступний, який ви зараз прочитаєте, і дивує їх суголосність і взаємопов'язаність, ніби ми простуємо стежкою людського життя, де за дитинством видніє юність, а за юністю – молодість...

«ГЕЙ, НОВІ КОЛУМБИ Й МАГЕЛЛАНИ...»

П. Сулименко. Місячна ніч...

Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибій.

Хто сказав, що все уже відкрито?
Нащо ж ми народжені тоді?
Як нам помістити у корито
Наші сподівання молоді?

А ви почуваетесь Колумбами або Магелланами? Напевно, так! Адже скільки відкриттів ви вже зробили для себе, а скільки нових вам ще належить зробити! Отже, поет звертається насамперед до вас, до юних фантазерів, а мрії, як відомо, можуть змінити світ.

Колись мрійник Жуль Верн вигадав підводний човен і повітряну кулю – нині цим уже нікого не здивуєш! А мрійник Василь Симоненко бачив у майбутньому вільні простори, вільний вітер, вільних людей, що напинають вільні вітрила – наше з вами сьогоднішня! І не даремно давала настанови в життя мати у «Лебедях материнства» своїй

Кораблі! Шикуйтеся до походу!
Мрійництво! Жаго моя! Живи!
В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!

Геть із мулу якорі іржаві –
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела¹ в мандри вируша.

Жоден вітер Сонця не остудить,
Півень землю всю не розгребе!
Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе.

Мріяти й шукати, доки жити,
Шкварити байдужість на вогні!..
А якщо відкрию вже відкрите, –
Друзі! Ви підкажете мені...

¹ Каравела – старовинний вітрильник з трьома або чотирма щоглами, на якому іспанці та португальці здійснювали морські подорожі.

дитині – тепер її син має горде ім'я першовідкривача глибинних духовних скарбів, надбаних ще його предками. Прислухайтесь до мудрої поетової обітниці: *«Україно! Доки жити буду, доти відкриватиму тебе»*. А ви багато знаєте про свою Вітчизну? Чи, може, варто, перш ніж захоплюватись красою чужих і далеких земель, побачити, як велично височіє над Києвом Софія, як причаїлися у сутінках таємничі мури Хотинської фортеці? Можливо, варто глянути на Україну з висоти Говерли або вдихнути напоєне східними пахощами повітря Розбійницької бухти в Криму? А може, треба подолати довжелезну дорогу до мукачівського замку Паланок, який прославився своєю нескореністю ворогу? А примхлива Сула, що в'ється дівочою стрічкою по просторах Полтавщини? Її ви бачили? Ви бачили світанки над Дніпром, коли прокидається могутня ріка, символ землі української? Ось вони які, духовні острови нашого народу! І кожен із вас повинен пізнати їх. Так чинять небайдужі. Так починається Україна!

«ТИ ЗНАЄШ, ЩО ТИ – ЛЮДИНА...»

Ти знаєш, що ти – людина.
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні.

Більше тебе не буде.
Завтра на цій землі
Інші ходитимуть люди,
Інші кохатимуть люди –
Добрі, ласкаві й злі.

Сьогодні усе для тебе –
Озера, гаї, степи.
І жити спішити треба,
Кохати спішити треба –
Гляди ж не проспи!

Бо ти на землі – людина,
І хочеш того чи ні –
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні.

Ти знаєш, що ти – людина?.. А вам хто-небудь уже ставив подібне запитання? Ви над ним замислювались?

У вас тільки-но відбулася розмова віч-на-віч з поетом. А писав Василь Симоненко цей твір як заповіт своїм ровесникам незадовго до смерті. Читач відразу звертає увагу на гостре, емоційне, пряме риторичне (що не потребує відповіді) запитання. Кожен, безумовно, знає, що він – людина. Але автор випробовує нас далі. Він визначає орієнтири, за якими й можна дізнатись – чи Людина ти? А головне все ж, на думку поета, мати сміливість поставити собі таке запитання. Осмислити його.

Ця поезія – суцільна хвиля емоцій, яскравий спалах почуття, прагнення, як і в інших творах, залишити у свідомості читача ключові слова, які не дадуть збрехати: ти – Людина!

ПЕРЕХОЖИЙ

Ліні Костенко

Як він ішов!
Струменіла дорога,
Далеч у жадібні очі текла.
Не просто ступали –
Співали ноги,
І тиша музику берегла.
Як він ішов!
Зачарований світом,
Натхненно і мудро творив ходу –
Так нові планети грядуть на орбіти
З шаленою радістю на виду!
З шаленим щастям і сміхом гарячим,
З гімном вулканним без музики й слів!
Як він ішов!
І ніхто не бачив,
І ніхто від краси не зомлів.
В землю полускану втюпився кожен,
Очі в пилюці бездумно волік...
Раптом –
Шепіт поміж перехожих:
– Що там?
– Спіткнувсь чоловік... –
Одні співчували йому убого,
Інші не втримались докорять:
– Треба дивитись ото під ноги,
Так можна голову потерять... –
Трохи в футболі пограли словами,
Обсмакували чужу біду.
А він знову йшов.
І дивився прямо.
І знову
Натхненно творив ходу!

Вам уже дещо відомо про творчість і життєві долі обох поетів. Як ви гадаєте, чому Василь Симоненко присвятив Ліні Костенко саме цю поезію?

Вірш уперше був надрукований із присвятою в газеті «Літературна Україна» від 26 лютого 1963 року. Тоді тільки починався шлях у велику літературу обох молодих поетів, які складуть в майбутньому справжню славу українському письменству. Тоді були гордо підняті голови, тоді вони натхненно творили новий час, нове життя, вони смакували перший крихітний ковток свободи, що припав саме їхньому поколінню невпожорених шістдесятників!

Поезія перейнята щирим захопленням автора, адже той, хто «натхненно і мудро» крокує по землі, точно чув у дитинстві материнську колискову про рожевих лебедів, подумки підкорював цілі незнайомі світи, він знайшов відповідь на питання, хто є Людина! І поета, що помітив у натовпі такого непересічного перехожого, переповнює гордість і втіха – ось вони, поряд, небайдужі й яскраві, такі люди не можуть скривдити і схибити, такі люди нездатні зрадити, бо той, хто творить, завше має чисту душу! Не думайте, що творчість стосується лише літератури, живопису, кіно. І в щоденному житті можна творити подвиг людяності, чесності, доброти, подвиг любові – до людей, до Вітчизни, до рідних і близьких. Творити для людей свято. Бо ж, як сказав поет, «...світ який – мереживо казкове!».

Пригадайте, яке свято душі, влаштоване дівчинкою Анною, описала у своєму вірші «Кольорові миші» Ліна Костенко. Тепер ви розумієте, чому Василь Симоненко присвятив їй цей твір?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Повторіть Симоненкове визначення автобіографії.
2. Між ким відбувається діалог у поезії «Лебеді материнства»?
3. Згадайте, що, на думку поета, не може вибирати людина (вірш «Лебеді материнства»).
4. Визначіть, до кого звертається автор у поезії «Гей, нові Колумби й Магеллани...».
5. Яка головна думка у вірші «Ти знаєш, що ти – людина...».
6. Кому присвячена поезія «Перехожий»?

Багатознайко

1. Розкажіть про дитячі роки Василя Симоненка, його родину.
2. Перекажіть власними словами думки матері над синою колискою.
3. Чому автор називає своїх читачів Колумбами й Магелланами? Хто це такі?
4. Оберіть правильну відповідь на запитання: «Симоненко уславлює у своєму творі «Гей, нові Колумби й Магеллани...» як одну з кращих якостей людини»:
а) безжурність; б) терплячість; в) мрійництво; г) відчайдушність.
5. Поясніть, про що йдеться у поезії «Ти знаєш, що ти – людина...».
6. Чим відрізняється перехожий-одинак від натовпу (поезія «Перехожий»)?

Всезнайко

1. Узагальніть свої знання про життєвий і творчий шлях поета і розкажіть, якою людиною був Василь Симоненко.
2. Визначіть, які традиційні для української поезії й оригінальні образи використав Василь Симоненко у вірші «Лебеді материнства».
3. В яких рядках із поезії «Лебеді материнства» автор наголошує на міцному зв'язку людини з Батьківщиною? Наведіть відповідні цитати.

4. Чи можна сказати, що вірш «Гей, нові Колумби й Магеллани...» присвячений Україні?
5. Як ви гадаєте, чому вірш «Ти знаєш, що ти – людина...» написаний у формі звертання автора до кожного з нас?
6. Чому такими несимпатичними виглядають ті, хто обговорював випадок із геросм поезії «Перехожий»?

Ерудит

1. Прокоментуйте слова Дмитра Павличка, сказані про Василя Симоненка.
2. Підтримайте чи спростуйте твердження про те, що можна віднайти у поезії «Лебеді материнства» спільні риси з українськими колицькими, вивченими у 6-му класі.
3. Як ви розумієте вислів: «*В океані рідного народу відкривай духовні острови*»?
4. Оцініть значення рефрену в поезії «Ти знаєш, що ти – людина...».
5. Як ви гадаєте, який зміст вкладає поет у слова «*жити спішити треба*»?
6. Доведіть, що поезія «Перехожий» має глибокий філософський зміст і поясніть, у чому він полягає.

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Справжні митці, де б вони не народились, мають спільне ставлення до тих понять, які окреслив у своїх творах В. Симоненко: до матері, Батьківщини, народу, мови, національних святинь. Кожен із них замислюється над своїм життєвим шляхом, яким він буде – чи як у Симоненкового перехожого, чи як у всіх тих, хто «бездумно волочать у пилюці очі».

Загалом, творчість шістдесятників дуже подібна. І не лише в Україні, а й в усіх колишніх країнах СРСР. Бо всі вони знали ціну свободи і любові до рідної матері і землі, що становили для патріотів єдине ціле. Хочете переконатись? Тоді прочитайте вірш вірменського поета Разміка Давояна «Подорож».

Ніч іди, наступну іди,
і не зраджуй надію,
зірку побачиш попереду ти,
що тільки-но зажеврила.

Рік іди і наступний іди,
не полишай дороги, –
вона сама приведе туди,
де відпочинуть ноги.

Тільки не треба, щоб кожен крок
тішив тебе і радував.
Тисячу років іди вперед –

Напевно зустрінеш прадідів.
З прадідами стрінешся ти
в майбутнього на порозі;
вийшли вони у путь давно
і стільки уже в дорозі,
що для них зникли уже,
стерлися строки.

Якщо ж за зорею ітимеш ти,
а предків все ж не зустрінеш, –
вірного шляху тобі не знайти,
і зірку ти не засвітиш.

Ліричний герой – це образ самого автора у його ліриці, а також один із способів розкриття його свідомості, немовби художній «двійник» поета. У багатьох випадках виступає як чітко окреслена особа, що наділена індивідуальністю, психологічною повнотою внутрішнього світу. Проте ліричний герой не може повністю ототожнюватись з автором, хоча й виражає переживання, почуття, думки поета, пов'язані із тим, що стало предметом зображення у творі.

У поезіях В. Симоненка ліричний герой і автор надзвичайно споріднені, мають спільне світобачення і особисті переживання.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напевно, ви вже знаєте, що в українському фольклорі й літературі часто використовуються символічні образи. У поезії Василя Симоненка «Лебеді материнства» використано символічний образ прекрасного граціозного птаха-лебедя. Тож пригадайте, які ще образи птахів ви зустрічали у фольклорних та літературних творах і що саме вони означають. Ось, наприклад, що символізує образ зозулі? Напишіть твір-мініатюру про символ того птаха, якого самі обережете з вашого улюбленого твору.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Сьогоднішнє завдання пов'язане насамперед із вашими знаннями в царині географії та історії. Протягом п'яти хвилин (чи то скільки виділить учитель) спробуйте якомога детальніше написати про таке:

1. Хто такий Колумб і що ви про нього знаєте?
2. Хто такий Магеллан і що ви про нього знаєте?
3. Що це за корабель – каравела?

Можете обрати будь-яке запитання. Влаштуйте конкурс: переможцем вважатиметься той, чия інформація буде найповнішою і найцікавішою. Але при розповіді ви обов'язково повинні використовувати образні вислови, лексику із твору «Гей, нові Колумби й Магеллани...» Василя Симоненка.

АНДРІЙ МАЛИШКО

(1912–1970)

Андрій Малишко

Можливо, раніше ви вже чули пісні Андрія Малишка? Якщо так, скажіть: що саме вам запам'яталось?

*І якщо пісня вийде в люди,
Я племін'я серця не згашу,
Схилюсь землі на рідні
груди,
Нової сили попрошу.*

Андрій Малишко

Довгим і непростим виявився шлях А. Малишка до літературних вершин. Не раз будучи битим батьком за таку «нікчемну справу», як писання віршів, юнак вирішив їхати до столиці, де сподівався дати раду своєму хистові. Починав вчитись на лікаря, проте згодом вступив до Київського інституту народної освіти, звідки вийшов учителем – перемогла-бо в нього спрага до слова, до літератури. Деякий час він вчителював на Житомирщині – уявляєте, як пощастило його учням! Адже вони стали очевидцями народження таких зворушливих віршів, якими промовляв до них майбутній поет:

Не смійтесь, я теж на бусола схожий
Такою ж любов'ю до отчого дому.

Як ви гадаєте, про кого написав свої кращі вірші поет із таким чулим серцем?

Ти мене з дитинства піднімала,
Хліб дала з піснями солов'я,

Відвела доріг мені немало,
Земле, зореносице моя!

**«Буду те говорити,
що у серці записано мною»**

У поезії Андрія Малишка розцвітає український рушник червоно-чорними барвами, маревом біло-рожевих свічок підносяться в небо крони київських каштанів, тужать важкі вітри й соромливо гортають листи, адресовані їм, гречки та волошки. Співає душа поета про матір, для нього Батьківщина і Людина, як і для Василя Симоненка, – не порожні слова, а справжні цінності. Саме їм присвятив свої пісні А. Малишко.

14 листопада 1912 року в родині Малишків, що мешкала тоді в Обухові (Київщина), з'явилася третя дитина – хлопчик, якого назвали Андрійком. Тепло згадує поет ті часи: «Той незабутній вогник отчого дому, де вперше почув я думи великого Кобзаря, материнська пісня, ласкава і сувора, – напоїли і вигодували мене, дали мені душевний гарт і радість на все життя».

Згодом Андрій Малишко повністю присвятив себе літературній праці. Перша збірка вийшла у 1936 році і називалась просто і водночас велично – «Батьківщина». В ній були рядки, присвячені й Вітчизні:

і улюбленому педагогові:

Та де б не був, де б не шукав дороги,
Я не забуду вчителя старого...

і, звичайно, матері:

Тебе, маленьку, рідну, сивувату,
Дано навіки в серці пронести.

Бо все це – те найдорожче, що зберегло
поетове серце.

А потім почалася Друга світова війна, яка поставила свій страшний відбиток на долях мільйонів українців. А. Малишко пішов добровольцем у армію і, будучи військовим кореспондентом, тримав у руках не лише олівець, а й зброю, – більшість матеріалів тоді вже майора Першого Українського фронту були з передової. Писав про героїчний подвиг народу, який виявив нелюдські зусилля в боротьбі з фашистами, про попелища на рідній землі, яку, проте, ворог не спромігся завоювати. Звертався до кожного, хто готовий був пожертвувати власним життям задля Батьківщини, рідних людей, миру:

Україно моя, далі, грозами свіжо пропахлі,
Польова моя мрійнице. Крапля у сонці з весла.
Я віддам свою кров, свою силу і ніжність до краплі,
Щоб з пожежу ти встала, тополеу в небо росла.

А по війні – нові творчі досягнення, особливо дорога нагорода України – Шевченківська премія за збірку «Прозорість», що вийшла у 1962 році, у полудень поетового віку.

І премій було ще декілька. І збірок вийшло багато. І у назві кожної з них – знову найдорожче для поета: «Серце моєї матері», «Дорога під яворами» та інші.

Згадайте, хто ще з письменників так само зворушливо писав про матір і Батьківщину. Що спільного є в їхніх творах і в поезіях Андрія Малишка?

Багато прикрих моментів траплялося в житті поета, можливо, вони й зумовили передчасне *«згасання його зорі»*, зупинку його серця 17 лютого 1970 року. Тому й сказав інший видатний український письменник Олесь Гончар: *«Малишко – один з найяскравіших наших національних поетів... він згорів дочасно, упав на півшляху, полишивши нам золоті розсипи своїх поезій, нев'янучу красу своїх пісень»*.

Але нам залишився заповіт Андрія Самійловича: *«Щоб Україні була свобода»*.

Запитайте у батьків, вчителів, знайомих, які українські пісні про маму вони знають? Будьте впевнені, більшість із них назве саме ту

Андрій Малишко – студент

поезію, яку ви зараз прочитаете. Вона стала своєрідним національним гімном всім матерям, щирою подякою дітей за турботу, лагідні очі й теплі долоні неньки.

Тож прочитайте її уважно!

ПІСНЯ ПРО РУШНИК

Рідна мати моя
ти ночей неспала,
ти водила мене у поля край села,
і в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
і рушник вишиваний на щастя дала.

Рідна мати моя, ти ночей неспала,
Ти водила мене у поля край села,
І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя дала.

І в дорогу далеку ти мене на зорі проводжала,
І рушник вишиваний на щастя, на долю дала.

Хай на ньому цвіте росяниста доріжка,
І зелені луги, й солов'їні гаї,
І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші твої.

І твоя незрадлива материнська ласкава усмішка,
І засмучені очі хороші, блакитні твої.

Я візьму той рушник, простелю, наче долю,
В тихім шелесті трав, в щебетанні дібров.
І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, і вірна любов.

І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю:
І дитинство, й розлука, й твоя материнська любов.

«Бо во ім'я любові...»

Андрій Малишко дуже цінував такий вид мистецтва, як пісня, про що свідчать його власні слова: «Для пісні в нас всюди почесне місце, бо вона – посестра життя, порадник і вірний друг, і суворий суддя. Людина хоче з нею журитися і радуватися, мислити і працювати».

Тож поезія «Пісня про рушник», розкрилена прекрасною музикою Платона Майбороди, стала надбанням усього нашого співочого українського народу, бо саме для нього й була створена! Як і всі твори зі збірки «Серце матері», до якої увійшов цей вірш.

Взагалі, високожертвна ідея материнства прочитується за кожним словом і рядком поета, і образ матері – один із центральних у його творчості, вічно живий, сповнений таких ніжних почуттів, якими можна було б зігріти цілу планету. А в поезії «Пісня про рушник» цей образ збагачений традиційною фольклорною символікою, водночас узагальнений і конкретний, такий близький кожному з нас.

Довгими вечорами з любов'ю клала мати стібок за стібком на доріжку вибіленого полотна – рушник, що символізуватиме довгу й щасливу дорогу її дитині. І хоч виступає на материнських очах сльоза,

коли вирушає син у велике життя, хоч в душі неньки тривога й смуток, а все ж знає вона: на те й ростила, купала в любистку, співала колискові, вчила розуміти мову всього живого у світі, щоб змогла подолати її дитина непрості крутосхили долі... І щоб помножувала і несла людям те добро, яким повнила матір її душу від самого дитинства.

Автор пісні використовує прості, але виразні епітети, яскраві, символічно місткі, притаманні національному світогляду художні деталі: «зелені луги», «росяниста доріжка», «шелест трав», «щебетання дібров», «незрадлива усмішка».

Цей ліричний монолог вдячного сина, написаний талановитим поетом, став взірцем української інтимної лірики ХХ століття.

О. Лопухов.
Уляна Ничипорівна

Пригадайте твори, вивчені у попередніх класах: наприклад, поезії С. Чернілевського, І. Калинця. Що об'єднує ці твори з піснею Андрія Малишка? Як розкриті образи матері у всіх цих поезіях?

СТЕЖИНА

Чому, сказати, й сам не знаю,
Живе у серці стільки літ
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

Приспів:

Де ти, моя стежино,
Де ти, моя єдина?
Ота стежина в ріднім краї –
Одним одна коло воріт?

На вечоровім виднокрузі,
Де обрій землю обніма,
Нема кінця їй в темнім лузі –
Та й повороту теж нема.

Кудись пішла, не повертає,
Хоч біля серця стеле цвіт,
Ота стежина в нашім краю
Одним одна біля воріт.

Дощами мита-перемита,
Снігами вметена у даль.
Між круглих соняхів у літі
Мій ревний біль, мій ревний жаль.

В. Бідношей.
Стара українська хата

Приспів.

Моя надієчко, я знаю:
Мій крик життя на цілий світ –
Ота стежина в нашім краї
Одним одна коло воріт.

Приспів.

Андрій Малишко
з Платоном Майбородою

Ця поезія – «лебедина пісня» Андрія Малишка, його останнє свідчення в любові до рідної оселі, до землі, на якій народився і жив. Так і не почув поет, як стали його душевні слова народною піснею, улюбленою для багатьох поколінь українців. Бо написав цей твір Андрій Самійлович за 8 днів до смерті, 8 лютого 1970 року...

Стежина... Кожен пов'язує її з чимось своїм, дуже важливим. Для когось – це довга дорога життя, що вимагає від людини порядності, чесності, а подеколи – й відваги.

Для іншого – прекрасний спогад про розлогу зелену леваду, що по ній бігла звивиста стежка від батьківської хати до кришталевого плеса річки. Але погодьтеся, кожен її пам'ятає, – чи ту, по якій ступав перші кроки, чи ту, на якій ловила в обійми бабуся, чи ту, по якій ідеш щодня...

А «Стежина» А. Малишка – про гідність, із якою повинна прожити життя людина, про те, що вона не повинна забувати дорогу до батьківської хати, про те, що істинна стежина для кожного – «одним одна»...

Які почуття ця пісня пробудила у вас? Що саме сприяло тому, щоб вона стала народною?

складних образів, химерних метафор. Натомість текст нагадує щирий монолог поета, з яким він звертається до читача. А популярністю пісня завдячує також композиторові-пісняру Платонові Майбороді.

Прості, прозорі, гранично відверті рядки пісні легко запам'ятовуються, бо торкають у душі найпотаємніші струни... Тут немає

Є поезії, на перший погляд, позбавлені пафосу й зовнішніх прикрас, але водночас наділені якимось особливим теплом, щирістю, що відразу стають рідними кожній людині, закарбовуються навіки в пам'яті. Таким є вірш Андрія Малишка «Вогник».

ВОГНИК

В вечірню годину, де в зорях долина,
Де вогником світиться дім,
Шумить під вікном молода тополина,
Неначе у серці моїм.

Там юність ходила у росах до хати
І жевріла цвітом вона,
Там батько не спить і задумалась мати,
Ота, що у світі одна.

Синів виростили, не зводили з ока,
„Любили в житті над усе,

Шумить під вікном тополина висока,
Мов звісточку дальню несе.

А вогник їм сяє, мов спогад про сина,
Не все ж повертає назад.
І журиться вікнами наша хатина,
І шепче задумливий сад.

Та де б не ходив я в далекій дорозі,
В чужім чи у ріднім краю,
Я згадую вогник у тихій тривозі
І рідну хатину свою.

Г. Світлицький.
Марусина хата

Бо дивляться в далеч засмучені очі,
Хоч тінь там моя промайне,
Бо світиться вогник у темнії ночі,
Мов кличе додому мене!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Про що розповідається у поезії «Вогник»?
2. Які образи, пов'язані з рідною домівкою, згадує поет?

Багатознайко

1. З якою інтонацією потрібно читати поезію «Вогник»?
2. Поясніть, чому автор пише тепло й ніжно саме на цю тему.

Всезнайко

1. Використайте знання з попередніх класів. Хто ще з поетів писав про рідну домівку? Що об'єднує ці твори?
2. Виберіть із поезії Андрія Малишка образи-символи і прокоментуйте їх.

Ерудит

1. Визначіть головну думку поезії, процитуйте відповідні місця з твору на підтвердження своїх міркувань.
2. Які почуття намагався висловити поет у своєму творі? Чи близькі вони вам?

У цій поезії Андрій Малишко вкотре звертається до теми рідної оселі. Тихим сумом сповнені її рядки. Від того, що не завжди знаходять час сини відвідати батьків, лиш теплими спогадами зігрівається душа. І ще ледь вловимо почуття провини – кличе вогник до рідної хати, але частіше зринає вона в пам'яті, аніж знаходять діти годинку, щоб переступити знайомий поріг! Цим твором Малишко прагнув нагадати всім і кожному: він світить вічно, отой вогник, він є орієнтиром у круговерті життя, він обіцяє прихисток, тепло і ласку. Лише частіше

треба повертатись додому, частіше обіймати матусю і тиснути батькову долоню...

Але в поета є ще один вірш під тією ж назвою – «Вогник». Ви запитаете – чи таке можливо взагалі? Виявляється, можливо. Особливо коли вам зустрічаються на шляху друзі, домівка яких стає для вас не менш дорогою, ніж власна, – настільки вони щирі й надійні люди.

На такий дружній вогник поспішає ліричний герой А. Малишка. Бо для нього він так само необхідний, як і материнський, і, здається, ніби ці два вогника зливаються в один, котрий символізує любов, вірність і високий духовний злет.

ВОГНИК

Максиму Рильському

Андрій Малишко з Максимом Рильським в Ірпені

До тих країв щоденно поїзди
Відходять від столичного перону,
Бери тютюн і вірші для їзди,
Хліб-сіль, тарань прив'ялено-солону,
Гачки й сачок, і вудочки складні
Та ще й нехитро зварену наживку –
І гайда в путь, бо літо в переджнивку
На плесо вод веде погожі дні.

Біліє там будиночок між трав,
Шумний, привітний, не якась обитель,
В ній друг мій любий здавна проживав,
Мудрець – у слові, у піснях – учитель.

Ну, словом кажучи, до тих країв
Свою я душу із піснями вів,
Свої гарячі радості й надії
І несповиті думи молодії.
Чи день, чи ніч, чи посвисти зав'юг,
А він мене чекав, великий друг.
Бувало, поле обів'є слюта,
І вже не літа гілка золота,
А ночі підосінньої година
Тебе зустріне з поїзда в ліску,
І ти бредеш по мокрому піску
На вогник той, немов мала дитина,
На вогник той, що жевріє в вікні,
І, тіні розганяючи лячні,
Тебе зове, як зірка понад світом,
Теплом людським і затишком-привітом.

А в хаті тій, лиш ставши на поріг,
Що написав чи тільки бачить міг, –

Клади дарунком друзям на помості,
В безжурний сміх Герасименка Кості
Чи в щирю мову, повну, як ріка,
Завзятого Олекси Десняка.

А вже в пізніші літа, по війні,
Тут коло друзів ширшало вдвійні,
Рибалки і співці прості, не пишні,
Вслухалися в слова Остапа Вишні,
В Довженкові роздум'я вогняні,
І сміх, і пісня, й дума не затаєна
Жила, цвіла, як червіньковий діл,
І Катерина рідна Миколаївна
Садила нас, як голубів, за стіл,
Немов журила, й ставила вишнівку
Чи й ще чогось рибалкам у мандрівку.

Неначе вчора, все отак було,
Привіти й жарти мов дзвеніли вчора,
На дворик той весни пливе тепло,
І тихий вечір, і ясінь прозора,

Тут інші люди за вікном живуть,
Та й інші друзі теж, напевне, в колі,
Бо вогник той крізь ночі каламуть
Усе горить, все блимає поволі,
Як я приходжу. Ніби із кімнати
Господар вийде гостя привітати,
Ласкаво-сивий стане на порозі
І руку дасть мандрівнику, мені.

Хай вам, Максиме, світить у дорозі,
У темний вечір, в хвиці чи в морозі,
Той щедрий вогник з ночі в Ірпені!

Порівняйте обидва твори під назвою «Вогник». Що їх об'єднує і чому, на вашу думку, автор дав їм однакові назви?

Цей вірш увійшов до поетичного циклу з назвою «Незабутнє джерело» і, як ви вже помітили, присвячений Максимові Рильському, одному з найталановитіших українських письменників ХХ століття. Із чистого джерела дружби з цією людиною черпав свої душевні і творчі сили А. Малишко, вважаючи поета *«мудрецем – у слові, у піснях – учителем»*.

У гостинній оселі в містечку Ірпінь, що на Київщині, збирав Максим Тадейович на дружні розмови митців-однодумців. Серед них – і Андрія Малишка.

У поезії є ключовий рядок: «А він мене чекав, великий друг». Адже так важливо, коли тебе чекають, коли є людина, на яку завжди можна покласти, поділитись з нею сокровенним. І не так просто заслужити почесне звання Друг!

Ми немовби чуємо голоси дорогих поетові людей, згаданих у поезії. Перед нами – ціла сторінка його життя, сповнена теплими спогадами і тихою тугою за прекрасними роками, які вже ніколи не повернуться.

А які ще твори української чи світової літератури ви читали про справжню дружбу, про її значення в житті людини?

«ПРИХОДЯТЬ ПРЕДКИ...»

Приходять предки, добрі і нехитрі,
У бородах, простелених на вітрі,
Не руки – а прогнуті чорні віти,
Не очі – а прозористі орбіти.
І кайдани подзвонюють з плугами,
Зерно і кров, і ночі із снігами.

Чи ти не став розщепленим, як атом,
недовірком, схизматом¹ чи прелатом²,
Ярижкою нікчемним³, псом на влові?
Дитино наша, ягодо з любові!..

Дарують ласку, повну болю й змоги,
Щоб у очах уздріть нові прологи.

Цю філософську поезію Андрій Малишко включив до збірки «Синій літопис», де є багато творів, присвячених історичному минулому України і нашим предкам.

Поет пише про них трепетно і образно, їх постаті виростають перед нами до символічних велетнів, атлантів, що тримають на своїх могутніх плечах вічний храм нашого минулого. Предки мають право ставити нам найжорсткіші питання: адже бували в історії України нащадки-зрадники! Напевне, ви чули про славного князя Байду Вишневецького, що заснував Запорозьку Січ? Так от, його нащадок, Ярема Вишневецький, став лихим катом для українців, проливши ріки крові, зрадив тим спадковим цінностям, які є святими для кожної людини.

Поет доземно вклоняється простим українським гречкосіям, які з нив своїх, залишивши дружин і дітей, ішли до бою за волю, омріяну поколіннями, це вони творили історію України.

Поезія проникнута глибокою повагою до минулого при зовсім невеликій кількості художніх засобів – така сила почуття, емоційність, пристрасність! Поет будує діалог між предками і нащадками, і на поставлені запитання не можна не дати відповіді.

¹ Схизмат – людина, що зрадила істинній вірі.

² Прелат – узагальнена назва католицьких священників.

³ «Ярижкою нікчемним» – тобто улесливим прислужником.

Про яких визначних особистостей нашого минулого ви вже читали в попередніх класах? Згадайте-но історичні поеми Т. Шевченка. Хто в них головні герої?

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Не лише в Україні матері вишивають своїм синам і дочкам рушники *«на щастя, на долю»*. Багатьма мовами світу звучать вдячні слова дітей, що навчилися цінувати материнські обереги, ту турботу, з якою неньчині руки добирали найтепліші кольори для стібків.

Прислухайтеся до ліричної сповіді словенського поета Отона Жупанчича, що називається *«Вишивка»*:

Я потайки її піднімаю,
Сльозами її омиваю,
З тугою згортаю,
Ховаю її на грудях,
Нею зігріваюсь,

Плачу, сміюсь,
Її пещу і втішаюсь,
Що з нею матиму майбутнє.
О країно рідна моя!

Однакове ставлення до славної історії свого народу і в українського поета А. Малишка, і в письменників Іспанії та Франції, Польщі та Америки, Грузії та Австралії. Переконайтеся, прочитавши рядки вірша румунського поета Лучіана Благі:

Ідуть у землю предки чередою.
А ми буяємо іще в цвітінні.
Вони себе продовжили в корінні,
Аби і нас продовжить під землею.
Батьки вже розпростерлись під камінням,
Під сонцем ми ще ніжимося теплим,
Позичивши і муку, й мрію, й пекло,
Живлющу воду і вогонь племінний.

Поміркуйте, про що свідчить той незаперечний факт, що поети різних національностей ушляблюють однакові цінності в житті людини.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Микола Вінграновський, український поет, з творчістю якого ви вже знайомі, у 1972 році на кіностудії хронікально-документальних фільмів допоміг створити прекрасний кольоровий кінофільм *«Слово про Андрія Малишка»*.

Перегляньте його і спробуйте немовби *«дописати»*, *«дознати»* цей фільм. Яку ще інформацію про Андрія Малишка ви використали б в цій картині? Пісні яких композиторів ви б ще включили до неї?

Запропонуйте свій варіант міні-сценарію *«Пісня Андрія Малишка»*.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

У нас з вами сьогодні буде дуже цікавий відпочинок. Протягом традиційних п'яти хвилин спробуйте визначити, кому з видатних діячів української культури та літератури Андрій Малишко присвятив такі рядки:

1. Радив часто мені Олександр Петрович:
Не малюй мені сонце, як вистиглий овоч,
Покажи мені сонце, що в бурі суворе,
Покажи ту людину, що бурю поборе.
2. Де Волинщина і Поліщина,
Грає зорями синь обічна,
Де життя твоє не заміщене,
Лесю, Лесю, легендо вічна!
3. Дай же, людство, вогню,
щоб Тарасову пісню зустріти!
Смолоскипів і грому! –
Тарасову пісню зустріти!
4. Уже давно нема тієї кузні,
Що дихала блакитно-червонястим
Рясним вогнем з дубового вугілля
І молотом дзвеніла день при дні.
І коваля немає...
А син Іван забрав отой вогонь
І перелив у літери залізні
Любові й смутку...

АНАТОЛІЙ ДІМАРОВ

(Народився 1922 року)

**«Буду ходити по місточку
моєї пам'яті...»**

Анатолій Дімаров

**Пригадайте, які твори
ми називаємо автобіо-
графічними.**

Твори Анатолія Дімарова – про звичайних людей, що живуть поряд із нами. Про тих, з чийх доль складається історія нашої країни. А ще він намагається відкрити своїм читачам таємницю своєї пам'яті, адже у ній збереглося так багато цікавих і яскравих спогадів! І вони ніби віддзеркалюють життя українців у неспокійному ХХ столітті.

Життєвий шлях Анатолія Андрійовича Дімарова розпочався 5 травня 1922 року в Миргороді на Полтавщині в родині українських учителів. Довелося йому побачити і страчні картини голодомору 1933 року, і морок фашистської окупації, і героїчні сторінки опору загарбникам. І разом з тим він не проронив жодної краплі із тієї безцінної чаші спогадів свого щасливого дитинства, у якій іскрився веселий сміх його друзів, а навколо був цілий світ, який хотілося пізнати і підкорити.

А. Дімаров з перших днів нападу фашистів на Україну брав участь у боях, потрапив в оточення, зазнав «принад» окупації, був поранений. Після одужання пішов до партизанського загону. Всі ці події зі свого життя він перетворив пізніше на сторінки своїх творів, особливість яких, як ви вже здогадалися, – достовірність.

Читач із творчістю Анатолія Дімарова ознайомився 1949 року, тоді вийшла перша збірка його оповідань. А тепер творчий добробок письменника складе, напевно, більше десяти томів, і серед кращих його літературних досягнень – повісті для вас, підростаючого покоління. Там – безцінні спогади дитини, юнака, чоловіка, що зріс у родині, де понад усе цінувалися взаємоповага, порядність, любов і проста людська праця.

**Уявіть собі, що б тра-
пилося з людиною, як-
би вона була позбав-
лена спогадів.**

БЛАКИТНА ДИТИНА

(Скорочено)

Син письменника поводить у школі як звичайний підліток – бешкетує, отримує іноді не зовсім гарні оцінки. А вдома на нього чекає виховна робота...

Цю роботу провадять: батько-письменник, мама і бабуся-вчителька. Власне, саме під час цих «виховних» годин і виникає образ «блакитної дитини». Ось як це відбувалось:

- (...) – Твій татусь, коли був отаким, як ти, ніколи не балувався.
– І приносив додому відмінні оцінки! – додає дружина.
– Усі вчителі не могли ним нахвалитися...
– Бо він не був хуліганом!..
– Він спокійно сидів на уроках...
– І не завдавав учителям жодних прикрощів...

Мій син усе нижче клонить голову. Блакитна дитина, викликана прямо з небес бабусею та мамою, пурхає над моєю головою, вимахуючи сніжно-білими крильцями, сяє рожевими щічками і докірливо дивиться на забіяку повними всіх на світі чеснот голубими очима. (...)

Весь той день, до пізньої ночі, не давала мені спокою блакитна дитина.

**Пофантазуйте, про що
буде розповідь батька-
письменника.**

І я врешті-решт зрозумів, що не спекаюсь її,
поки не розповім усієї правди.

Усієї до кінця.

Отже, про блакитну дитину. (...)

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ГОГОЛЬ, ВОДА Й ТОПОЛЬКА

(...) Іще уявляв себе запорожцем.

Саме захопився Гоголем, особливо «Тарасом Бульбою». До пізньої ночі сидів над книжкою, неспроможний одірватись від сторінок, що дихали повним суворой романтики життям запорозьких козаків.

Пишучи свого «Тараса...», Гоголь і не підозрював, у яку халепу я вскочу через нього. На уроці математики, коли я, приловчившись, поклав на коліна під партою книжку та й перенісся у Січ, наді мною нависла грізна тінь Павла Степановича:

– Чим це ти так захопився?

Застуканий зненацька, я хотів був сховати книжку, але вимоглива рука вчителя вже тягнулась до мене:

– Дай сюди!

Павло Степанович узяв книжку до рук, подивився на обкладинку, погортав сторінки.

– Хороша повість, – схвалив він мій смак. – Але це не значить, що її треба читати під час уроку... Повтори те, що я щойно пояснював!

Я мовчав. Жодної думки не міг видобути зі своєї голови, запамороженої запорозьким життям. Жодного слова.

Ох, Гоголь, Гоголь! Микола Васильович! До чого ти призвів найпалкішого свого шанувальника! І тебе не мучить совість, великий письменнику, коли ти бачиш нещасну, похилену постать, з опущеною головою, з жалісним «брехунцем» на худій потилиці?

– Сідай, – каже, так і не діждавшись відповіді, Павло Степанович.

Я опускаюсь за парту, а Павло Степанович несе мого Гоголя до столу. Розкриває класний журнал, щось коротко пише.

– Незадовільно... Тобі незадовільно... – котиться шепіт по класу.

«Коли б я був запорожцем, – думаю в похму́ра-
ма, усім показав!..»

Діставши од мами чергового прочухана, я став обачли́в де тиняюся, «а
Гоголя на уроках, не засиджувався до пізньої ночі при лам-пці, цесувати мого
був свічку та й запалював потай, сховавшись із головою під к-нижку, то в
одній руці – свічка, у другій – книжка.

Читав отак кілька ночей, поки мама не заходилася коло прання. – до-

– Господи! – жажнулася вона, вгледівши пропалену ковдру. – А це
що таке?

Як я не опирався, мама таки докопалась правди. Знайшла і недогарок
свічки, прихований під подушкою...

Тож, начитавшись Гоголя, уявляв себе запорожцем.

У малиновому жупані, в широких, як море, штанах, на баскому коні,
з мушкетом, шаблюкою й списом. Грізні вуса прикрашають моє муж-
не обличчя, оселедець в'юниться з-під смушевої шапки зі шликом та
китицею, ще й турецька сережка – срібний півмісяць – у правому
вусі: трофей од самого кримського хана. В'їжджаю на широке шкільне
подвір'я якраз під час великої перерви, серед остовпілої тиші прямую
до ганку, на який вибігли усі вчителі на чолі з директором.

– Потримай, – кидаю недбало
повід Ванькові. І поки Ванько
намагається втримати гарячого
аргамака¹, я зіскакую хвацько на
землю: так зі списом, мушкетом і
шаблюкою підходжу до директора та й наказую йому провести мене
по всіх класах – показати, як навчаються учні.

**Ви вже достатньо знаєте про одяг,
звичай, традиції запорожців. Чи
відповідають Толикові уявлення
реальності?**

Директор передо мною – навшпиньках, учителі не знають, на яку й
ступити, а учні їдять мене заздрісними очима. Я ж, дійшовши до п'ятого
«Б», де якраз урок Павла Степановича, заявляю, що хочу трохи послу-
хати, як навчаються діти. (...)

А там сам директор шанобливо підводить коня, питає, коли я ще
завітаю до них, куди збираюсь податися.

– Не знаю. Як повоюю Оттоманську імперію, так і заїду в гості. Тож
готуйтеся до зустрічі, скликайте музиків, варіть мед-горілку, а я не
забарюся!

Та – на коня, та й – бувайте здорові!.. (...)

ЯКІ НА СМАК ЖАБЕНЯТА

Навчався разом зі мною син лісника – Василь Кологойда, і не було
в нашому класі хлопця, який би потай не заздрив йому.

Змалечку ріс Василь у лісі, і все, що там бігало, літало, стрибало і
повзало, знаходило з ним спільну мову. Він знав звички усієї звіроти
і птахів, не боявся навіть отруйних гадюк: спритно хапав їх за голови
та й ганяв нас по лісу.

У себе вдома тримав Василь їжака, зайця, лисицю, а на ланцюгові
у нього замість собаки сиділо вовчєня, спіймане під час облави мис-

¹ Аргама́к – порода коней.

Цю роботу провадять: бат^{ко} з Василь великого приятеля – вужа Микитку, саме під час цих «виховн^{их}» кив у їхньому погребі і виповзав на його голос. це відбувалось:

...аще прохання, приносив його Василь до школи: вуж (...) – Твійпазухою, хоч би тобі що, і тільки на голос господаря ви-
– І приз манишки гостреньку голівку, показував роздвоєного язика.
– У,

Небагато людей можуть приручити тварину. То про що свідчить це вміння і як знайти спільну мову з братами нашими меншими?

Якось наша вчителька, Тамара Оксентіївна, викликала Кологойду до дошки. Помітила підозрілий валок, що оддимає сорочку, підійшла поближче, спитала:

– Що там у тебе?

– Микитка.

Учителька розтулила рота, збираючись, мабуть, запитати, що то за Микитка такий, як вуж, почувши своє ім'я, сам виставив до неї цікаву голівку.

Ми навіть не могли уявити, що жінка, а тим більше вчителька, отак може вищати. Хлопці, які бували в місті, потім казали, що так вищатъ пожежні машини, коли мчать на пожежу.

Тамара Оксентіївна так і не довела уроку до кінця: пішла в учительську, мабуть, пити воду, і то не раніше, аніж відправила Василя разом із Микиткою додому:

– Йди і не приходь без батька!

Василеві добре нагоріло од тата, а ми щиро журилися за Микиткою, що його Василів тато заніс у ліс.

Тоді, щоб хоч трохи нас втішити, добра душа – Василь приніс повну торбину живих жабенят та й ну лякати ними під час перерви дівчат! Посадить двоє-троє в рота, підійде, розтулить губи, мовби хоче щось сказати, а жабенята – стриб! – у саме обличчя!

**Що, на вашу думку, спонукало
Тольо дати таку самовпевнену
обіцянку?**

Того ж дня, повертаючись із школи, Ванько поцікавився:

– Слухай, а ти взяв би жабу до рота?

– Пхі, ще б не взяти! – відповів я хвалькувато, хоч, признатися, не був дуже впевнений у цьому. – Мені це як раз плюнути! (...)

– Хлопці, гей, хлопці! Тільки завтра у роті жаби носитиме!

Повернувшись зі школи, я відразу ж подався на луки.

Вирішив почати із пуголовків: у них все ж дві ноги, а не чотири, – не так шпарко стрибатимуть у роті. Знайшов невелике озерце, наловив пуголовків, вибрав найменшого, сполоснув добре у воді і, набравши якомога більше у груди повітря, обережно поклав пуголовка на висолопленого язика. Точнісінько так, як клав гіркі жовті пілюлі од малярії.

Пуголовок попався ручний та смирний: не стрибав, не рвався з рота, а тільки ворухив хвостиком.

Їй-богу, можна тримати!

За якусь годину жабенята вільно гуляли в мене по язичі, весело стрибали у воду.

– Де це ти пропадав? – сердито запитала мама.

– Гуляв.

Мама почала сварити мене за те, що я біс його зна де тиняюся, «а уроки хто за тебе вчитиме?», але навіть це не могло зіпсувати мого святкового настрою. Коли б мама знала, чого я сьогодні навчився, то в неї не вистачило б, певне, духу мені докоряти!

Але в мене вистачило розуму змовчати. З гіркого досвіду знав, що дорослі мають свої, відмінні од наших, погляди на речі, і те, що нам здається нормальним та бажаним, часто-густо викликає у них роздратування.

Незрозумілі вони, оці дорослі! Так, наче забули, як самі колись ходили до школи. (...)

На другий день я підхопився до схід сонця та й подався бігцем до ставка. Спіймав трьох жабенят і гайда до школи.

Хлопці вже виглядали мене.

– Приніс?

– Приніс.

– Ану покажи!

Я розгорнув ганчірочку, пильнуючи, щоб жабенята не повискакували на дорогу.

– І посадиш до рота? – хтось недовіриливо.

– Посадю! От хай тільки дівчата надійдуть!

Ми вишикувались біля шкільних воріт, виглядаючи дівчат.

Пройшла одна зграйка учениць, пройшла і друга.

– Давай же! – квапили мене нетерплячі.

Та я все ще не розгортав ганчірочки: чекав на Олю. Бо перед ким же, як не перед нею, похвастатись своїм досягненням!

Ось, нарешті, і вона. Іде з Сонькою, розмахує сумкою.

Я розгорнув ганчірочку, вхопив жабеня та швиденько до рота. Притиснув до піднебіння язиком, ще й зціпив зуби, щоб не вистрибнуло передчасно.

Стою, жду, поки Оля підійде поближче.

– Доброго ранку, діти!

Павло Степанович! Підійшов з іншого боку так, що ми й не помітили, стоїть, жде, поки ми привітаємось.

Хлопці відповідають йому невпопад, а я тільки вирячую очі.

– А ти чого не вітаєшся? – дивується Павло Степанович.

У мене, мабуть, дуже вже незвичний вигляд, бо Павло Степанович кладе мені на чоло долоню:

– Що це з тобою? Ти не захворів?

Я заперечливо трясую головою.

– Так чого ж ти мовчиш?

Язик мій, втративши пружність, згорнувся ганчірочкою, і жабеня, мов шалапутне, застрибало по роті. З усіх сил намагаюся притримати язиком жабеня і – ковтаю його разом із слиною, що наповнила рот...

Ух!

Очі мої лізуть на лоба: я відчуваю, як жабеня, пірнувши в живіт, починає веселий свій танок десь аж біля пупа...

На кілька днів я стаю героєм усієї школи. Слава сьє докола моєї голови, і навіть семикласники, ці неймовірні в наших очах істоти, які

Про що свідчить епізод зустрічі з учителем?

от-от попрощаються зі школою... навіть вони проявляли посилений інтерес до моєї скромної особи. Зупиняли посеред шкільного подвір'я чи в коридорі, недовірливо допитувались:

– Це ти живі жаби ковтаєш?

Я, сяючи, кивав головою.

– І велику ковтнеш?

– Ковтне! – запевняли горді мною однокласники. – Він і вола проковтне!

Я ж скромно відмовчувався. Не хотів заперечувати, щоб не розчаровувати своїх друзів. І нізащо не зізнався б, що часто просинаюся посеред ночі та прислухаюсь: чи не вистрибує оте жабеня у мене в животі?

САМОСТІЙНИЙ ТВІР

(...) Одного разу Галина Іванівна задала нам додому письмову роботу. Ми мали написати, як помагаємо своїм батькам. Твір той треба було здати за два тижні.

А чи у вас було коли-небудь домашнє завдання – написати самостійну творчу роботу про те ж саме? Цікаво, ви писали там правду чи вигадували? Яка ваша думка: правдива чи вигадана буде розповідь Толика у цій роботі?

Я довго думав, що писати. Мамі я помагав, хоч іноді й не так охоче, як мамі хотілося б. Особливо влітку, коли річка аж кричить – кличе до себе купатись, а тут поли осоружну кукурудзу чи підгортай картоплю! Однак я не ухилявся од праці, як не кривився. Бо хто ж його все те переробить, якщо я не помагатиму своїй мамі?

Автор невідомий.
Жінка з квітами

Але про це ж напишуть усі. Мені ж хотілося написати щось особливе. Щось таке, про що ніхто в нашому класі написати не зможе.

А для цього треба зробити щось незвичайне. Чого я досі ніколи не робив.

Нагода здійснити цей намір випала навіть швидше, аніж я сподівався: маму викликали на дводенну нараду до району, а ми із Сергійком лишалися на хазяйстві удвох.

Проводжали маму до залізничної станції: через ліс за три кілометри. Доріжка спершу бігла поміж соснами, і тут іти по ній було важко: гарячий пісок так і пересипався під ногами. Потім стежка гулькнула ліворуч, униз, попід вільхи, і наші босі ноги заляпотіли по пружкому прохолодному чорнозему. Поруч, ховаючись у густих заростях папороті, біг прозорий струмок.

Колись тут протікала справжня річка. Вона починалася на тому самому місці, де тепер залізничний місток, що його чомусь у нас називають котлованом. Там били величезні джерела, але коли прокладали залізницю, то їх загатили. Вкинули туди, кажуть, не одну сотню мішків клоччя ще й привалили зверху величезними брилами, і тепер з-під каміння б'ють тільки маленькі джерельця, даючи початок струмкові.

Вода там така ж смачна, як і в криниці, з якої ми носимо воду, і Микола клявся-божився, що на власні очі бачив, як зупинився пасажирський поїзд і пасажири, всі до одного, висипали з вагонів та й побігли із насипу: пити воду.

– А вантажні поїзди, – запевняв Микола, – так ті завжди зупиняються. Бо всі машиністи знають, яка там смачна вода.

Тож ми йдемо понад струмком, і мама все наказує, звертаючись до мене:

– Ти ж, Толю, дивися! У печі стоїть борщ. Коли поїсте, то віднеси в погріб, щоб не закис... А кашу розігрієте та й будете їсти з молоком...

– Та не забувай годувати поросля! – вже з вікна кричить мені мама.

Мама поїхала, і ми залишилися удвох. Стояли посеред колії і дивилися, як зникають удалині цяцькові вагончики: такі маленькі, як сірникові коробки. Аж не віриться, що в них – люди. І наша мама.

Сергійко часто зблимує світлими віями: от-от розреветься, і тоді я смикаю його за руку, сердито кажу:

– Гаразд, пішли! За витрішки тут гроші не платять!

По дорозі повчаю брата:

– Чув, що мама казала? Щоб ми не бешкетували, не билися, поралися по хазяйству... Дивися ж мені!

Сергійко тільки сопе, поспішаючи за мною. Хоч він уже в першому класі, та все ніяк не росте: такий же, як і два роки тому. Однак упертості йому не позичати. Як що, так: «Я сам!» І одпихає мене кулаками.

За це ми найчастіше й заводимось. Бо я страх не люблю упертих людей!

Хоч – яка він людина? Так, першокласник, витиральник.

Витиральниками прозвали першокласників за те, що дуже вже зручно витирати руки об їх стрижені голови! Як забруднив руки, так і шукаєш якогось шкета з першого класу. (...)

Якими були взаємини двох братів? Які характеристики їм можна дати? Проілюструйте свою відповідь цитатами з тексту.

Другого дня, повернувшись зі школи, я вирішив прибрати в хаті, щоб мама, зайшовши, побачила і змитий стіл, і чистий, акуратно розставлений посуд, і помиту підлогу. Сергійко, правда, спершу огинався, але коли я йому пригрозив, що розповім мамі і вона не дасть йому гостинця, – погодився.

Я прибирав – брат виносив сміття. Повертаючись до хати, з надією питаю:

– Уже?

– Уже, уже! – сердито перекиривляв я його. – Тобі б усе ганяти! На ось винеси брудну воду, бо я підлоги не домию. Та щоб одна нога була там, а друга – тут!

Сергійко взяв відро, неохоче посунув надвір. А я стояв посеред кімнати, і кімната аж сяяла, особливо там, де вже була змита підлога. Лишалось зовсім небагато, якийсь клаптик, та ще в сінях. Потім я викручу ганчірку, як завжди робить мама, та й постелю на порозі, щоб не наносити грязі до хати.

Але де ж це Сергій? Чому його так довго немає? Чи не гайнув кудись сердитися, кинувши відро? Ну, я ж йому!

Сердитий, вибігаю на ганок, кричу:

– Сергійку!.. Сергійку-у!..

Мовчить. Хоч голову даю на відруб, що він мене чує.

– Сергію! – гукаю ще раз, уже й не надіючись, що він обізветься.

От же вреднючий!

Знаходжу брата аж на городі. Ще здалеку бачу його схилену постать: стоїть на колінах, щось робить, а поруч – відро.

Тихенько підходжу. Брат такий заклопотаний, що навіть не помічає. Нагорнув греблю, вилив туди брудну воду, пустив на маленьке озерце листок із калачика – човен. Нахилився і дмухає, ганяючи зелений човник від берега до берега.

– Ти що робиш? – питаю сердито в нього.

Брат зводить на мене втішені очі:

– Озеро...

Тут я вже не витримав! Раз-раз ногою по греблі – ось тобі озеро! Лясь-лясь по потилиці – ось тобі човен! Ще й доброго штурхана під бік: знай, як воду виносити!

Брат із ревом – на мене! Так і цілиться вчепитись зубами в руку. В нього звичка така: кусатися. Раз як ухопив за пальця – мало не відгриз.

Я побіг од нього до хати, а брат лишився надворі.

Чому Толя розлютився на брата? Проаналізуйте ситуацію, що склалася відповідно до тих рис характеру, які виявили хлопчики.

Т. Яблонська. Стара тепла піч

Гаразд, обійдусь і без нього. От хай тільки мама приїде, я їй розкажу, як він мені допомагав!

Набрав піввідра чистої води, домиваю підлогу. Аж двері – гурюк! – брат заскочив у хату! Лице перекошене, в руках – палюга. Я не встиг і на ноги схопитися, як він – повз мене, та до комода, та – торох по кофейникові!

Мені аж в очах потемніло, аж руки затіпались, коли я побачив, що він наробив!

Кофейник! Мій улюблений кофейник! Порцелянова посудина, біла, як лебідь, розмальована розкішними, немов щойно зірваними

трояндами! Скільки годин просидів я перед ним, змальовуючи оті троянди, скільки втіхи мав я од нього! Коли ж перейшов із четвертого класу до п'ятого, сяюча мама піднесла його мені в подарунок.

– Назовсім?!

– Назовсім...

І ось лише черепки валяються на підлозі, і Сергійще товче їх палюгою на борошно...

До цього часу я чомусь думав, що комини викладаються з міцнішої цегли. Або принаймні цегла ота кладеться у два-три ряди, а не ставиться на ребро. Можливо, по інших хатах так комини й складені, тож вони і досі стоять цілі-цілісінькі.

Наш же розвалився, мов іграшковий, коли ми розлюченим клубком накопились на нього.

Після того як гуркіт ущух, як чорна ядушна хмара попелу, сажі та паленої глини трохи осіла, покриваючи пилом усі речі в хаті, ми, налякані, приголомшені нежданною бідой, розчепили руки і подивилися один на одного. Стояли посеред цегли, перемазані, як чорти, і коли б нас оце побачили Ванько або Сонька, вони реготали б до сліз.

Але мені було не до сміху.

Зовсім не до сміху.

Бо про що ж я писатиму в тому самотійному творі?

Подумайте, як Толі вийти зі скрутного становища і про що написати у творі.

АТОС, ПОРТОС, АРАМІС, ПАРАШУТ, РАКЕТА Й ПОТЯГ

Нещодавно, перебираючи папери, я знайшов старе поблякле фото: молода ще жінка сидить на ганку, освітлена вечірнім, при заході, сонцем. В пенсне з тоненькими шнурочками (такі тепер не носять), простоволоса, у стоптаних капцях. То – моя мама. А побіля неї, східцем нижче, примостився підліток, у темній сорочці, в штаних, із яких він давно вже виріс, і скуйовджена, непригладжена чуприна його стирчить на всі боки. Підліток читає книжку, для нього, здається, не існує нічого на світі, крім отих сторінок, засіяних густими рядками літер. Зайде сонце, все темніше ставатиме довкола, а він пожадливо ковтатиме рядок за рядком, підносячи книжку все ближче і ближче до очей, бо вже зливаються літери, розпливаються, втрачаючи чіткі свої обриси.

А коли зовсім стемніє, він з жалем одірветься від читання і побреде, немов п'яний, до хати. І разом із ним, товплячись у вузьких сінешніх дверях, чіпляючись шпагами й шпорами, підуть веселі, хоробрі, життєрадісні мушкетери його величності короля Людовіка Чотирнадцятого та й, посідавши до столу, стукотітимуть нетерпляче великими кухлями, кличучи корчмаря.

– Ось я тебе постукаю! Ти що: хочеш останню чашку розбити?

Атос, Портос, Арамис і Д'Артаньян перелякано ховаються під стіл, а я одсуваю поспішно чашку, тим більше що не вина наллє туди мама – напою, гідного справжніх мужчин, – а кислого молока.

Швидко п'ю оте молоко, заїдаючи черствим куснем хліба, так же швидко прочищаю місце – ближче до лампи, і знову – носом у книжку. Якись півгодини після вечері, поки мама порається біля посуду, я маю

законне право посидіти з книжкою. То вже потім, як мама ляже, буду канючити в неї «трошки», «ще трошки», «ще остілечки», «ось до цього рядочка», а зараз я боюся прогавити хоча б хвилину. (...)

Перед очима юрмляться хоробрі мушкетери, дзвенять у поєдинках шпаги, бабахкають пістолети, спливає прекрасне обличчя підступної міледі, – казковий, яскравий, такий неподібний до нашого сільського життя світ. Я намагаю під подушкою книжку – непоказну, зачитану, з обшарпаними палітурками, – яка схожа на чарівну скриньку: досить розгорнути її – і звідти з мелодійним дзвоном простягнеться добра, мудра рука письменника, поведе за собою. І я нетерпляче заплющую очі: хоч би швидше минула оця нікому не потрібна ніч та настав ранок!

Як ви гадаєте, чому в підлітковому віці усі так захоплюються пригодницькою літературою? Чи читали ви книгу французького письменника Олександра Дюма «Три мушкетери»? Чи, можливо, дивилися фільм? Що саме найбільше приваблює у цьому творі?

Книжки брав у шкільній бібліотеці, а потім мені пощастило: я натрапив на скарб.

У комірчині, в найтемнішому та найдальшому од дверей кутку стояли один на одному два великі ящики, збиті з грубих дощок. Я довгий час не звертав на них уваги, а потім зацікавився і запитав про них маму.

– Це – речі вчителя, який виїхав од нас, – пояснила мама. Йй, мабуть, не сподобався вираз моїх очей, бо вона відразу ж додала: – Дивись мені: не смій і торкнутись тих ящиків! Чуєш?

– Та чую, – нехотя відповів я і відійшов, замислений, од мами.

Два отакенні ящики! Цікаво, що в них може бути? От би заглянути до них хоч краєчком ока!

І чого невідомий той учитель не їде по них? Коли б там був посуд чи одяг, він давно вже забрав би їх до себе.

Що ж там може бути?

Якісь цікаві прилади? Мідні трубки, наприклад, що за ними полюють усі хлопці села: дістають на самопали. Один кінець заплескується, потім просвердлюється дірочка, потім прикріплюється дротом до дерев'яної ручки – і зброя готова! Тепер черга за сіркою.

І довго не може здогадатися мама, куди діваються сірники. Не встигне купити десяток коробок, як уже й нема.

То, може, там мідні трубки? Або вогнепальна зброя?

Хвастається ж Микола, що знайшов у себе під стріхою наган із набоями. Обіцяв показати, навіть вистрелити, та все зволікає, випробовуючи наше терпіння.

Оті таємничі ящики мені як більмо на оці.

Чим можна пояснити прагнення Толі відкрити чужі ящики? Може, бажанням кожної людини, особливо підлітка, знайти справжній скарб?

Кілька разів, користуючись маминою відсутністю, залазив я в комірчину, обмацував грубі, погано обстругані дошки.

Врешті не витримав. Вибравши годину, коли мама пішла на батьківські збори, а Сергійко погнав із товаришами до лісу, взяв сокиру, прокрався до комірчини. Запалив свічку, приліпив на край діжки.

Ящики стояли один на одному, загадкові і таємничі. Видно було, що з того часу, як їх поставив отут учитель, ніхто до них не доторкався: дошки аж сиві од пилюки, а з одного боку бородою старезного дідька звисає густе, обсіпане пилом павутиння.

Обережно просуваю лезо сокири в щілину, починаю підважувати верхню дошку, міцно прибиту гвіздками. Дошка вищить так, наче я видираю їй зуби, і я, шарпонувши раз-другий, завмираю та прислухаюся, чи ніхто не почув отой скрип.

Нарешті поміж дошкою та стінкою ящика утворилась щілина, достатня для того, щоб просунути руку. Відклавши сокиру, обережно просуваю долоню і намагаюся тверді палітурки книжок.

Перше почуття, яке мене охопило, – це прикре розчарування. Я чомусь вирішив, що то підручники, і мені здалося, що учитель навмисне набив ними ящики, аби поглумитися з мене.

Уже й сам не знаю, для чого дістав верхню книжку. Вийняв, підніс до свічки і – завмер.

Джек Лондон!

Оповідання й повісті!..

Я часто мріяв про скарби. Важкі золоті дукати і драхми. Персні зі смарагдами і діамантами, кубки і чаші, всіяні коштовним камінням. Шаблі, пістолі й мушкети, оздоблені золотом. Але тільки зараз я зрозумів, що може відчувати шукач скарбів, коли наткнеться лопатою на залізну посудину. Коли вивалить із ями казан, зіб'є нетерпляче кришку і побачить коштовності!..

Мені зараз здалося, що свічка спалахнула ясно і весело, осяяла найтемніші закутки. Тремтячими пальцями перегортав пожовклі, читані-перечитані сторінки, – неждане, казкове багатство, що звалилось на мене.

Увесь верхній ящик був набитий книжками. Обережно, одну по одній, діставав я їх протягом літа й осені, і чим менше лишалося непрочитаних книжок, тим важче було до них добиратися.

Я так і не встиг довідатись, що ж запаковано до нижнього ящика: в грудні приїхав отой учитель та й забрав обидва ящики із собою.

Коли я повернувся зі школи та довідався про це од мами, то відразу ж побіг у комірчину: ніяк не міг повірити, що ось зайду і не побачу мовчазних своїх друзів, які терпляче чекають на мене.

Але там було порожньо. Тільки звисало із стін порване павутиння та гостро пахло зачерствілою пусткою: цілий світ поїхав од мене, запакований в оті грубі ящики, і я стояв, жорстоко пограбований, без шеляга в кишені.

Печально зітхнув і вийшов, зачинивши щільніше за собою двері...

Щоб більше ніколи сюди не вертатися...

Хоч і гнівався дуже на отого вчителя, який не міг почекаати хоча б до весни, однак не міг не відчувати і певної вдячності до нього. Адже якби не він, не оті його ящики, я хтозна-коли зміг би читати такі цікаві книжки.

Що приносили мені стільки вітих.

**Прокоментуйте уривок
твору про знахідку Толі.**

Що породжували в моїй розпаленій уяві звабливі мрії. (...)

У ті далекі часи не було ще супутників і польотів у космос: людина піднялася трохи вище хмар на звичайнісіньких поршневих літаках, тож ми і мріяти не могли про космічні мандрівки, хоч з ракетною технікою уже зав'язували практичні стосунки.

Разом зі мною вчився якщо не майбутній Ціолковський, то принаймні Головний конструктор потужних ракет, за допомогою яких людина одірвалася од Землі та й полинула в космос. І якщо його ім'я не стало уславленим у наші дні, то в цьому винна війна: Гриць Побігій дев'ятнадцятилітнім юнаком загинув на фронті.

У той час єдиною відзнакою, яка засвідчувала, що Гриць має справу з піротехнікою, була густо всяяна порохом права щока. То Гриць випробовував нове пальне для ракети, і воно загорілося раніше, ніж він встиг відскочити. Постраждав разом із Грицевою щокою і курник, у якому потай од батьків провадилися досліди, – дощенту згорів, але то вже дрібниці, що про них не варт і згадувати!

Мати тулила до обпаленої синовій щоки мокру ганчірку, тато знімав паска: не для того, звичайно, щоб гладити ним синка по голівці! Але що людина не витримає, на що вона не піде заради науки!

Тож Гриць, ще не встигло як слід охолонути місце, настьобане батьком, взявся робити нову ракету. Щоб вона була отака, щоб піднялася аж отуди-о, а впала щоб аж отам-о!

До створення ракети він залучив мене, Ванька і Миколу.

Майже місяць ми так і ходили, нерозлучні, злютовані спільною справою. Уриваючи кожну вільну хвилину, пробіралися в ліс, у густий молоденький сосняк, посеред якого була влаштована таємна майстерня. Там ми різали, пиляли, стругали, збивали, склеювали – з наших рук не сходили синяки та подряпини.

І ось ракета готова. Довжелезна, із соснини, із загостреним попереду корпусом, з короткими крилами і трубчастим хвостом. Вона нагадує нам велику стрілу, націлену в небо. Гриць розвертає рейки так, щоб ракета летіла в глиб лісу, але я заперечую:

– Там як упаде – довіку не знайдеш! Давай на село!

– А як кому на голову? – запитує обережний Ванько.

– А ти не на наше – на сусіднє давай!

Гриць слухняно націлює рейки на сусіднє село: туди хай летить, чужих голів нам не жаль.

В ракеті – чотири склянки пороху й сірки, перемішаних, щоб не так швидко горіло. З вузького сопла¹ звисає змочений гасом гніт. Він тягнеться через увесь стартовий майданчик, щоб ми, підпаливши, встигли одбігти та поховатись за тим он горбом.

– Ну, давай! – нетерпляче квапить Микола.

Та Гриць, як і всякий справжній конструктор, не поспішає: причіпливо оглядає ракету, смакає навіть за крила, перевіряючи, наскільки вони міцно приклеєні.

– Та годі тобі! – не витримую врешті і я, а Ванько додає:

---

¹ Сопло – насадка на трубі, яка регулює струмінь газу або рідини, що звідти виходить.

– Полетить... Як не розвалиться, то полетить.

Гриць нарешті дістає сірники, кричить: «Старт!» і запалює кінець ґноту. Ми щодуху мчимо до сховища.

Попадали. Притулились до землі. Завмерли.

Глухими молотами гупали наші серця, відлічуючи повільні секунди. І коли нам почало здаватися, що ґніт давно вже погас, що ракета так і не полетить, – розколовши тишу, пролунав оглушливий вибух, і вище сосон злетіли уламки ракети...

Розчаровані, пригнічені невдачею, ми підійшли до стартового майданчика. Микола покопирсав босою ногою уламок рейки, подивився презирливо на приголомшеного Гриця:

– Конструктор!.. Ех, ти!..

А чи не пригадуєте ви, які конструкторські «винаходи» належали героям твору Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки»? Що саме єднає хлопчаків із цих двох повістей?

А ще я мріяв стати парашутистом. (...)

Я не раз стрибав у мріях. Стояв на крилі, і вітер бив мені в груди, і пілот махав рукою, що пора вже покидати літак. Але я вирішив побити всі світові рекорди і вперто показував йому пальцем у небо:

– Вище! Ще вище!.. Іще!..

У пілота аж зеленіє од страху обличчя, бо так високо він ще ніколи не залітав, і тоді я, махнувши йому на прощання рукою, кидаюся головою униз.

Каменем падаю до землі, не розкриваючи парашута. Кілометр. Другий... Десятий... Двадцятий... Тридцятий...

А на землі застигли люди. Не відриває очей Павло Степанович, зазмер Віктор Михайлович, верещать од страху дівчата, стискає руки поблідла Оля. А я падаю, падаю, падаю, і лише тоді, коли до землі – рукою подати, розкриваю парашут...

Опускаюся посеред шкільного подвір'я. Відстібую лямки і, ні на кого не дивлячись, прямую до Наркома Оборони, який спеціально примчав із Москви, щоб прийняти мій рапорт.

– Товаришу Нарком, парашутист Толя стрибнув із висоти п'ятдесят кілометрів!

Нарком обіймає мене і дарує малокаліберку... Або ще краще: справжню гвинтівку, шаблюку й маузер¹. З відповідними написами на кожному з подарунків, щоб не одібрав голова сільради, коли я з гвинтівкою через плече, з шаблюкою та маузером при боці походжати му поважно селом.

Мрії, мрії! Які вони далекі од реальної дійсності! Бо не благородний шовк – звичайнісіньке полотняне простирadlo, тихцем поцуплене з комода, пішло на виготовлення парашута. Простирadlo з акуратно прорізаною діркою посередині, прихоплене по кінцях вірьовкою, що на ній мама розвішує сушити білизну, а тепер маю повиснути я.

¹ Маузер – вид автоматичного пістолета.

І не крило літака піді мною – дах звичайнісінького сарая. Натоплю людей заміняє Сергійко, а Наркома Оборони – босонога Сонька.

– Стрибай! – гукає нетерпляче Сонька. – Довго ми тут стирчатимем?

– Зачекай, – відповідаю їй згори. – Хай трохи стихне вітер.

Вітер – просто зачіпка. Ніяк не можу одірватись від даху. Коли б це було крило літака, я давно б уже шугонув униз головою, адже там не видно нічого. А тут я бачу і цеглу, розкидану по землі, і пеньок – трохи праворуч, і смітник – трохи ліворуч. Ану ж приземлюся на отой пеньок або стукнуся об оту он цеглину!

– То я пішла! – кричить мені Сонька. – Як надумаєшся – пришлеш Сергійка!

– Зараз стрибаю!

Вдихнувши якомога більше повітря, міцно заплющую очі та й відштовхуюсь од даху.

Чи то заплутались стропи, чи забракувало висоти, тільки парашут не розкрився, і я штопором урізався в смітник!

Не сигналізували тривожно санітарні машини, не бігли до мене санітари з носилками: я сам вигрібся наверх, весь у помиях, як манія, а Сонька реготала, аж качалась по двору.

Парашут ми потім спалили. Не класти ж назад у комод простирadlo з отакою діромахою посередині! І мама довго грішила на сусідку, недорахувавшись одного простирadла.

Та ще Сергій, коли ми з ним сварилися, час од часу погрожував:

– А я мамі скажу... Ага! (...)

ЛІТНІ КАНІКУЛИ

Пригадайте, коли саме відбувались події у повісті Ярослава Стельмаха «Митькозавр із Юрківки». Уявіть собі, які ж пригоди могли трапитись на канікулах із Толею.

Літні канікули завжди пахли нам луговими травами, розігрітим піском, світлими дощами і далекими мандрями.

Знудьгувавшись за партами, ще з весни виглядали ми ті канікули гаряче й нетерпляче. І чим вище і даліше розсувалося небо, впоєне сонячним теплом, тим похмурнішими здавалися нам стіни класу, тим нижче опускалася на наші стрижені, як в арештантів, голови прокіптюжена стеля.

І ми, вкрай змучені зимовим сидінням у класах, починали бунтувати.

То позапускаємо собі волосся та кричимо в один голос, що вдома немає ножиць, що батькам ніколи нас стригти. Тоді Віктор Михайлович приносить із собою машинку, стає після останнього уроку в дверях та й вистригає підряд усім хлопцям великі хрести: од вуха до вуха, од чола до потилиці. То все частіше починаємо запізнюватись на уроки, і як потім не докоряють нам учителі, вони безсилі очистити наші очі од весняного дурману. А то на перерві підіймем такий гармидер, що хоч світ за очі втікай. І довго доводиться черговому вчителеві стояти у дверях, поки ми його помітимо та якось втихомиримось.

Нарешті настає довгожданий день, коли нас відпускають із школи. На довгі, безмежно довгі літні канікули! (...)

Наші літні канікули найтісніше пов'язані з річкою.

Незавидна доля тих дітей, які ростуть далеко від річок або озер. Усе живе вийшло з води, і мені здається, що люди, які росли біля світлих веселих річок, не можуть бути злими або похмурими. Вони веселі, доброї вдачі, у них світлі очі і м'яке вилужене¹ волосся. І вони завжди щедрі: на усміх, на щирий душевний порив, на товариство і дружбу.

До нашої річки треба було йти два кілометри луками. Ранньої весни бігали ми до неї дивитись, як скресає крига.

Розлюченою білою чередою сунули крижини, ревіли, налазячи одна на одну, стогнали, ламаючи гострі блискучі роги, а сонце безжально підганяло їх гарячими батогами.

Коли трапиться велика крижина, то на ній можна й покататись. Тільки треба пильнувати, щоб не винесло на течію або щоб не звалило у воду, бо бувало й таке.

Нам частенько влітало за самовільні ті мандри, але ми не калялись, тільки дивувалися про себе: невже наші батьки, коли були отакими, як ми, ніколи не плавали в повінь?

У якому з вивчених раніше творів вам траплявся схожий поетичний опис весняної повені?

Іноді, після особливо сніжної зими, коли весна приходила рання і дружна, повінь заливала наше село. Вода затоплювала хати, з шумом лилася в погреби, у підвали, і люди прямо по вулицях їздили човнами.

Дорослим – горе, нам – радість. Бо хіба не цікаво замість того, щоб прозаїчно тьопати вулицею, поплавати у великих ночвах або просто на збитих у пліт дошках! Ми гуртувались у цілі флотилії і вирушали на бій – проти сусідньої вулиці. Для тієї морської битви годилося все: цегла, паліччя, глина, череп'я. І не раз вилітали шибки од заблукалої «бомби», і не один з нас летів сторч головою у воду, зіткнувшись із «ворогом». Але яка війна обходилась без жертв та руїн?

Потім, коли спадала вода, наші батьки заходжувались залагоджувати наслідки стихійного лиха. І щоразу селом ходила вперта чутка, що в когось у печі застряв сом. Такий великий, що не міг уже назад і вибратись. І хоч нам жодного разу не вдавалося бути свідками тієї події, ми страшенно пишалися, що наше село таке незвичайне: соми самі запливають у печі.

Річка наша – чиста й весела, вислана білим, митим-перемитим піском. У ній така прозора вода, що коли стати на високому березі та подивитись униз, то видно всю рибу. Тут ми купаемось, вудимо рибу, печеруємо раки, тут смажи-

В. Сидорук. Розлив

¹ Вилужений – тут: вимитий.

Т. Яблонська.
Етюд до картини «Літо»

мось на сонці. Загоряємо так, що під кінець літа тільки очі біліють та зуби, а то – арап¹ арапом... (...)

Я найбільше люблю ловити раки. Може, тому, що на рибу треба мати неабияку витримку. Стій цілісінький день із вудочкою, чекай: клюне – не клюне. Для раків же не треба ні вудочки, ні гачка, тільки добрі легені та загартовані пучки. Бо завзятого раколова можна одразу впізнати по пучках: вони у нього такі порізані, наче воював він із бритвою.

Отже, я збираюсь по раки.

Беру відро, і мама строго-на-строго наказує:

– Дивися, як загубиш, то й додому не приходи!

Наче я такий дурний, що і справді повернувся б одразу додому, аби посіяв відро!

Крім відра, я беру і брата: носити раки та одяг. Раки я викидатиму на берег, а Сергійко збиратиме та у відро. Він же й пильнуватиме за тим, щоб у відрі була свіжа вода.

– А ти багато раків наловиш? – поспішаючи за мною, цікавиться брат.

– Багато: повне відро.

– І ми їх будемо варити?

– Мама поварить.

– Я люблю їсти раки! – каже замріяно брат.

Ще б пак! Покажіть мені такого дивака, що не любить варених раків!

Ось і річка. Цього разу я вийшов не до тирла, а трохи вище, де круті береги. Тут відразу глибоко: по шию, а то й з головою. І при самому дні, попід припічком, подовбані нори. Нори є всякі: широкі й вузькі, мілкі і такі глибокі, що до плеча руку засунеш, а все одно не достанеш дна.

У тих норах ховаються раки. Кажуть, що іноді й гадюки. То страшна річ: засунути руку і замість рака витягти гадюку!

Мене поки що доля милувала, Микола ж розказував, що одного разу таки натрапив на зміюку. І добре, що приловчився ухопити за голову, а не за хвіст! Отакенна, товста, як нога, як обкрутилася довкола нього, то мало не задушила!

– І як же ти од неї порятувався? – питали ми настрахано.

Микола чвиркав кризь зуби.

¹ Арап – застаріла назва темношкірих людей.

– Я їй голову одкрутив! Кинув на землю уже без голови, а вона все одно лізе за мною... Ледве втік!

Тож я дуже боюся натрапити на гадюку. Бо я більше вірю Миколі, аніж підручникові із зоології, де написано, що гадюка дихає, як і людина, легеньми, отже, не може бути довго під водою. Та й чому я мушу довіряти отим дядькам, що написали підручники? Вони ж не печерували у нашій річці раків! І гадюк наших не бачили...

Роздягаюся, лізу у воду. Намацую ногою нору – попри самому дні. Вдихнувши якомога більше повітря, пірнаю. Сильна течія відразу підхоплює мене, зносить, але я встигаю вчепитись за виступ і підтягую своє тіло, що рветься догори, як поплавок, до самого дна.

Ось і нора. А поруч ще одна... ще... Та тут раків та раків!.. Хапаюся за край однієї нори лівою рукою, а праву суну в іншу. І відразу ж натикаюся на щось колюче.

Є!

Наставивши гострі клешні, рак відступає в глиб нори, а я мушу накрити його зверху долонею. Якщо вдасться – накрию, то рак вважаю що в кишені. Він уже нікуди не дінеться і, головне, не вчепиться у пальці. А якщо не встигну – теж не біда! Рак ухопить клешнею пальця і не відпустить, поки його пожбурить на берег.

Ухопивши рака, прожогом виринаю на поверхню. Хапаю широко розтуленим ротом повітря, а брат, стоячи на березі з відром, нетерпляче питає:

– Є рак?.. Є?..

Висмикую із води рака і, розмахнувшись, жбурляю на берег.

Проаналізуйте художні засоби, які використовує автор у цьому уривку, характеризуючи головного героя. Що саме прагне він підкреслити в поведінці підлітка?

Сергійко з вереском біжить за раком, а я знову пірнаю на дно.

Так минає півгодини-година... Від довгого перебування у воді шкіра на мені зібралася в гармошку, зуби цокотять як навіжені. Та я ніяк не можу одірватися від карниза, всіяного великими і малими печерами: майже у кожній чекає на мене рак!

– Уже піввідра! – гукає до мене Сергійко і, витираючи піт на обличчі, канючить: – Я хочу купатись!

– А раки? – запитую, сердито відпльовуючи воду. – Раки – я за тебе збиратиму?

Сергійко зітхає і покірно плентає за черговим раком.

Я б таки напечерував повне відро раків, коли б не гадюка.

Попалася вона мені в особливо широкій та глибокій норі. Тільки я послав туди руку, як щось холодне, слизьке ударило мене по пальцях, метнулося вглиб.

Ух!..

Не пам'ятаю, як і вилетів з води. В мене, мабуть, був дуже переляканий вигляд, бо Сергійко кинув відро та – навтікача!

Вискочивши на берег, кидаюся за ним. Мені здається, що гадюка женеться слідом: от-от цапне за п'яти отруйними зубами! Потім, озброївшись кийками, обережно підходимо до річки. Гадюки не видно. Тільки повзають раки, що висипались із відра. Зібравши раків, ми пішли од того місця подалі. Але й там я вже не наважувався лізти у воду. Мені здавалося, що в кожній норі сидить гадюка.

Сергійко теж роздумав купатись. Він тільки схилився над кручею, де вода була аж чорна від глибини, і почав притоплювати відро, щоб набрати води.

— О!..

Коли я обернувся на оте розгублене «о», Сергійко вже стояв на ногах, а не на колінах, і дивився на воду так, наче вперше її побачив.

— Де відро?! — закричав я розпачливо.

— Там, — показав брат на кручу, задкуючи од мене. — Там... утопилося...

Я кинувся до кручі. Ні відра, ані раків, тільки один Сергійко, якого я зараз лупцюватиму так, що він аж запіниться!..

Зажурені, повертались додому. І хоч не я — брат утопив відро, мені од того не було легше. Мама все одно всю провину звалить на мене, бо я ж — старший, а старший за все в одвіті.

Які почуття викликав у вас фінал розділу?

І чому в мене немає ще одного, од мене старшого брата?

ПРО ГАСЛА Й ПОРТРЕТ

У нашому селі появилася художник. Дуже серйозна молода людина невисокого зросту в білих полотняних штанах. Коли він уперше пройшовся селом, то ми не могли отямитись від здивування: ми думали, що він просто забув натягти штани.

Крім отих чудернацьких штанів, художник носив яскраво-червону сорочку, рогові окуляри, за якими ховав чіпкі маленькі очі. Рот у нього теж був невеликий, і тримав він його так, наче збирався сказати літеру «о», та в останню мить роздумав.

Незважаючи на свій невеликий зріст, художник своєю строгістю викликав боязливу пошану не тільки у нас, підлітків, а й у дорослих. Навіть

Т. Яблонська. Тиша

дядько Андрій, який у громадянську війну власноручно зарубав польського полковника і майже до всіх звертався на «ти», навіть він шанобливо «ви́кав» художникові.

— Значиться, такички... Нарисуйте нам таку велику картину для клубу... Дікорацию. Щоб на всю сцену. Щоб там хати були, і ставок, і верби...

— А полотно? — запитав строго художник.

— Полотна дамо. Скіки скажете, стіки й виділимо.

Художник для чогось подивився на свої приношені штани, подумав, потім сказав:

– Думаю, що метрів п'ятдесят вистачить.

– П'ятдесят, то й п'ятдесят, – відразу ж погодився дядько Андрій. – Іще, той... Гасла щоб – для клубу і в сільраду. Червоної матерії нам район на агітацію виділив, а текст я вам пізніше принесу.

Художник тільки кивнув головою, а дядько Андрій додав:

– Ну, й само собою – харчі... Три рази в день і ще коли виголодаєтесь. Випишемо в колгоспі меду, сала, пшона і олії, а житимете й харчуватиметеся у Одарки... Оце, здається, і все... А гроші заплатимо вже по роботі...

Голова пішов, художник залишився. Лишилися і ми: стояли тісним гуртом, не спускаючи очей з художника. А він походив, походив по церкві, що правила за клуб, потім зупинився навпроти нас, поправив окуляри, строго спитав:

– Хто з вас уміє малювати?

В наших рядах – тихе замішання. Хтозна, для чого йому те потрібно. Ану почне бити!

– Так що, ніхто не вміє?

Тоді Ванько не витримав:

– Ось він стінні газети малює! – та й ткнув у мене пальцем.

Художник вихопив мене поглядом із гурту – від босих ніг до розвихреної чуприни.

– Будете моїм асистентом... А решту прошу залишити зал!

**Чим саме пишався
Толя? І чому?**

Що означало те слово, я тоді не знав, а запитати не посмів. Однак я дуже пишався тією посадою і аж із шкіри пнувся, аби догодити художникові.

Художника звали Аполорій Олександрович, і я довго наламував язика, поки навчився вимовляти оте чудернацьке ім'я.

Діяльність свою ми почали з того, що збили велику раму, а потім нап'яли на неї зшите полотно. Коли з цим упорались, Аполорій Олександрович заходився ґрунтувати полотно.

Поки воно сохло, ми взялися за гасла. Дядько Андрій приніс тексти, виведені чітким строгим почерком Павла Степановича, попросив малювати літери побільші, так щоб і здалеку можна було прочитати. Художник швидко наводив оті літери прямо олівцем на матерії, а потім дав мені щіточку і білу фарбу і сказав, щоб я малював разом із ним.

Цілісінькими днями, з ранку до вечора, пропадав я у церкві. Повертався додому аж увечері, і від мене пахло олійною фарбою. Руки мої, і обличчя, і навіть волосся були у фарбі, але я й не думав її одмивати. Хай усі бачать, що я тепер не хто-небудь – асистент!

– Ти хоч би вмився, горенько моє! – вичитувала лагідно мама. – Та не спіши так їсти, а то ще вдавишся!

А перед Галиною Іванівною, киваючи насмішливо у мій бік, хвалилася:

– Оце, слава Богу, діждалася помічі: Толя службу знайшов!
– І багато зароблятиме? – зацікавилась Галина Іванівна.
– Та багато... Я вже думаю: чи не кинуть роботу та зовсім на синове утримання перейти...

«Смійтеся, смійтеся! – думав я про себе, уминаючи борщ. – Який же дурень за отаку цікаву роботу та ще гроші платитиме? Он хлопці аж лопаються од заздрощів, вони хтозна-що віддали б, аби тільки потримати пензля в руках. А ви кажете: гроші!...»

Покінчивши з гаслами, взялися за декорацію. Довго морочились, але ж недаром. Село вийшло наче справжнє: і хати рядочком, і ставок з вербами та прип'ятим човном, ще й лелека на стрісі. (...)

Вперше я сидів за столом із дорослими. На почесному місці – художник, поруч – дядько Андрій, а я – на ріжечку, але все одно – за столом. Ми їли пряжену яєшню, я запивав її смачним холодним узваром. (...)

Після обіду настав час розрахунків. Дядько Андрій дістав засмальцьовані кредитки. Послинивши пальці, порахував, простягнув художникові:

– Оце вам копійчка в копійчку. За дікорацію, за гасла і знову ж – за мене...

Аполорій Олександрович не став рахувати гроші: недбало згорнув, поклав до кишені.

– А скільки ви заплатите моєму асистентові?

Ваші міркування: чому саме так вчинив художник? Про що це свідчить?

Я так і завмер. Гроші? Мені? Ні, то, мабуть, вчулося... Те ж саме здалося, мабуть, і дядькові Андрієві. Він поблимав, поблимав, потім спитав:

– Якому асистентові?

– А от йому, – показав на мене художник.

– Йому? – звів брови дядько Андрій. – А хіба йому що положено?

– Положено, – твердо відповів Аполорій Олександрович. Після довгого торгу зійшлись на троячці. (...)

І мені стало затишно й хороше, і я подумав про себе, що ось одержу троячку і куплю мамі подарунок. Який, ще не знав і сам, тільки виберу такий, щоб вона дуже втішилась, щоб розгладилась зморшки на її втомленому обличчі...

– Ти знову тут? – здивувався дід Оксентій, побачивши мене вранці біля воріт. – Ще гроші заробив, чи що?

Я похмуро відповів, що й тих ще не одержав.

– Ото воно так, – сказав дід, вибиваючи об ворота люльку, – беруть – цілують, віддають – плюють. А ти не плохуй: раз заробив, то хай хоч із коліна виколупає, а віддає!

Як і вчора, сходились хлопці, сідали рядком коло мене. Відповідали дружно дорослим, які зупинялися та питали, чого ми тут зібрались, що Толька має одержати зароблену троячку. (...)

Лишалось одне: набратись терпіння й чекати.

І я, набравшись терпіння, ждав, поки мине тиждень.

Щоранку йшов під оті ворота, як на службу: сидав і чекав, поки вийде з двору дядько Андрій. Нічого йому не казав, удавав навіть, що

не помічаю, що просто йшов, натомився та й сів відпочити, а в душі аж тьохкало: ану ж він зараз підійде та й скаже:

– Оце отримав-таки гроші вчора. Бери, хлопче, свого трояка та знай мою добрість!

Сидів і всім, хто проходив мимо та цікавився, чого я тут, розповідав усе по порядку. Як був асистентом, допомагаючи художникові малювати картини та гасла. Як заробив три карбованці. І як голова не хоче їх оддавати.

Люди – хто сміявся, хто обурювався, а дід Овсій додавав:

– Воно так: кому охота одривать власну сорочку од тіла!

Я б таки діждався кінця отого ненависного тижня – витримав би, не помер, але не витримав дядько Андрій. Четвертого дня він вибіг рановранці з хати і сердито тицьнув мені троячку до рук:

– Забирай її к бісу та не мозолся біля моїх воріт! І де ти взявся на мою голову: на все село ославив!

Як проявили себе в цій ситуації дорослі, а як – Толя? Хто викликає симпатію, а хто, навпаки, відразу?

НОВИЙ КОСТЮМ

Перший у житті новий костюм я надів уже в шостому класі. (...)

Одного разу, якраз перед Першим травня, мама повернулася додому з великим пакунком. І коли я прийшов із школи, вона зустріла мене ще на порозі:

– Толю, а йди швидше сюди!

У мами було якесь незвичайне, освітлене, враз помолоділе обличчя.

– Дивись, що я тобі купила.

На столі, любовно випрасуваний мамою, лежав костюм. Сірий. З крамниці. З кишеньками й гудзиками. Окремо – піджак. Окремо – штани. Без жодної плями чи латочки. Новий-новісінький.

Кинувши на лаву книжки, я обережно підступав до столу. Так обережно, наче костюм той – жива істота, і я можу її налякати.

– Це мені?

– Тобі, синку, тобі! (...)

Цілий ранок тільки й балачок було, що про мій новий костюм.

Підходила Галина Іванівна, хвалила обнову.

– Ти вже справжнісінький кавалер, – сказала вона.

І хлопці відразу ж стали дражнити «кавалером».

Із заздрощів, звичайно! (...)

Навіть Павло Степанович не пропустив мимо уваги моєї обновы. Коли всі вишикувалися в одну довгу колону та винесли з кабінету директора прапор, завуч пройшовся вздовж рядів і побачив мене.

– Вийди з колони!

І коли я, гарячково пригадуючи, про яку чергову шкоду стало відомо Павлові Степановичу, залишив колону, він мені сказав:

– Іди ставай попереду. Нестимеш прапор.

Прапор!

Мене аж кинуло в жар од щастя. Бо хто із нас не мріяв хоч раз у житті пройтись попереду шкільної колони з прапором у руках!

– Втримаєш? – запитав Павло Степанович, даючи мені важкий прапор до рук.

– Втримаю!

Коли скінчився мітинг, я з жалем одніс прапор до школи, поставив у кабінеті директора. Вийшов надвір і задумався, не знаючи, що його робити далі.

Звичайно, я знайшов би що робити, он хлопці вже майнули до лісу, але я ж був у новому костюмі, а мама якнайсуворіше наказала:

– Дивися ж: задумаєш іти до річки чи в ліс – переодягнися в старе!

Та я й сам добре розумів, що нову річ треба берегти. Не маленький.

Тільки мені хотілося ще побути в новому костюмі.

І я, принісши в жертву і річку, і ліс, повагом простую вулицею, точнісінько так, як це роблять дорослі. До цього зобов'язує мене новий костюм.

Новий-новісінький! (...)

Як ви гадаєте: хлопчині довірили таку важливу місію на свято лише через те, що на ньому був новий костюм, чи для цього були ще якісь підстави?

– Толь, іди до нас!

Ванько. Побачив мене, махає рукою.

Не роздумуючи прилучився б до них, але ж на мені – новий костюм. І чому я його відразу не скинув?

Наловивши линків, хлопці збираються до залізниці – кататись на шпалах.

– Ти з нами підеш?

А куди ж мені ще діватись!

– То пішли!

Біля залізниці, недалеко від переїзду, чорніють дві величезні ковбані. Хто їх викопав, навіщо, ніхто з нас не знає. Та ми тим і не цікавимось. Нам досить того, що ковбані повні води, вірніше, не води, а мазуту, а зверху плавають шпали, на яких так цікаво кататися!

Хлопці один сперед одного захоплюють шпали, що при березі. Мені ж лишилися ті, що плавають посередині.

– Хлопці, – кричу, – підженіть!

Учора вони підігнали б, а сьогодні не хочуть. Причиною тому мій новий костюм і прапор, що його я ніс на демонстрації.

– Сам підганяй! – відповідає мені Микола і замахується дрючком на Ванька: – От тільки спробуй – так по голові й торохну!

Гаразд, обійдуся й без вас!

Іду понад берегом, вибираючи, яка шпала поближче, а хлопці глузливо кричать:

– Ге, боїться! Вирядився у нове та й боїться!

Кричть, кричть, я зараз вам покажу, як боюсь! Вибираю шпалу, що плаває метрів за два од берега. Приміряюсь, розганяюсь, стрибаю...

Я стрибнув дуже ловко: прямо на шпалу. Та від мазуту шпала слизька, наче крига. І я поїхав-поїхав по ній та й щубовснув у воду.

Пірнув з головою. Хлопці надривали од реготу пупи, я ж щодуху вигрібався до берега, розбризкуючи на всі боки мазут.

Виліз із ковбані більше схожий на шпалу, аніж на людину. Мазут стікав по мені густими потьоками, на мій новий костюм страшно було й глянути. Коли б мама мене оце побачила, вона вмерла б!

Хлопці перестають реготати. Сповняються співчуття до мого великого горя, забувають навіть, що я ніс прапор. Один по одному пристають до берега, підходять до мене.

– Буде ж тобі!

– Його треба випрати...

– Де?

– У струмкові.

– Дурний! Хіба ж у воді одпереш!

– А в чому?

– У гасові!

– Де ж ти стільки гасу візьмеш? Треба бочку, не менше... Потім Микола каже:

– Давайте хоч викрутимо!

Я скидаю піджак, штани і сорочку. В мені жевріє квола надія, що якось удасться врятувати костюм.

Хлопці викручують, аж сопуть, мазут так і ляпотить на пісок, і мій костюм уже не чорний, а рудий. Рудий, як собака. Весь у смугах, у плямах, і Микола безнадійно махає рукою:

– Нічого в нас, хлопці, не вийде! Хіба що спалити...

– Еге, спалити! – мало не плачу я. – А ти його купував?!

Беру штани, беру піджак та ще й сорочку. Плентаюсь до струмка, хоч наперед уже знаю, що нічого з того не вийде...

– Знаєш, мамо, – сказав я своїй матусі другого дня, коли переколотилось та перемолось, – не справляй мені більше нових костюмів! Бо від них одна біда!

Оце поки що й усе про блакитну дитину.

Як звучить остання фраза повісті: серйозно чи глузливо? Обов'язково прокоментуйте свою відповідь, посилаючись на цитати з тексту.

«Не переношу, коли хтось журиться...»

Вже так склалося, що в дитинстві хочеться якнайшвидше подорослішати. А коли стаєш дорослим, чомусь увесь час тягне повернутись у дитинство. Це якась така незбагненна закономірність. Але в її очевидності ви могли переконатись, прочитавши «Блакитну дитину» А. Дімарова. Адже найрадісніші, найвеселіші твори народжуються тоді, коли письменники починають подорожувати лабіринтами своєї

пам'яті і віднаходять там та-а-кі спогади про дитинство! Бо лише дитинстві можна бешкетувати, разом із друзями вигадувати якісь каї колодні пригоди. А чи може доросла людина дозволити собі скупат нового костюма в ковбані з мастилом, політати на материному прости радлі або навчитись тримати в роті жабенят?

Чи згодні ви, що це саме так? Пофантазуйте й уявіть себе дорослими: що саме ви б хотіли згадати тоді із дитячого життя?

Тому такі спогади бувають з легкою ноткою суму і жалю за тими роками, коли світ здавався повним загадок і несподіванок, коли поряд були найближчі і найдорожчі люди, коли життя тільки починалось і все-все було попереду.

Повість Анатолія Дімарова «Блакитна дитина» є другою частиною тетралогії (прозовий твір, що складається з трьох сюжетно завершених частин) «На коні й під конем», яка повністю присвячена спогадам письменника про свої дитинство і юність, уже обпалену війною.

У своєму творі автор відмовився від будь-яких коментарів. Він не виправдовує і не засуджує ані свого головного героя, ані тих, хто живе з ним поряд. Але настільки виразно, щиро й дотепно розповідає свої історії, що висновки немовби напрошуються самі. Головне, що неодмінно підкреслює Анатолій Дімаров, – теплі родинні взаємини, чіткість морально-етичних орієнтирів, за якими живуть герої. І Толя,

Пригадайте епізод, що підтверджує ці слова.

і його друзі розрізняють добро і зло. Іноді їм вдається навіть дорослим дати урок порядності й чесності.

Дуже важливо, щоб ви не забували: це розповідь батька, який бере участь у вихованні сина, що уславився в школі як веселий бешкетник.

У яких іще з прочитаних вами творів йдеться про проблеми виховання?

І тільки спогади дитинства дозволяють дорослому чоловікові зрозуміти: нічого страшного у тих синових пригодах немає, просто саме так діти й підлітки пізнають світ, вчаться жити в ньому, шукають свого місця.

Немає сумнівів, що герої повісті не схилять у житті, бо чітко знають: треба бути чесними і справедливими, не можна брехати, навіть якщо це тимчасовий порятунк. Треба працювати, робити принаймні те, що під силу, допомагати старшим, бо так боляче буває дивитись на втомлену матусю...

Дуже важко розлучатися з такими симпатичними героями! Замисліться, чому? Можливо, це і є секрет прози А. Дімарова – ввести читача в чарівний світ дитинства!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайско

1. Визначіть головних і другорядних героїв повісті «Блакитна дитина».
2. Перерахуйте найважливіші епізоди повісті.

3. Згадайте, у яких ще прочитаних вами творах автори змальовували своє дитинство. Назвіть героїв цих творів.

4. Вкажіть час, коли відбуваються події, описані в повісті.

Багатознайко

1. Перекажіть своїми словами епізод (розділ) повісті, який вас найбільше вразив. Обов'язково прокоментуйте свій вибір.

2. Схарактеризуйте образ головного героя, посилаючись на відповідні цитати з тексту.

3. Розкажіть про взаємини Толі та його матері. Проілюструйте свою розповідь уривками з повісті.

4. Підтвердіть цитатами думку про те, що Толя справжній друг і надійний товариш.

Всезнайко

1. Автор ніде прямо не характеризує свого героя. Проаналізуйте те, що ви прочитали про нього, і визначіть основні риси його характеру.

2. Використавши текст повісті, узагальніть інформацію про друзів Толі. Що можна сказати про них?

3. Виберіть і прокоментуйте художні засоби, які використовує автор для творення характерів своїх героїв, пейзажних малюнків.

4. Як позначалось на Толиному житті те, що його мама – вчителька?

Ерудит

1. Складіть розширений план повісті, спираючись на ключові епізоди.

2. Порівняйте героя повісті «Блакитна дитина» з героями творів Всеволода Нестайка, Ярослава Стельмаха, Віктора Близнеця. Що, на вашу думку, єднає їх, а що – різнить?

3. Чи можна назвати повість Анатолія Дімарова пригодницькою? Аргументуйте свою відповідь.

4. Проаналізуйте роль гумору в «Блакитній дитині».

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Так важливо пам'ятати про своє дитинство, коли стаєш дорослим! Тоді легко знайти спільну мову з дітьми. Це засвідчила прочитана вами повість, у цьому можна переконатись, прочитавши автобіографічну повість польського письменника Януша Корчака «Коли я знову стану маленьким»:

«Усього вісім разів встав я на ризик і заходжу до воріт. Тільки ще кицьку налякав біля магазину. Кицька у ворота – я за нею. Вона стрибнула вбік і дивиться, смішно піднявши лапку.

– Викликали тебе? – запитусь мама.

– Ні.

Я поцілував їй руку з якимось особливим почуттям. Мама подивилась на мене і погладила по голові. Я вдоволений з того, що директор пробачив мені, але ще більше я радію тому, що у мене є мама.

Дітям здається, що дорослому мама не потрібна, що лише дитина може бути сиротою. Чим старші люди, тим рідше бувають у них батьки.

Але і у дорослої людини багато таких хвилин, коли їй тоскно без матері, без батька, коли їй здається, що лише батьки могли б її вислухати, порадити, допомогти, а якщо потрібно, то й пробачити, і пожаліти. Отже, й доросла людина може почуватися сиротою.

Ну ось. Пообідав, а тепер що робити? Піду лишень я у двір. Там Фелек, Міхал, Вацек.

– Давайте гратися в полювання.

Міхал вистругав револьвер, пофарбував чорнилом у чорний колір, понабивав гвіздків. І де він таких гвіздків роздобув, із золотими шапками, ну, може, й не золотими, але блискучими, мідними? Міхал назвав його “Переможний револьвер”. Він отримав його на полі бою в нагороду за доблесть. Сам генерал дав за подвиг. Після бою весь полк виструнчився в шеренгу. Грає оркестр, прапори, гримить “ура” – парад, а потім генерал говорить: “Цей револьвер був захоплений моїм прадідом у турків і переходив від батька до сина. Двісті років пробув він у нашому роду. А тепер, раз ти мені врятував життя, нехай він служить тобі вірою і правдою”».

Що ріднить маленьких героїв А. Дімарова і Януша Корчака? Які вони, підлітки, що мріють? І які їхні мрії?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Пригадаєте, вчителька задала Толі та його однокласникам завдання: написати самостійну роботу про те, як вони допомагають своїм батькам. А ваше творче завдання буде дещо подібним до Толиного. Оберіть розділ повісті, який вам найбільше сподобався. Напишіть стислий переказ найбільш цікавого, з вашої точки зору, епізоду, і вигадайте його продовження. Це може бути якийсь кумедний випадок, що трапився саме з вами. Перш ніж виконувати завдання, проведіть підготовчу роботу. Складіть план розділу, знайдіть ключові слова, за допомогою яких автор робить цікавою свою розповідь. У творчій частині переказу спробуйте скористатись дібраним лексичним матеріалом.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

А тепер протягом п'яти хвилин ми з вами з'ясуємо: хто найважливіше читав повість Анатолія Дімарова. А завдання буде таким: у запропонованому уривку знайдіть помилки і недоречності, виправіть їх.

«В нашому селі появився музикант. Дуже серйозна літня людина високого зросту у галіфе. Коли він уперше пройшовся селом, то ми не могли отямитись від здивування: ми думали, що він просто забув модно одягнутись. Крім отих чудернацьких штанів, музикант носив жовту сорочку, пенсне, за яким ховав підсліпуваті очі. Рот у нього

був великий, і тримав він його так, наче збирався сказати літеру "а", та в останню мить роздумав. Незважаючи на свій великий зріст, художник своєю незвичністю викликав посмішку не тільки у нас, підлітків, а й у дорослих. Навіть дядько Андрій, який у громадянську війну власноручно зарубав фашиста і майже до всіх звертався на "ти", навіть він весело сміявся з музиканта.

— Значиться, такички... Нарисуєте нам таку велику картину для клубу... Дікорацию. Щоб на всю сцену. Щоб там хати були, і ставок, і верби...

— А полотно? — запитав строго музикант.

— Полотна дамо. Скільки скажете, стільки й виділимо.

Музикант для чогось подивився на свої приношені штани, подумав, потім сказав:

— Думаю, що метрів шістдесят вистачить.

— Шістдесят, то й шістдесят,— відразу ж погодився дядько Василь.— Іще, той... Гасла щоб — для клубу і в сільраду. Червоної матерії нам район на гасла виділив, а текст я вам пізніше принесу.

Художник тільки кивнув головою, а дядько Андрій додав:

— Ну, й само собою — харчі... Три рази в день і ще коли виголодаєтесь. Випишемо в колгоспі меду, сала, пшона і олії, а житимете й харчуватиметеся у Одарки... Оце, здається, і все... А гроші заплачимо вже по роботі...

Голова пішов, музикант залишився. Лишилися і ми: стояли тісним гуртом, не спускаючи очей з художника. А він походив, походив по церкві, що правила за клуб, потім зупинився навпроти нас, поправив окуляри, строго спитав:

— Хто з вас уміє малювати?

В наших рядах — тихе замішання. Хтозна, для чого йому те потрібно. Ану почне бити!

— Так що, ніхто не вміє?

Тоді Ванько не витримав:

— Ось він стінні газети малює! — та й ткнув у мене пальцем.

Музикант вихопив мене поглядом із гурту — від босих ніг до розвихреної чуприни.

— Будете моїм асистентом... А решту прошу залишити сільраду!

Що означало те слово, я тоді не знав, а запитати не посмів. Однак я дуже боявся тієї посади і аж із шкіри пнувся, аби догодити голові сільради. Композитора звали Аполінарій Олександрович, і я скоро навчився вимовляти оте чудернацьке ім'я. Діяльність свою ми почали з того, що збили велику раму, а потім нап'яли на неї зшите полотно. Коли з цим упорались, Аполінарій Олександрович заходився розмальовувати полотно».

Василь Голобородько

ВАСИЛЬ ГОЛОБОРОДЬКО (Народився 1945 року)

«Надія української літератури»

А чи знаєте ви, що одна з антологій світової поезії, видана в Європі, має назву «Від Рабіндраната Тагора до Василя Голобородька»?

Моє слово не вогнисте, в моїй поезії – метелики, бджоли. Але я засвідчую перед світом, Богом і людьми: тут Україна, і ви – українці.

Василь Голобородько

російської мови в Україні, проти брутального ставлення до національної культури.

Якщо доля колись закине вас до Мельбурна або Вашингтона, Ріо-де-Жанейро або до Торонто, то в найбільших місцевих бібліотеках ви обов'язково знайдете книги Василя Голобородька. Навіть українською, не лише в перекладах. Бо його поезія – це життя, в якому душа та настрої народу зринають з високостей вічності. Бо це є справжня Поезія, а не просте віршотворення.

Поет народився в селищі Андріанопіль на Луганщині у селянській родині. Його з дитинства хвилювало те, на що, можливо, решта й не звертала уваги. Можливо, це й зумовило такий довгий шлях через роки мовчання до свого читача.

Уявіть собі, наскільки чесною і безкомпромісною людиною є Василь Голобородько, що навіть вищу освіту зміг завершити лише у 2001 році! Бо ніколи не кривив душею, а тому його з деяких вищих навчальних закладів виключали, з деяких він ішов сам. Виступав у студентські роки проти насадження

Пригадайте, хто ще з українських письменників постраждав від влади за те, що відстоював рідну мову, культуру, традиції.

Поетові небагато все у рідній країні. Його окрилена душа найперше відгукується на красу пташиного лету. Він написав навіть книжку – «Українські птахи в українському краєвиді». До кожного вірша про того чи того птаха він добирає прислів'я, приказки, загадки. Сам поет про це говорить так: «Побачивши якомось птаха, про якого не знаємо навіть назви, ми тільки одне зауважуємо, на рівні безпосереднього спостереження, притаманного не лише людям: це – птах, але знаючи усе багатство назв птаха, загадку про нього, прислів'я і приказки, повір'я і прикмети, заклички і замовляння, пов'язані з птахом, ми привносимо все це птахові, олюднюємо його, а бачачи птаха в

краєвиді, тим самим олюднюємо і дикий, порожній, без людської присутності краєвид».

А які твори про тварин і птахів ви знаєте? Які вивчали в школі? Поміркуйте, чого вчать читачів автори, розповідаючи про красу рідної природи.

Двадцять довгих років мовчав Василь Голобородько. Але зараз його ім'я у європейському духовному просторі стоїть поряд з іменами Волта Вітмена і Шарля Бодлера, Поля Верлена і Артюра Рембо. Василь Голобородько – лауреат премії ім. Василя Симоненка та Державної премії імені Т.Г.Шевченка, член Спілки письменників України. А ще поет має ступінь магістра за дослідження українських казок. Він є представником «київської школи поетів», за визначенням літературознавців – найцікавішого і найбільш глибокого літературного явища кінця ХХ століття. І це правда, бо той, хто прочитає бодай декілька рядків, написаних Василем Голобородьком, завжди повертатиметься до його книг, бо в них – відповідь на поетове запитання до себе і до нас: *«Чому ми такі стали сьогодні?»*

НАША МОВА

кожне слово
нашої мови
проспіване у Пісні
тож пісенними словами
з побратимами
у товаристві розмовляємо

кожне слово
нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо

«Слова у вишиваних сорочках»

Кожен справжній поет, який народжується на нашій землі й промовляє до людей мовою матері та свого народу, стає на захист цієї мови. Адже її історія – то історія боротьби українців за свою незалежність. Поки ця дана від Бога музика звучить у наших душах, до того часу ми маємо право зватися нацією. Саме про це поезія Василя Голобородька, про те, що мова – щось коштовне і незбагненне, набагато глибше і значущіше, ніж ті слова, що її складають. Короткими рядками, у яких відсутні будь-які художні засоби, поетичні «красивості», Василь Голобородько спромігся сказати головне: мова – це душа кожного з нас, наше ество, наша гордість, наше минуле й майбутнє. Ви звернули увагу, що поезія особлива і за своєю формою? Це вільний вірш, точніше – верлібр, про який прочитаєте у своєму літературознавчому словничку. Проте вслухайтесь у його мелодію: він вільний не лише за зовнішнім виглядом. Він вільний за своєю внутрішньою розкутістю, духовним летом, органічністю поетового мислення.

Поет нічого не нав'язує, не повчає і не застерігає. Він увесь час ніби повертається до спокійної, чимось перерваної розмови, якій, сподіваємось, ще довго не буде кінця...

МИ ЙДЕМО

Ми йдемо по Україні:
від степів до гір,
від лісів до морів –
звідусіль виходимо на прадавні шляхи,
і немає нам ліку.

Ми чинимо волю наших прадідів,
це вони нас послали у путь,
щоб ми йшли нашою віковичною землею
із нашими багатолюдними містами,
із нашими тихомрійними селами,
із нашими золотOVERХИМИ церквами.

Ми гордо йдемо шляхами України:
ви, які виглядаєте у вікна, як сусіди,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих,
ви, які визираєте з-за рогу, як вороги,
щоб подивитись на нас, гордо йдучих, –
ви всі бачите, як ми гордо
йдемо дорогами України.

Ми йдемо,
не вимагайте від нас доказів нашої прихильності
до руху,
не вимагайте пояснень причин, що привели нас
у рух.

Марна ваша справа – виставляти проти нашої ходи
контраргументи, що ви їх здобуваєте із мертвих
джерел,
намагаючись зупинити нашу ходу,
марна ваша справа – ми йдемо.

Ми йдемо по Україні,
пов'язані вишиваними дівочими руками
рушниками,
і радість сяє в наших очах.

«Гордо йдемо шляхами України...»

«Ми» сприймається як факт довіри, як свідчення спорідненості з кращими представниками нашого суспільства, що вже обрали єдину і несхибну дорогу – на віки, на щастя, на здобутки. Василь Голобородько знає, що вже підрастає покоління, яке не пам'ятає принизливого страху, яке не боїться переслідувань за відданість національним святиням. Він знає, що вже є справжнє «ми», а не поодинокі герої-відчайдухи,

що прокладали путь своєму пригнобленому народові. Поет бачить і перепони на освяченому прадідами шляху, а проте цей рух не зупинити. Недаремно перша потужна громадська організація, що виникла іще в часи фактичної несаможитності України, називалась «Народний Рух». Бо рух – це життя, а рух пробудженого українства до майбутнього, що охопив навіть найвіддаленіші куточки країни – це найважливіше, на чому хотів би наголосити поет.

Проаналізуйте, у чому полягає пафос цієї поезії.

У його поезіях, на індивідуальний стиль яких ви вже звернули увагу, вжиті традиційні епітети – «тихомрійні села», «віковічна земля», «золотоверхі церкви». Але ця, на перший погляд, простота насправді підкреслює дуже важливі речі: сталість, вічність, незнищенність святинь, які й складають таке поняття, як Батьківщина. Але головним компонентом цієї, та й деяких інших поезій Василя Голобородька є ключові слова. Прислухайтесь, куди падає логічний наголос: «*ми йдемо*», «*ми гордо йдемо*» і «*марна справа*», «*марна справа*» стоять нам на заваді!

З ДИТИНСТВА: ДОЩ

Пригадайте вірш Ігоря Калинця «Дощ» із циклу «Дивосвіт», вивчений вами у 6-му класі. Спробуйте знайти спільні образи, почуття у цих творах. Яким вимальовується образ дощу у кожного з поетів?

Я уплетений весь до нитки
у зелене волосся дощу,
уплетена дорога, що веде до батьківської хати,
уплетена хата, що видніється на горі, як
зелений птах,
уплетене дерево, що притихле стоїть над
дорогою,
уплетена річка, наче блакитна стрічка в
дівочу косу,
уплетена череда корів, що спочивають на
тирлі.

А хмара плете і плете
зелене волосся дощу,
холодне волосся дощу.

Але усім тепло,
усі знають: дощ перестане,
і хто напасеться, хто набігається,
хто нахитається,
хто насидиться на горі,
хто належиться,
а хто прийде додому
у хату, наповнену теплом, як гніздо.

Т. Яблонська.
Гроза минула

В. Хайдуrowa.
Риби, птахи, звірі

Погодьтеся, Василь Голобородько так тепло і зворушливо написав про звичайний дощ, що відчуваєш себе так само «вплетеним» у його ласкаві струмені, у його лагідне шумовиння.

Це – пейзаж неповторної і найкрасивішої для нього частини світу – батьківщини. Бо нема на всій земній кулі куточка милішого, аніж той, на якому звелася батьківська хата. І улюблений автором образ – хата «тепла, як гніздо». Подумайте, адже гніздом

можна назвати лише ту домівку, де справді панує гармонія і затишок. Щось є у цьому слові, яким Голобородько завершує вірш, дуже глибоке. Пейзаж, на перший погляд, простий, традиційний. Але ж якою поетичною майстерністю потрібно володіти, щоб змалювати його немовби через шибку тієї самої хатини-гнізда, через шибку, списану вервечками дощу...

БІЛА ЛЕЛЕКА: ПТАХ, ЩО МАЄ ЧОРНИЙ ЗНАК НА БІЛОМУ

(Фрагмент)

Лелеко, біла лелеко,
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, хто мостить своє гніздо на хаті,
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, хто літає далеко,
та, хто літає далеко по жабенят для лелеченят:
на річку, на озеро, до ставка, на луки, на болото –
ти твориш загадку про саму себе за ознакою:
та, на кого ми замовляли майбутній урожай
навесні, у день Благовіщення, 7 квітня;
ти, біла лелеко, мостиш своє гніздо на хаті,
ти, біла лелеко, мостиш своє гніздо на хаті
і приносиш у той двір щастя:
господар хати з того часу, як
ти, біла лелеко, змостиш у них на стрісі гніздо,
пильно оберігає його – дітям своїм каже:
не можна розоряти твого, біла лелеко, гнізда,
не можна видирати твоїх, біла лелеко, яєць,
не можна видирати твоїх, біла лелеко, лелеченят,
не можна займати тебе, біла лелеко, саму
і твого лелечича,
не можна убивати тебе, біла лелеко, саму

і твого лелечича, і твоїх лелеченят,
не можна навіть лазити до твого, біла лелеко, гнізда,
не можна навіть брати у руки
твоїх, біла лелеко, яєць,
не можна навіть брати у руки
твоїх, біла лелеко, лелеченят,
не можна навіть вилякувати
тебе, біла лелеко, з гнізда,
не можна навіть подовгу задивлятися
не тебе, біла лелеко, як ти сидиш у своєму гнізді! –
бо ти, біла лелеко, є птахом,
на якого ми замовляли майбутній урожай
навесні, у день Благовіщення, 7 квітня;
як твоє, біла лелеко, гніздо буде цілим, не розореним,
як твоїх, біла лелеко, яєць ніхто не видере,
як твоїх, біла лелеко, лелеченят ніхто не видере,
як тебе, біла лелеко, і твого лелечича ніхто не займатиме,
як тебе, біла лелеко, і твого лелечича
і твоїх лелеченят ніхто не вбиватиме,
як ніхто навіть не полізе
до твого, біла лелеко, гнізда,
як ніхто навіть не візьме у руки
твоїх, біла лелеко, яєць,
як ніхто навіть не візьме у руки

І. Гладких. Не забувайте незабутнє

твоїх, біла лелеко, лелеченят,
як ніхто навіть не вилякає
тебе, біла лелеко, з гнізда,
як ніхто навіть не задивлятиметься подовгу
на тебе, біла лелеко, як ти сидиш у своєму гнізді,
так і наша засіяна житом нива розвиватиметься...

Цей тендітний птах – світлий і величний символ України. Дорослі розповідають маленьким дітям, що їх приносить лелека. Мудрий птах допомагає нам ставати кращими, мудрішими, людянішими. Саме для цього щовесни прилітає він до наших домівок із вирію.

Торік ви читали чарівну повість Віктора Близнеця «Звук павутинки». В одному з розділів він описав історію дружби лелеки і старенької бабусі. Пригадайте її. Що саме в зображенні лелеки зближує твори В. Близнеця і В. Голобородька?

У творі В. Голобородька – відгомін казок і легенд, замовлянь і пісень, загадок і приказок, що збереглися з давніх-предавніх часів у скарбничці народної пам'яті. Це і пересторога, і нагадування, і спогад, і філософські роздуми над «вічним» питанням: як залишитись справжньою Людиною? Побудована у формі діалогу, поема вражає здатністю автора тонко і обережно торкатись якихось особливо ніжних речей. Одразу згадуються слова Ліни Костенко: *«Поезія – це завжди неповторність, якийсь безсмертний дотик до душі»*.

Які оповідання, казки, легенди про лелек ви знаєте? Що здебільшого підкреслюється в них? Яким постає птах у свідомості українців?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Назвіть прочитані вами твори Василя Голобородька. Про що в кожному з них ідеться?
2. У яких важливих речах, на думку поета, живе наша мова?
3. Чію волю, на думку автора, чинить покоління, що нині крокує Україною?
4. Назвіть основне дієслово-образ, що пронизує весь вірш «З дитинства: Дощ».
5. На чому наголошується у фрагменті поеми «Біла лелека»?

Багатознайко

1. Поясніть, від чого застерігає автор у творі «Біла лелека».
2. Визначіть провідну думку поезії «Наша мова».
3. Які почуття викликає у вас поезія «Ми йдемо»? Проілюструйте свою відповідь цитатами.
4. Прочитайте виразно поезію «З дитинства: Дощ». Зверніть увагу, на яких словах (рядках) ви робите логічний наголос. Спробуйте пояснити, чому.

5. У яких творах Василь Голобородько використовує образ гнізда? Що саме він хоче сказати цим образом? Прокоментуйте свою відповідь відповідними цитатами.

Всезнайко

1. Визначіть центральні образи кожної з поезій.
2. Про яке ставлення людини до лелеки ви довідалися із фрагменту «Біла лелека»? На чому особливо наголошує поет?
3. Які образи підкреслюють місце рідної мови у житті кожної людини?
4. Поміркуйте, які сучасні події в Україні суголосні віршеві Василя Голобородька «Ми йдемо».
5. З якими надзвичайно важливими для людини речами пов'язує В. Голобородько образ дощу (вірш «З дитинства: Дощ»)?

Ерудит

1. Проаналізуйте поезію, яка вам найбільше сподобалась. Визначіть у ній провідні мотиви, ідеї, прокоментуйте центральні образи.
2. Доведіть за допомогою цитування, що Василь Голобородько наголошує на найважливіших для кожної людини істинах.
3. Поміркуйте, наскільки форма творів Василя Голобородька відповідає їхньому ідейному задумові.
4. Проаналізуйте художні особливості творів. Що саме є визначальним для творчості поета?
5. Оцініть поезії з точки зору їх спорідненості з фольклором. Котра з них, на ваш погляд, найближча до традицій народної творчості?

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Мабуть, щось є у, здавалося б, звичайному паданні дощу, що воно надихає поетів на ліричну розмову. І разом з тим найчастіше вони звертаються саме до форми вільного вірша, щось єднає їхні мініатюри, в яких іскриться живлюща вода. Переконайтеся самі, прочитавши поезію турецького поета Назима Хікмета «Знову про дощ»:

Дощ, як горобець,
сторожко клює: тук-тук, тук-тук...

Хлібні крихти, що я накришив на дах,
сторожко клює горобець-дощ.

Дуже подібний за образами і настроєм до «Дощу» В. Голобородька твір поляка Ярослава Івашкевича:

Що там вдома?
Сипле дощик.
Пес гавкоче.
Мла бліда.
Тяжко по шляху хлюпоче
череда.

Ні багрянцю,
ні порфіри.
Лиш буденних справ ознаки.
Боже,
якщо ти існуєш, –
не відкинь моєї дяки!

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Вільний вірш – вірш, який має довільну кількість стоп у рядку. Традиційне римування та наголошення може зберігатись. У вільному

вірші вживаються різні віршові розміри. Речення відрізняються природною, невимушеною побудовою. Довжина рядка заздалегідь не визначена. Вільний вірш має особливий ритмічний та інтонаційний колорит. Існує варіант вільного вірша, який називають *верлібром* (з французької так і перекладається «вільний вірш»). Він характеризується неримованим, нерівнонаголошеним віршорядком. Верлібр відмінний від вільного, власне, нерівностопного римованого вірша.

Зверніть увагу: як різняться інтонації при декламації поезії з чіткою визначеністю стоп і вільного вірша (верлібру)?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Творче завдання сьогодні вимагатиме від вас знань не лише з літератури, а й з природознавства. Пропонується тема творчо-пошукової роботи: «Птахи мого краю». Для того щоб успішно впоратись із завданням, потрібно дотримуватись таких указівок:

1. Пригадати, які саме птахи відлітають у вирій, а які – ні.
2. Записати всі прикметні риси цих птахів, про які можуть вам розказати старші люди.
3. Уважно погортати довідкову літературу, віднайти цікаві історії про цих птахів.
4. Знайти і прочитати літературні твори, проаналізувати: наскільки цікаво і точно автори змалювали птахів, наскільки це збігається з тими відомостями із зоології, якими ви володієте, з народними прикметами, повір'ями.
5. Використати або намалювати ілюстрації до творчої роботи.

А для тих, хто захоплюється фольклором, пропонується підготувати і виступити з доповіддю на тему «Образи птахів в українському фольклорі». Ви можете запитати у літніх людей, які народні пісні, казки чи легенди про птахів вони знають.

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Протягом п'яти хвилин спробуйте пригадати, у яких літературних творах розповідається про птахів. Якими особливими рисами, можливо, символічними, наділяли їх автори? Які пернаті були в пошані у фольклорі і що саме вони уособлювали? Той, хто пригадає найбільшу кількість цікавих історій, стане переможцем на сьогоднішній п'ятихвилиниці.

ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ

(1946–1968)

**«Світ вже змушнів —
йому ляльок не треба!»**

Про молодого талановитого київського поета Леоніда Кисельова говорили, що він може стати новим Лермонтовим, чи Пушкіним, або, може, навіть Шевченком... Його зірка рано пронизала небосхил яскравим спалахом — і так само раптово згасла через тяжку хворобу. Батько юнака, відомий письменник Володимир Кисельов, написав книгу «Веселий роман», де прототипом головного героя — київського поета Леона — став його син.

Хто ще з відомих вам письменників заявив про свій талант у такому молодому віці?

Після блискучих російськомовних віршів, що були надруковані в Москві і наробили там чимало галасу, почав Леонід писати українською мовою. Знаменитий російський поет Олександр Твардовський дав згоду на першу публікацію поезій молодого таланту в редактованому ним часописі «Новый мир», яку було підписано коротко — «Леонід Кисельов, учень 10 класу школи № 37 м. Києва». Але після тієї публікації про нього заговорила вся літературна (і не тільки) громадськість Москви — обуренню гонорових академічних кіл Росії не було меж! Київський десятикласник дозволив собі зневажити «священну» особу Петра І, ще й посилаючись на думку Тараса Шевченка!

А в Україні, в газеті «Літературна Україна» його поетична добірка вийшла з теплим напутнім словом Івана Драча — щоправда, 12 квітня 1968 року, всього за декілька місяців до смерті Леоніда...

Він почав писати українською мовою тоді, коли вона зазнавала чи не найбільших гонінь і від так званих «державних керманичів», і від простих людей. Тоді українці вели своїх малюків до російських шкіл, тоді паплюжилось усе українське. А він, син російського письменника, на запитання друзів про те, чому саме українська пісня, чому українською мовою, відповів: «А ось цього я не вмію пояснити. Я так відчуваю. Та якщо вважати поезію одним із засобів самовизначення, то доведеться примиритися з тим, що я саме так самовизначаюсь...»

Двадцять два роки — це лише початок життя. Попереду стільки не прочитаних книжок, стільки не почутих мелодій американського джазу і українських народних пісень, які дуже любив Леонід Кисе-

Леонід Кисельов

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в
тоске,
Что все на свете — только
песня
На украинском языке.*

Леонід Кисельов

льов. Але жорстокий і підступний ворог – лейкомія – з 16 років намагався здолати поета. І юнак боровся з хворобою до кінця, до своєї останньої 22-ї весни...

Згадайте, хто ще з українських письменників вів довгу і виснажливу боротьбу з невиліковною хворобою.

Перш ніж ви почнете розкривати для себе багатогранний світ поезій Леоніда Кисельова, зауважте: всі ті його вірші, що прочитаєте у 7-му класі, написані 1968 року, незадовго до трагічного завершення життя поета.

«СТАТИ Б ХОЧ НА МЕНТИ ЛІЧЕНІ...»

Стати б хоч на менти лічені
Характерником мені –
Подарую кожній дівчині
Лицаря на коні.

А тоді ще дати мусив би,
Щоб раділи всі живі,
Козаченька чорновусого
Кожній жінці-удові.

Дідові – дзвінкого песика,
Щоб не жив на самоті,
Ще й Івасика-Телесика
Кожній бабі-сироті.

А як хто не має віри вже
Ні в кохання, ні в слова,
Я йому сопілку виріжу,
Най журною заспіва.

«Щоб я пізнав основ основу...»

Чи ви замислювались над тим: що означає любити людей? Що означає, знаючи про свою приреченість, продовжувати бажати щастя всім і кожному? Мабуть, це дуже непросто. Щойно прочитаний вами твір – про глибину душі молодого поета, який прагне щастя, здійснення мрій не для себе – для інших. Для тих, хто, на його думку, страждає більше за нього – від нерозтраченої любові, від безповоротної втрати віри, якій може зарадити лише зворушлива пісня сопілки. Цей вірш – про тонке розуміння поетом Людини. І в кожній душі озивалось його слово теплом і надією, радістю від взаєморозуміння і лагідною посмішкою.

Тут немає складних метафор і чудернацьких порівнянь. Поезія доволі скупа на художні засоби. А проте авторові вдалося віднайти саме ті образи, що символізують для кожної людини важливі речі: лицар – втілення мужності і честі; Івасик-Телесик – довгождана дитина, що з'являється у хвилину безнадії і осяває життя батьків світлом любові; вірний друг людини – песик; сопілка – символ співочої української душі у фольклорі.

«ЗЕМЛЯ ТАКА ГАРЯЧА...»

*А я тому журавлю
Києм ноги переб'ю, переб'ю.
Пісня*

Земля така гаряча,
Така руда земля.
Маленький хлопчик плаче:
Не бийте журавля!

Притне його до себе
Й руками затуля:
Ой дядечку, не треба,
Не бийте журавля!

Відлине день без'язикий,
І чути в тиші нічній:
Люди, дерева, ріки
Тужно кричать: «Не бий!»

Не винести того болю,
Не виридати жалю.
Що станеться з тобою,
Мій світе, мій журавлю!

В останню мить побачиш
Намисто із багряних плям,
І буде така гаряча,
Чорна така земля.

Панцерники рокочуть,
Крають Чумацький Шлях,
І бідкається хлопчик:
Не бийте журавля!

Малюнок О. Кошеля

А ця поезія, на відміну від попередньої, – суцільна метафора! Чудовий образ народився в поетовій уяві – світ-журавель! Тоді, у неспокійних шістдесятих, Л. Кисельов провіщав людству: бережіть життя, бережіть все навколо себе, те, що дає вам змогу існувати! Знову не за себе, не за свою долю боліла йому душа. Він піклувався про тих, хто знав ціну краплині роси, сміхові гірських потоків, теплому шепоту трав. І про тих, хто живе з черстою душею, з нечистим сумлінням, з жорстокими помислами. Він хотів, як і багато хто з молодих і завзятих, змінити людей на краще, навчити їх бути мудрими і дбайливими по відношенню до світу, в якому вони живуть. Адже цей світ – живий. Він – благородний і прекрасний птах журавель, який потребує нашого шанобливого ставлення і захисту.

І знову ми з вами переконаємось: Леонід Кисельов – оптиміст. Він вірить у те, що завжди знайдеться маленький хлопчик, який, незважаючи на будь-яку броньовану армаду, лунко вигукне на цілий світ: «Не бийте журавля!» І його обов'язково почують. І не будуть прислухатися до пісні, рядки з якої поет узяв епіграфом до твору. Мабуть, це була єдина українська пісня, яка йому не сподобалась...

ДОДОМУ

Шкода Москви. Вже наче відійшов
Від сподівань і пристрастей Арбату
І паху бурштинової гербати¹
У мареві тих марень, тих розмов.

Додому час. До міста всіх кохань,
Де тополеві вранішні тумани,

¹ Герб'ята – сорт чаю.

Де сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі Софійських бань.

Літак аж ніби крилами змахнув,
Натруджений двигун тамує стогін.
Невже мені лишиться тільки спомин
Від тих беріз у весну крижану?

Зелені леза юної трави
Очистять душу, стешуть білу льоллю¹,
І не відчую ні жалю, ні болю,
А тільки так, смутне: шкода Москви.

О. Бабкова. Площа Богдана Хмельницького в Києві

«Додому час...»

Давайте разом подумаємо, чому поет сказав саме так: «Шкода Москви». Мабуть, кожне місто, яке відвідує людина, а особливо столиця, що має багатовікову історію, залишається у пам'яті назавжди. Недаремно ми так багато подорожуємо світом, аби торкнутись історії, подивуватися людському генієві, що створив палаци й парки, грандіозні міста і похмурі фортеці, ажурні мости й величні храми.

Леонід Кисельов згадав одне з найцікавіших місць Москви – Арбат. Ця вулиця у центрі російської столиці, так само як Андріївський узвіз у Києві, приваблює художників і поетів, талановиту молодь і людей, що просто захоплюються прекрасним. Навіть у найпохмуріші часи Арбат був своєрідним «острівцем свободи». Російський поет і бард Булат Окуджава написав про цю вулицю проникливі пісні, освідчуючись у коханні неспокійній і талановитій «подрузі» своєї юності.

¹ ЛЬОЛЯ – сорочка (як правило, дитяча).

Але чому ж усе-таки «школа Москви»? Мабуть, тут переплелись різні почуття автора. І туга за домівкою, адже вона прочитується вже в самій назві твору. І якісь розчарування від побаченого і почутого у столиці величезної радянської імперії. І сум від розлуки з чимось незбагненим, з почуттями і враженнями від зустрічей з людьми і вулицями, пам'ятками архітектури і білим мереживом беріз у мальовничих московських околицях.

Якось несподівано поет відкриває нам свою неспокійну душу, ділиться сокровеним. А ми із вдячністю читаємо його щире зізнання у любові до Києва, бо не може бути на землі міста кращого за рідне, де живуть і зустрічаються «усі кохання». І щиро віримо, що тут, вдома, заспокоїться поетова душа, порадіє віднайденню чогось такого сокровенного, чого немає там, у далекій Москві. Можливо, тому її й шкода...

КАТЕРИНА

Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей –
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.

Освятивши невимовним болем
Все прийдеши, кожна нашу мить,
Йде вона і, мов велике коло,
Біле небо навздогін летить.

Про дівочу цноту, про калину
Не співай, поете, не квили,
Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом, що наші кривні йшли.

Вилами розхитували трони,
Руйнували все старе дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В сніжне небуття не полягла!

Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.

В. Касіян. Катерина.
Ілюстрація до однойменної поеми
Т. Шевченка

«До свого народу, до людей...»

Безсмертні образи, створені Кобзарем, завжди будили приспане сумління, дарували прозріння духовно сліпим, ронили іскру «вогню великого» в душі байдужих. Один із таких образів – дівчина Катерина, зраджена й покинута москалем, що відмовився від ненародженої ще дитини. Цей образ став у Шевченковій творчості уособленням жіночої недолі, зневажених почуттів і разом з тим символом високої місії материнства. Саме такою побачив поет українську Мадонну з немовлям на руках – скривджену, змучену, але прекрасну у своїх почуттях, у святому бажанні подарувати світові нове життя.

Такою уявляв Шевченкову Катерину і Леонід Кисельов. Вона стала і для нього втіленням української жінки-матері, Мадонни, перед якою повинен схилити голову весь світ, символом України, яка через снігові замети зради і наруги шукає своєї долі.

Молодий поет у ХХ столітті зміг відчуті і побачити дівчину-кріпачку, що стала жертвою офіцерської розпусти. Катерина, не стерпівши наруги, наклала на себе руки, а малий Івасик, її дитина, став поводирем у сліпого кобзаря. Тому так пристрасно звучать рядки Леоніда Кисельова: *«Тільки би вона донесла сина!»* На думку поета, це означатиме, що світ навколо нас змінився. Що вже таке кохання не може бути смертним гріхом. І не доведеться Катрі опускати очі перед батьками, терпіти зневагу від людей, бо вона – Мати!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Знайко

1. Коли і де вперше були надруковані твори Леоніда Кисельова?
2. Назвіть найбільш відомі образи, які використав автор у своїх поезіях.
3. У яких творах поет виступає від власного імені?
4. Яким змальовує своє рідне місто Київ Леонід Кисельов?

Багатознайко

1. Виразно прочитайте кожен вірш, дібравши відповідну інтонацію. Знайдіть у кожному з них ключову фразу.
2. Визначіть настрій кожної з поезій. Який настрій у них переважає?
3. Пригадайте цікавий факт із життя чи творчості письменника.
4. Який образ із прочитаного вам найбільше запам'ятався?

Всезнайко

1. Поміркуйте і дайте відповідь: що об'єднує всі прочитані вами твори Леоніда Кисельова?
2. Визначіть провідну ідею кожного твору.
3. Чи однаковими художніми засобами користується поет у своїх поезіях?
4. Чому ми можемо вважати твори Леоніда Кисельова оптимістичними? Аргументуйте свою думку.

Ерудит

1. Чи відбилась у прочитаних вами поезіях особисте горе автора – невиліковна хвороба? Наведіть приклади.
2. Чи можна вважати Леоніда Кисельова справді національним поетом? Аргументуйте свою думку, знайдіть відповідні цитати.
3. Які символи використовує у своїх творах молодий поет?
4. Визначіть значення підтексту в поезіях Леоніда Кисельова.

ПОДОРОЖ ПО ЛІТЕРАТУРАХ СВІТУ

Це трагедія, коли поети йдуть із життя молодими. Трагедія для народу, країни, суспільства, яке в усі часи потребувало свого пророчого чесно-

го і запального слова. Залишаються недописані поезії, недоспівані пісні, мрії, що не збулися, друзі, що завжди бережуть у душі імена цих поетів.

Молодим, 27-річним, покинув цей світ болгарський поет Христо Ботев. Його творча спадщина налічує лише близько 20 поезій. Але це не завадило йому стати класиком болгарської літератури. Ось послухайте, як пристрасно звучать рядки поезій цього письменника:

Скажи, мій народе, ти, люде мій чесний,
це хто тебе в рабській колісці гойдає?
Чи той, що Спасителю муках у хресних
ребро копієм простромив по-звірячи,
чи той, що весь час тобі хитро співає:
Терпи, бо спасеться-бо тільки терплячий?

Не менш болючою була для угорців втрата 26-річного Шандора Петефі, що загинув на війні. Його почуття, любов до Вітчизни, рідної домівки дуже схожі з почуттями українського поета, хоч між ними пролягло ціле століття:

На березі Дунаю тихий дім...
Я й досі побиваюся за ним,
Пригадую все те, що так люблю:
Свій дім, свій край – і гірко сльози ллю.
У ньому я прожив би весь свій вік,
Але підвладний мріям чоловік:
Щоб рушити в життя шляхом своїм,
Покинув матір я і рідний дім.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Дуже уважно вдивлявся в картину Т. Шевченка «Катерина» Леонід Кисельов, щоб уявити собі: яка ж вона, українська Мадонна, проста дівчина-селянка, яку Кобзар підняв на п'єдестал світової слави. Подивіться й ви на цю картину. І вашим творчим завданням буде написати твір за цією картиною.

Вам допоможуть додаткові відомості про це живописне полотно. Дослідники малярської спадщини Шевченка вважають, що картина була написана приблизно 1842 року за межами України. Сам поет в одному зі своїх листів так писав: «Я намалював Катерину в той час, як вона попрощалась зі своїм москаликом і вертається у село; у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже, а вона, сердешна, тільки плаче... а москаль дере собі, тільки курява ляга; собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там тіль-

Т. Шевченко. Катерина

ки степ мріє. Отака моя картина». Але історія Катерини тривала далі. І Леонід Кисельов у своїй поезії зафіксував найдраматичніший момент в її житті, коли, народивши дитину, вона змушена йти крізь снігові замети в Московщину шукати свого звабника. І саме це вразило поета найбільше – невимовне жіноче страждання, віра, материнська любов, тернистий шлях, який зробив її вічним символом...

Обов'язково при написанні твору спробуйте дати відповіді на такі запитання:

1. Що в цій картині вказує на її належність саме до українського образотворчого мистецтва?

2. Якою побачив Тарас Шевченко свою героїню? Які риси молоді жінки він підкреслив?

3. Як за допомогою кольорів поет розповів про драматизм взаємин героїв картини?

4. На яких деталях наголошує Шевченко-художник?

5. Які почуття до зневаженої дівчини хотів викликати автор картини у глядачів?

ЛІТЕРАТУРНА П'ЯТИХВИЛИНКА

Ви, напевно, звернули увагу, якими образними поетичними словами змалював своє рідне місто Леонід Кисельов. За цими рядками кожен відразу пізнав би давню слов'янську столицю. Сьогодні вас чекає цікава і пізнавальна літературна п'ятихвилинка: за поезіями відомих авторів здогадайтесь, про які міста вони так зворушливо пишуть!

1. Уклін земний священним верховинам,
Де тінь Тараса навіки віків,
Душі народної любов і гнів,
Знялась в безсмертя помахом орлиним!
М. Рильський

2. Місто незакінченої мислі
Марним рухом стомлює мій день,
Тільки вечір в важкоплинній Віслі
Знов на захід зір мій поведе.
Є. Маланюк

3. Але думать про них я сьогодні не хочу,
Бо мені, видно, трішечки повезло –
Я побачив у місті Міцкевича очі,
Кривonosові плечі й Франкове чоло.
Я до тебе прийшов із захопленням сина
Од степів, де Славута легенди снує,
Щоби серце твоє одчайдушно левине
Краплю сили хлюпнуло у серце моє.
В. Симоненко

ТЕСТУВАННЯ ДО РОЗДІЛУ «МИ – УКРАЇНЦІ»

1. Роки життя Василя Симоненка:

- А) 1935–1963;   В) 1945–1998;
Б) 1938–2001;   Г) 1889–1957.

2. Вірш «Лебеді материнства» написаний від імені:

- А) автора;   В) матері;
Б) дитини;   Г) батьків.

3. Накресліть табличку з двох колонок. В одну випишіть деталі, що споріднюють поезію «Лебеді материнства» з колисковою піснею, а в другу – ті, що відрізняють її від класичної колискової.

4. Напишіть твір на одну із запропонованих тем:

- А) «Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму тебе»;
Б) «В океані рідного народу
Відкривай духовні острови!»

5. Закінчіть розпочате речення: «Звертаючись до нас як до юних Колумбів і Магелланів, Василь Симоненко мав на увазі...»

6. Поезію «Ти знаєш, що ти – людина...» можна віднести:

- А) до філософської поезії;   В) до інтимної лірики;
Б) до сатиричної лірики;   Г) до патріотичної лірики.

7. Оберіть правильне твердження:

- А) герой поезії «Перехожий» – видатна людина, перед якою розступаються всі, коли вона крокує вулицею;
Б) поезія «Перехожий» присвячена Лесі Українці;
В) у поезії «Перехожий» Василь Симоненко звернувся до проблеми взаємин особистості й натовпу;
Г) поезія «Перехожий» розповідає про поетового друга.

8. Андрій Малишко відомий в Україні як:

- А) автор поезій і пісень, що стали народними;
Б) автор історичних романів;
В) автор повістей про пригоди друзів-бешкетників;
Г) автор музики до поетичних творів.

9. «Стежина» написана Андрієм Малишком:

- А) під час Другої світової війни;   В) в юності;
Б) незадовго до смерті;   Г) у школі.

10. Поміркуйте і запишіть у зошит свій коментар до назв поезій Андрія Малишка: їх символічність, націленість на розкриття головної думки твору, образність, влучність тощо.

11. До якого з віршів Андрія Малишка належать слова: «Де обрій землю обніма»:

- А) «Стежина»;   В) «Пісня про рушник»;
Б) «Приходять предки...»;   Г) «Вогник»?

12. Яке з тверджень є помилковим:

- А) поезія А. Малишка «Приходять предки...» – про картинну галерею, де молода людина знайомиться з портретами своїх предків;
- Б) ця поезія сповнена шанобливого ставлення до предків;
- В) у поезії «Приходять предки...» використано слова-архаїзми, що підкреслюють звертання поета до історичного минулого;
- Г) ця поезія про необхідність збереження історичної пам'яті?

13. Закінчіть розпочаті речення:

- А) «Пісня про рушник» Андрія Малишка стала народною тому, що ...
- Б) Пісня «Стежина» близька кожній людині тому, що ...
- В) Поезії з назвами «Вогник» мають багато спільного, а саме ...
- Г) Вірш «Приходять предки...» є спробою Андрія Малишка сказати про ...

14. Зробіть письмовий переказ епізодів із повісті Анатолія Дімарова «Блакитна дитина», що вказують на її автобіографічність.

15. Розповідь у повісті «Блакитна дитина» ведеться від імені:

- А) хлопчика Толі – головного героя;   В) матері Толика;
- Б) брата головного героя Сергійка;   Г) учительки Толика.

16. Ім'я та прізвище якого українського письменника фігурують в назві одного з розділів повісті:

- А) Тараса Шевченка;   В) Миколи Гоголя;
- Б) Івана Франка;   Г) Івана Нечуя-Левицького?

17. Пофантазуйте і уявіть собі, що Толик, герой повісті «Блакитна дитина», – ваш друг. Напишіть коротеньку розповідь про героя повісті, яка так і називатиметься «Мій друг Толик».

18. Василь Голобородько народився:

- А) 1945 року;   В) 1914 року;
- Б) 1957 року;   Г) 1845 року.

19. Творчості Василя Голобородька властиве звертання до техніки:

- А) вільного вірша;   В) коломийкового вірша;
- Б) римованого вірша;   Г) поезії в прозі.

20. Письмово розшифруйте символічне значення слова «Ми» у поезії Василя Голобородька «Ми йдемо».

21. Письмово схарактеризуйте фрагмент твору Василя Голобородька «Білий лелека» за таким планом:

- 1) ідея твору;   3) провідні образи;
- 2) тема твору;   4) художні особливості.

22. Леонід Кисельов мешкав:

- А) у Москві;   В) у Санкт-Петербурзі;
- Б) у Києві;   Г) у Львові.

23. У поезії «Додому» Леонід Кисельов не згадує:

- А) Москву;   В) Київ;
- Б) рідне село;   Г) московський Арбат.

24. Письмово поясніть національну сутність твору Леоніда Кисельова «Катерина».

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ

РОЗДІЛ

Ось і закінчилася ваша мандрівка сторінками творів українських письменників. Напевно, ви вже маєте своїх героїв-улюбленців, тих, з ким знайомство хотілося б продовжити, і тих, хто стане прикладом для наслідування. Певні поетичні рядки назавжди закарбуються у пам'яті, а найголовніше – ви переконались: українська література – це неповторний світ, подорож яким для вас тільки починається! А тепер давайте разом пригадаємо прочитане, поміркуємо над тим, чого навчилися вже, які книги стануть друзями на все життя.

1. Пофантазуйте: раптом зустрілися герої різних творів, наприклад Климко, Павлусь, Михайлик, Юрко, Толик. Чи стануть вони товаришами? Розподіліть між собою ролі і спробуйте від імені героїв розповісти про своє життя чи пригоди. Кого хлопці приймуть до своєї компанії, а кого – ні?

2. Ви прочитали і вивчили багато чудових поезій українських авторів. Давайте визначимо: які особливі риси українського народу віддзеркалені у них? Що говорить про те, що це твори саме українських поетів? Які саме ідеї їх пронизують?

3. Влаштуйте розмову на тему «Мій Тарас Шевченко». Прodeкламуйте вивчені вами твори, проаналізуйте дібрані ілюстрації, визначіть, наскільки точно вони передають внутрішній зміст Шевченкових поезій. Доберіть висловлювання визначних людей про Тараса Шевченка та його творчість. Випустіть святкову стіннівку до дня народження поета, в якій ви скористаетесь знайденими матеріалами. Організуйте конкурс статей на тему «Шевченко і Україна сьогодні».

4. Створіть своєрідну географічну карту України. Хай вона називатиметься «Літературна карта». Нанесіть на неї місця народження письменників, з творчістю яких ви ознайомились у 7-му і в попередніх класах, місця, де мешкають герої прочитаних вами творів. Якщо герої подорожували, нанесіть на карту маршрути їхніх мандрівок. Надалі ви зможете додавати до цієї карти нову й нову інформацію.

5. Поділіться на три команди. Кожна отримає завдання – створити пісенний альбом. Перший із них буде називатись «Пісні нашого краю». Другий – «Пісні мого міста (села)». Третій – «Пісні моїх рідних».

6. Ви ознайомились із творами про історичне минуле нашого народу. Які періоди в них представлені? Пригадайте, які ще твори про ці події

ви читали. Що їх об'єднує? Визначіть, які мотиви завжди представлені у творах на історичну тематику, яким пафосом вони проникнуті.

7. Зверніть увагу на картини, представлені у вашому підручнику. Скажіть, які ще твори можна було б ними ілюструвати? Аргументуйте свою відповідь за допомогою цитат, висновків, аналізу творів.

Попереду у вас – прекрасна пора, літні канікули. Але оскільки у вересні ви матимете нові зустрічі з книгою, давайте до них підготуємось. Ось основний список творів, які ви можете прочитати влітку, щоб таким чином полегшити собі роботу протягом навчального року у 8-му класі:

1. «Слово про Ігорів похід»;
2. Іван Франко. «Іван Вишенський»;
3. Іван Карпенко-Карий. «Сто тисяч»;
4. Михайло Коцюбинський. «Дорогою ціною»;
5. Осип Назарук. «Роксоляна»;
6. Володимир Дрозд. «Ірій», «Білий кінь Шептало».

**ГАРНИХ ВАМ КАНІКУЛ І ДОЛЕНОСНИХ
ЗУСТРІЧЕЙ З ЇЇ ВЕЛИЧНІСТЮ – КНИГОЮ!**

Автобіографічний (від грецьких слів «життя» і «пишу») **твір** – це авторська оповідь про самого себе, власне життя або якийсь його період, побудована на спогадах (своїх чи інших людей). Близький до автобіографічного жанр мемуарної літератури, коли оповідь ведеться не лише про оповідача, а й про визначні події, свідком яких він був.

Акрівірш (слово складається з грецької і латинської частин, що означають «крайній» і «поворот») – це поетичний твір, у якому початкові літери кожного наступного віршованого рядка, якщо їх прочитати зверху вниз, складають слово чи фразу, присвячену певній особі або події. Відомий акрівірш із часів античності.

Алегорія (з грецької – «інакомовлення») – термін на позначення основної ознаки байки – відтворення характерів людей та їхніх взаємин через художні образи тварин, рослин, предметів, явищ природи тощо.

Анафора (з грецької – «піднесення» або «єдинопочаток») – властивий для народної пісні художній прийом, при якому на початку віршованих рядків, строф, розділів поеми тощо відбувається повторення однакових слів чи фраз. Анафора може використовуватись автором не лише в поетичному, а й у прозовому творі.

Байка – невеликий за обсягом, переважно віршований твір, що має повчальний характер. Байка завжди будується на алегорії, інакомовленні. Цей різновид ліро-епічного жанру, що налічує вже більше двох тисячоліть своєї історії, завжди мав чітку побудову. Складається з фабули і моралі, або оповідної та дидактичної (повчальної) частин. *Фабула* – це те, про що розповідається у байці, тобто оповідна частина. *Мораль* – це, по суті, висновок байки, побудований в образній, повчальній формі звертання до читача, в якому автор виступає в ролі порадики, мудреця. У моралі здебільшого чітко наголошується й провідна ідея твору. Мораль ще називається повчанням. Може знаходитись як на початку, так і в кінці байки.

Балада (з латинської – «танцюю») – це ліро-епічний твір історичного або героїчного змісту, часто з елементами фантастики. Баладами в давнину супроводжувались танці. Згодом спів відділився від танцю, і балада стала самостійним жанром народнопісенної творчості, а згодом – літератури. Для жанру балади характерними є такі елементи, як напруженість композиції, трагічна розв'язка, відчутне емоційне напруження, у центрі сюжету – лише одна подія з життя головного героя, лаконічність оповіді, незначна кількість героїв.

Вільний вірш – вірш, який має довільну кількість стоп у рядку. Традиційне римування та наголошення може зберігатись. У вільному вірші вживаються різні віршові розміри. Речення відрізняються природною, невимушеною побудовою. Довжина рядка заздалегідь не визначена.

Вільний вірш має особливий ритмічний та інтонаційний колорит. Існує варіант вільного вірша, який ще називають *верлібром* (із французької так і перекладається «вільний вірш»). Він характеризується неримованим, нерівнонаголошеним віршорядком. Верлібр відмінний від вільного, власне, нерівностопного римованого вірша.

Герой головний – це дійова особа чи образ, що знаходиться у центрі уваги письменника, з ним тісно пов'язані основні події твору, перебіг сюжету. Цей персонаж всебічно характеризується автором. Часто іменем головного героя називається цілий твір.

Герой другорядні – це ті персонажі, які виконують у творі допоміжну роль. Вони сприяють якомога глибшому висвітленню характеру, вчинків головного героя, саме у стосунках з ними яскравіше окреслюються основні проблеми, центральний конфлікт. Другорядним героям приділяється значно менше авторської уваги, аніж головним.

Герой художнього твору (інакше вони називаються дійовими особами, або персонажами) – це ті, хто зображений у художньому творі. Здебільшого це люди, але в байках можуть бути тварини, рослини, навіть цілком несподівані предмети, що виступають як живі істоти.

Гімн (з грецької – «похвальна, урочиста пісня») – урочистий літературний музичний твір. Здебільшого виступає символом держави (разом з прапором, гербом тощо) і виконується хором або симфонічним оркестром під час державних урочистостей, особливих моментів або подій (конференції, з'їзди, змагання, олімпіади тощо), за умови дотримання спеціального ритуалу або норм етикету. Гімн належить до жанрів ліричної поезії.

Гіпербола (з грецької – «перебільшення») – один із тропів, що означає значне перебільшення рис і можливостей людини, ознак предметів, явищ з метою надання зображуваному виняткової виразності, значущості.

Гумор (в латинській мові слово означало буквально «вологий», «мокрий», а в переносному значенні – «смішний до сліз») – це доброзичливе, незлостиве висміювання в літературі окремих недоліків суспільного життя, вад людського характеру, кумедних побутових ситуацій, загалом усього смішного, що трапляється взагалі. З гумором описуються такі ситуації, події, характери, що є в основі своїй позитивними, але не позбавленими певних смішних або недоречних рис.

Діптих (з грецької – «складений удвоє») – це композиція із двох самостійних, проте пов'язаних спільним ідейним задумом, змістом та провідним мотивом мистецьких творів (термін використовується також у малярстві, музиці, кіномистецтві). У літературі такі композиції найбільш поширені в поезії.

Драма (з грецької – «дія») – один із трьох літературних родів (епос, лірика, драма). У драмі життя показано не через авторську оповідь, а через діалоги і вчинки дійових осіб. Драматичні твори призначені для постановки на сцені й містять *діалоги, полілоги, монологи, ремарки* (авторські пояснення в тексті драми). Драматичний твір складається з *дій* або *актів*. Дії поділяються на *сцени, яви* або *картини*. До драматичних жанрів належать: комедія, трагедія і власне драма.

Епітет (з грецької – «прізвисько», «прикладка») – це художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість предмета, явища, події, поняття. Епітет – найчастіше вживаний троп у мовленні. Епітет може бути виражений різними частинами мови, найчастіше – прикметником, прислівником, іменником, дієприкметником. Існує таке явище, як *постійний епітет*. Він часто вживається з певним іменником і поширений у фольклорі.

Епос (з грецької – «слово», «мова», «розповідь») – сукупність творів, у яких змальовано визначні події з життя різних країн і народів, побут, звичаї, вчинки людей. До найбільш знаних творів народного епосу належать казки, легенди, небилиці, анекдоти, балади, байки, а також думи та історичні пісні. Натомість у теорії літератури терміном *епос* називають один із трьох родів літератури. Для епічних творів характерними є зображення подій, явищ, характерів людей.

Загадка – короткий, поданий у прихованій формі опис предмета чи явища, що вимагає відгадки. Один із найдавніших видів усної народної творчості.

Засоби гумористичного зображення:

1. Гіперболізація (перебільшення певних рис, можливостей, якостей героя, що викликає сміх).

2. Сполучення реального й фантастичного, трагічного та смішного в одному епізоді.

3. Надання чомусь чи комусь невластивих йому рис.

4. Смішно побудовані фрази, мовний суржик персонажів.

5. Використання в тексті народних приказок, прислів'їв, анекдотів.

6. Іронічні авторські коментарі.

7. Карикатурне зображення героя (спотворений вигляд).

Ідея (слово грецького походження з досить багатим первинним значенням: і «початок», і «основа», і «першобраз») – це провідна думка у художньому творі, ядро задуму автора, якому підпорядковуються картини, образи, художні засоби на всіх етапах творчого процесу. Ідея має нерозривний і органічний зв'язок з темою твору.

Інверсія (з латинської – «переставлення», «перегортання») – це зворот мови, засіб виразності художньої літератури. Використовується як у поетичних творах, так і в прозових. При інверсії порушується звичний прямий порядок слів: підмет може стояти після присудка, означення може вживатися після означуваного слова, а обставина – перед присудком.

Інтонація (з латинської – «голосно вимовляю») – це основні виразальні засоби мовлення, що демонструють ставлення читача до тексту.

Історична повість – епічний прозовий твір, сюжет якого побудований на історичному матеріалі. Тут широко представлені важливі події, видатні діячі минулщини на широкому тлі сучасних їм епох. І звичайно, таким творам притаманний історичний колорит. Він передбачає наявність таких прикмет минулого, як імена історичних героїв, давні географічні назви, описи старовинних звичаїв, вживання історизмів та архаїзмів.

Казка – усне народне оповідання про вигадані події. Вигадка в казці ґрунтується на реальних відомостях із життя людей, на спостереженнях за світом природи. Це один із найдавніших фольклорних видів. Поді-

ляються на три види: про тварин, соціально-побутові, героїко-фантастичні казки. Існують також *літературні казки*, створені професійними письменниками. Вони базуються на основі народних казок і мають з ними багато спільного.

Колискова пісня – це жанр народної родинно-побутової поезії. Виконується колискова матір'ю, коли дитину вкладають спати. У колискових переважають властиві лише їм образи, пестливі слова, ніжні, любовні інтонації, заспокійлива монотонна ритміка, повтори колисальних слів («люлі-люлі»), анафори. Колискові пісні призначені виключно для сольного виконання і мають свої художні особливості в різних регіонах України. Нині поряд з народними існують колискові пісні літературного походження.

Коломийки – жанр української пісенної лірики, чия ритмомелодика пов'язана з однойменним народним танцем. Походження цієї назви пов'язують із містом Коломия – адміністративним і культурним центром Гуцульщини. Поширений цей жанр здебільшого в Західній Україні. Традиційна жанрова структура коломийки складається з дворядкової строфи, кожен рядок з якої містить прикінцеву риму і налічує 14 складів. Така віршова структура називається ще коломийковим віршем. Зародження коломийок датується XV–XVI ст., а перші їх записи були зроблені в XVIII ст. Часто декілька коломийок об'єднані спільною темою, ідеєю, образами. Така низка коломийок дістала назву «в'язанка», або «віночок».

Композиція (з латинської – «складання», «розбудова», «компонування») – це побудова художнього твору, розміщення і співвідношення всіх його компонентів. Складовими композиції є сюжет і позасюжетні компоненти, до яких належать *пейзаж, портрет, інтер'єр, монологи, діалоги, полілоги, ліричні відступи, авторські коментарі, вставні епізоди, пролог, епілог, обрамлення*. Співвіднесеність усіх цих елементів вирішується автором на основі єдиного композиційного принципу, який вчені називають також *архітектонікою* твору (слово походить з грецької мови і означає «мистецтво будувати»).

Контраст (із французької – «протилежність») – художній прийом, побудований на різко окресленій протилежності в чомусь: рисах характеру, властивостях предметів чи явищ. Відомий ще з фольклору, цей художній прийом надзвичайно характерний для романтичної літератури.

Легенда (з латинської – «те, що належить прочитати») – один із видів усної народної творчості, згодом став рівноправним літературним жанром. У його основі лежить дещо перебільшена розповідь про дійсний факт із життя видатної особи, про значущу подію. Легенда має елементи казковості, фантастики.

Лірика (від грецького слова «ліра») – один із трьох основних родів літератури. У ліричних творах відображається внутрішній світ людини – її почуття, враження, настрої, переживання. Відтворення подій і явищ зовнішнього світу в ліричних творах завжди на другому плані, вони можуть згадуватись або змальовуватись лише принагідно. Ліричні твори не мають чітко окресленого сюжету, для них характерні віршова форма, велика кількість художніх засобів, високий рівень емоційності.

Ліричний герой – це образ самого автора в його ліриці, а також один із способів розкриття його свідомості, немов би художній «двійник» поета. У багатьох випадках чітко окреслена фігура, особа, що наділена індивідуальністю, психологічною повнотою внутрішнього світу. Проте ліричний герой не може повністю ототожнюватися з автором, хоча й виражає його переживання, почуття, думки, пов'язані з тим, що стало предметом зображення у творі.

Література (з латинської – «буквенне письмо», нинішнє значення цього терміна – сукупність писаних і друкованих творів певного народу, епохи, людства) – це різновид мистецтва, що відображає дійсність у художніх образах і створює нову художню реальність; підсумок тривалої художньої праці письменника. Література може розмежовуватися за змістом (наприклад, філософська, художня, наукова тощо).

Літопис – найдавніший вид історичної прози, що означає розташовані у хронологічній послідовності оповіді про історичні події, характерні для певної доби. Літописання активно розвивалося в часи Київської Русі та в добу Козащини.

Метаморфоза (з грецької – «перетворення») – цей художній прийом передбачає перетворення однієї форми образу на іншу, його видозміну. Характерна ще для міфологічних творів, у яких явища, предмети й самі персонажі мали здатність до перевтілення, взаємопереходу; метаморфоза охоплює лише певний епізод сюжету (на відміну від метафори).

Метафора (з грецької – «переміщення», «перенесення») – поетичний вислів, що розкриває ознаки одного предмета чи явища шляхом перенесення на нього ознак іншого предмета чи явища. Видами метафори є *персоніфікація* та *алегорія*. Метафори бувають *простими* та *розгорнутими*.

Міф (з грецької – «переказ», «оповідання») – один із видів усної народної творчості, що активно розвивався до часів середньовіччя. Зміст міфів доволі різноманітний: оповідання про богів, явища природи, богорівних героїв, вигаданих істот. Від казок відрізняються високим ступенем імовірності, а від легенд – відсутністю реальної історичної основи.

Мотив (з латинської – «рухаю») – це неподільний смисловий елемент сюжету. Їх сукупність, тісне переплетіння лежить в основі композиційної побудови ліричного твору. Вони рухають вчинками головних і другорядних героїв, відображають їхній внутрішній світ і спонукають їх до роздумів. Найбільш поширені в романтичній літературі мотиви самотності, жертвності, розлуки, туги за коханим. Але один і той же мотив може набувати різних змістовних відтінків залежно від того, який сюжет відображає.

Народна пісня – це невеликий за обсягом віршований твір, який призначається для співу. Один із найдавніших видів народної творчості. Імена їх авторів здебільшого не збереглися. У народних піснях розкриваються глибокі почуття, настрої, роздуми героїв. Основні риси народної пісні такі: строфічна будова, повторюваність строф або рядків, розмежування заспіву та приспіву, виразний ритм. Для народної пісні характерними є також висока поетичність та образність мови, прості речення, ідеальна відповідність тексту й мелодії.

Новела (з латинської – «новина») – невеликий за обсягом прозовий твір про певну незвичайну подію з життя головного героя з несподіваним фіналом. Для жанру новели властиві: лаконізм (стислість викладу), напруженість сюжету, яскраві художні деталі. У новелі здебільшого мінімальна кількість персонажів, однолінійний (нерозгалужений) сюжет, увага автора звернена на внутрішній стан героїв, їхні переживання, настрої.

Оповідання – невеликий за розміром розповідний прозовий твір, у якому висвітлюється одна або не більше декількох подій із життя головного героя. Сюжет нерозгалужений, незначна кількість другорядних героїв.

Пафос твору – всі ті високі почуття, натхнення, душевне піднесення, викликані певною подією, явищем, ідеєю. Вони (ці емоції) продиктовані, по суті, внутрішніми переконаннями і станом самого автора. У пафосі емоційна напруга й думка складають єдине гармонійне ціле і становлять душу художнього твору.

Пейзаж (із французької – «місцевість», «країна») – змальовані в художньому творі картини природи (описи місцевості, моря, краєвидів, міст, сіл тощо). Один із важливих елементів композиції.

Пейзаж романтичний є ніби віддзеркаленням душі, внутрішнього світу героя-бунтівника, нерідко він бурхливий, незвичайний, дуже яскравий. У такому зображенні завжди зосереджується увага на одній художній деталі, найбільш виразній і важливій. Це центральна деталь романтичного пейзажу.

Персоніфікація (з латини – «роблю» і «особа») – це особливий вид метафори, коли неістотам (явищам природи, предметам) надаються людські якості. Це своєрідне «олюднення» природи, навколишнього світу.

Підтекст – надзвичайно важливий елемент твору. Це ті думки, які автор з тієї чи тієї причини (цензура, авторський задум) прямо не висловлює, але ми про них здогадуємося, розуміємо, що саме автор хотів сказати, на чому намагався зацентрувати нашу увагу. З терміном *підтекст* пов'язаний крилатий вислів *прочитати між рядками*, тобто зрозуміти прихований зміст твору. Підтекст покликаний доповнювати, уточнювати, збагачувати основний текст, вносити в нього додаткову інформацію. Він може збігатися з основним текстом, тоді називається *прямим*, і не збігатися, тоді йдеться про *прихований підтекст*.

Повість – епічний твір оповідного характеру, доволі значний за обсягом, у якому докладно розповідається про події, що відбувалися з героями протягом довгого часу або історичного періоду. Це середня епічна форма, об'ємніша за оповідання, але менша від роману. У повісті зазвичай змальовується значна кількість різноманітних подій, які розкриваються за допомогою численних епізодів, деталей. У повісті можуть траплятися розлогі описи. Сюжет такого твору досить, але незначно розгалужений. Окрім провідної сюжетної лінії, інші окреслені схематично, тому композиція повісті завжди струнка.

Повість героїко-романтична – це твір, у якому поряд з елементами романтизму наявні описи героїчних сторінок історії певного народу, а саме – декілька значних епізодів, пов'язаних із життям головного героя. Така повість, проникнута патріотизмом, водночас містить елементи фольклору, музики, живопису.

Повість-притча – це своєрідний різновид повісті, у якому наявна алегорична оповідь, що має на меті підвести читача до чітко визначеної моралі твору. Притча може виражати духовні настанови, як, скажімо, притчі в Євангелії. У сучасній європейській літературі притча є засобом висловлення філософських, естетичних, моральних настанов письменника. Повість-притча обов'язково має виразний повчальний зміст, здебільшого однолінійний сюжет, діалоги. У ній немає алегоричних образів-персонажів, проте часто наявні образи-символи.

Повтори, чи рефрени, – здебільшого обов'язковий елемент народних пісень. Це фрази, на які падає логічний наголос або в яких концентрується провідна думка твору. До повторів часто належать емоційні вигук.

Поєма – це великий за розміром віршований твір, у якому є сюжет, змальовуються значні та масштабні події, сильні людські особистості. Можуть бути ліричні відступи: авторські коментарі, міркування, емоційні оцінки.

Поєма ліро-епічна, по суті, є віршованою повістю, рідше – віршованим оповіданням. В її основі лежить сюжет, який поєднується з ліричною інтерпретацією змісту поеми, тобто глибоким розкриттям світу почувань та переживань персонажів. У ліро-епічній поемі центральним персонажем є ліричний герой.

Порівняння – один із художніх засобів мови, образний вислів, у якому зіставляються схожі явища, події, предмети тощо. Порівняння будуються за допомогою сполучників *як, ніби, наче, немов* тощо або через заперечення.

Портрет – змалювання зовнішнього вигляду людини в художньому творі. Портрет служить одним із засобів характеристики героя, його індивідуалізації.

Пригодницький твір (його можна було б назвати ще й авантюрний, бо слово «авантюра» у французькій мові, з якої воно походить, означає – «пригода») – це літературний твір, для якого характерний доволі напружений, динамічний, часто несподіваний розвиток подій, цікаві пригоди, скрутні, часто небезпечні ситуації, у які постійно потрапляють герої твору.

Приказка – стислий образний народний вислів, близький до прислів'я, але без повчального змісту.

Прислів'я – стислий і влучний народний вислів з повчальним висновком.

Притча – це здебільшого невеликий за розміром художній твір алегорично-повчального характеру. Такий твір може бути прозовим або віршованим. У притчі завжди наявні чітко окреслений сюжет, діалог, мораль. Їй притаманні такі художні особливості: природа та речі згадуються лише принагідно, час і місце дії неконкретні, події не показуються в розвитку, дійові особи, як правило, не мають виразних портретних характеристик, чітко змальованих характерів.

Рима (з грецької – «такт», «ритм») – співзвучність закінчень слів у віршових рядках, яка охоплює останній наголошений голосний і наступні за ним звуки. Це звукове явище, де збігаються звуки, а не букви. За допомогою рим рядки об'єднуються у строфи. За місцем наголосу

рими бувають чоловічі (на останньому складі), жіночі (на передостанньому), дактилічні (на третьому з кінця) і гіпердактилічні (далі, ніж на третьому з кінця).

Ритм (з грецької – «розміреність», «такт») – це рівномірне чергування впорядкованих елементів (звукових, мовних, зображальних). У віршуванні за одиницю ритму править віршовий рядок, підкреслений римою та паузою. В основу ритму у віршуванні покладено чергування наголошених і ненаголошених складів.

Романтичний герой – образ у художньому творі, побудований на принципі різкого контрасту з рисами пересічного сучасника, тобто це людина високих духовних устремлінь, сильного характеру, здатна на надзвичайні вчинки. Герої романтичних творів – особистості виняткові, в ім'я високої мети долають усілякі перешкоди, нехтують небезпеками для власного життя, самовіддано стають на захист рідних, близьких, усіх тих, хто потерпає і потребує допомоги.

Сатира (з латинської – «суміш», «всіляка всячина») – це різке висміювання і засудження негативних явищ у суспільному житті, певних серйозних вад у людському характері. Сатира може бути представлена у художніх творах різних жанрів. Як і гумор, виникла ще в усній народній творчості.

Символ (з грецької – «умовний знак», «натяк») – це умовне позначення предмета, поняття, явища іншим предметом, поняттям, явищем на основі подібності і з метою стисло і яскраво передати суть чогось або певну ідею. Певний образ стає символом, якщо він часто повторюється для означення того самого явища (наприклад, хліб і сіль у повісті М. Стельмаха стали символом гостинності, рідного дому).

Співомовка – короткий гумористичний вірш, який має цілком закінчений сюжет. Здебільшого в основі співомовки лежить народний анекдот, приказка, прислів'я, кумедні сюжети народних приповідок. Цей невеликий ліро-епічний твір має певні характерні ознаки: зображується одна комічна або трагікомічна подія, сюжет однолінійний, не розгалужений, невелика кількість дійових осіб. Здебільшого у співомовках є несподівана розв'язка теж комічного характеру. Завершується співомовка дотепним висновком.

Строфа (з грецької – «поворот», «зміна») – це група віршових рядків, що об'єднані спільною думкою, інтонацією та порядком римування. Це також ритмічно завершена частина поетичного твору, рядки в якій поєднані певною системою римування.

Сюжет (із французької – «предмет») – термін на позначення події чи низки подій, покладених в основу твору. Але це не лише перебіг зображуваних сцен і картин, а й віддзеркалення переживань, думок, емоцій автора. Сюжет також передбачає розкриття характерів героїв під час розвитку подій.

Сюжет складається з п'яти основних елементів:

1. **Експозиція** (від латинського слова «опис») – частина твору, яка передуює розвитку подій. У ній окреслюється загальна картина: фіксується час, місце дії, може відбуватись перше знайомство з учасниками подальшого конфлікту, з'ясовуються його умови, причини та обставини.

2. *Зав'язка* – точка відліку конфлікту протилежних сил, визначення проблеми, що впливатиме на хід подальших подій.

3. *Розвиток подій* – ще називається перипетіями сюжету. Це той компонент, що представляє власне перебіг подій, у яких розкриваються заявлені у творі проблеми й характери.

4. *Кульмінація* (з латинської – «вершина») – момент найвищого напруження в розвитку подій, найекстремальніша ситуація (випробування) для героїв твору, етап максимального виявлення протиріч між сторонами конфлікту.

5. *Розв'язка* – остаточне вирішення конфлікту, зображеного у творі, і завершення основних подій і сюжетних ліній.

Тема (з грецької – «основа») **художнього твору** – основне коло життєвих подій і явищ, висвітлених автором у художньому творі. Одна й та ж тема може висвітлюватися на прикладі різних життєвих явищ.

Фольклор (з англійської – «народна мудрість», «народне знання») – це усна народна творчість, що характеризується такими ознаками: колективність творення, масовість використання, багатоваріантність текстів, переважна анонімність. Усна народна творчість виникла задовго до появи писемності й слугувала джерелом інформації про життя наших предків. Обсяг і потужність корпусу фольклорних творів свідчать про талановитість і багатство духовної культури народу.

Художня деталь – особлива риса, ознака, подробиця у портреті, поведінці персонажа, його навколишньому оточенні, що часто повторюється письменником при змалюванні певного героя (героїв) і служить для розкриття якихось глибинних його характеристик.

У художньому оформленні підручника використані матеріали з видань:

Білецький А. Михайло Деревус: Живопис, графіка. – К., 1987; Видатні майстри Закарпатської школи живопису ХХ ст. – К., 1999; Вічний як народ: Сторінки до біографії Т.Г. Шевченка. – К., 1998; Гуцало Є. Час і простір. – К., 1983; Голобородько В. Поезії // Літературна Україна; Дубіш І. Живопис, графіка. – К., 1998; Естампи київських художників. – К., 1966; Історія українського мистецтва: У 6-ти т. – Т. IV; Кн. 2-га. – К., 1970; Лопухов О. Альбом. – К., 1991; Малишко А. Поезії. – К., 1967; На крилах поезії: Вірші українських поетів XVIII – початку ХХ ст. – К., 1980; Незнайомка: Антологія. – К., 2005; Пилип'юк В. Львів: Фотоальбом. – К., 1990; Полтавський художній музей: Альбом. – К., 1992; Портрет у творчості українських живописців: Альбом. – К., 1979; Радянський живопис 30–80-х років ХХ ст.: Каталог. – К., 2001; Рижих В. Живопис. – К., 1986; Стельмах М. Твори. – К., 1981; Степовик Д. Скарби України. – К., 1990; Стороженко О. Твори. – К., 1989; Три повісті о війні. – М., 1985; Українська Літературна Енциклопедія: У 5-ти т. – Т. II. – К., 1990; Українське народне мистецтво: Живопис. – К., 1967; Українське образотворче мистецтво в колекції М. Волошина. – Кн. 1-ша. – К., 2004; Український, російський та західноєвропейський живопис: Каталог. – К., 2002; Український та російський живопис XIX–XX ст.: Каталог. – К., 2000; Українські письменники: Комплект портретів. – Вип. II, III. – К., 2000; Франко І. Захар Беркут. – К., 1954; Франко І. Твори в 50-ти томах. – Т. I. – К., 1970; Художники України – народу: Живопис. Скульптура. Графіка. – К., 1967; Чайковський А. Твори. – К., 1989; Шевченко Т. Альбом. – К., 1976; Школьний В. Десна: Фотоальбом. – К., 1988; Яблонська Т. Живопис, графіка. – К., 1991; Як зачую коломийку: Збірник. – Ужгород, 1975.